Magister-Auctor Saga

Een gevaarlijke gedachte

Babitha Chakma

Delung Huáng

Versie 2.10

Titel: *De Magister Auctor Saga. 02. Een gevaarlijke gedachte*
Co-Auteurs: Babitha Chakma en Delun Huáng

Volledig door Maria Liber herwerkte versie van 122.25
E-boek in Pages met lettertype *Charter 14*
Voor de eenentwintigste eeuw is De Magister-Auctor Saga © 2020-2026 Pascal Paulus met boekomslag van Frank Nuyts uitgegeven onder de licentie CC BY-NC-ND 4.0

Magister-Auctor Saga

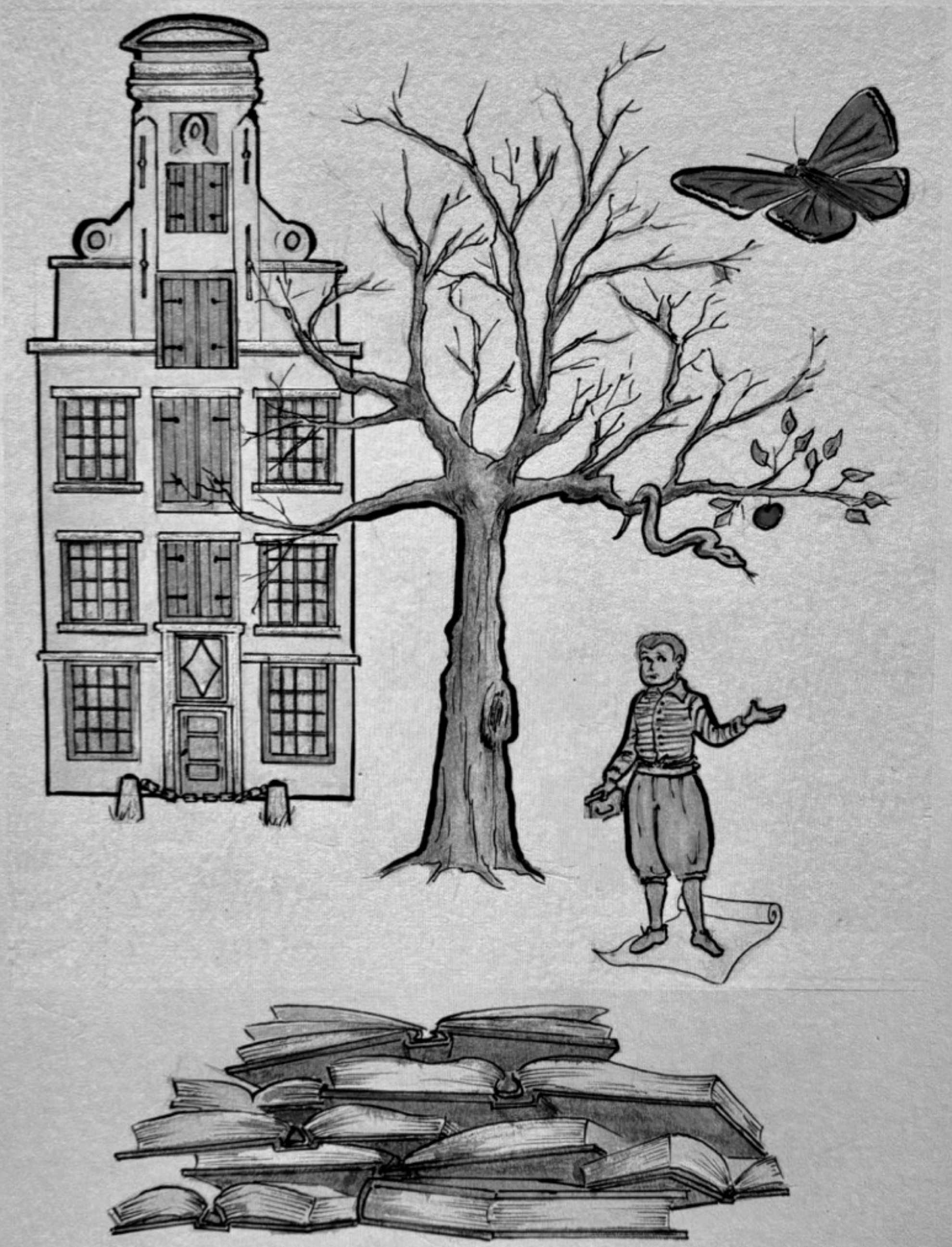

Een gevaarlijke gedachte

Babitha Chakma

Delung Huáng

Aan Manuel,
Sebastião en Olívia

Naar Frankfurt

De schuit ligt nogmaals stil. Het is warm op deze late lenteavond en de reizigers blijven liever aan boord, om de schijnbare koelte van het wateroppervlak te voelen. Op het stoffige trekpad staan de paardenmenners te onderhandelen met de eigenaar van de wisselpost. De voerman had daarnet de reizigers aangekondigd dat men wellicht een nacht vertraging zou oplopen. John heeft zijn hoofd op Henriette's schoot gelegd en is in slaap gevallen. Zijn twee jaar oudere broer kijkt in het rond, staat op en wandelt naar de andere zijde van de schuit. Hij probeerde de aandacht te trekken van zijn vader. Die zit op het open dek in het licht van de ondergaande zon in exemplaar van *Acta Eruditorum* te lezen.

"Wanneer gaan we nu verder, vader?" vraagt de jongen voor de zoveelste maal. Pieter kijkt op, bergt het tijdschrift weg in zijn tas, neemt de pince-nez in zijn hand en kijkt zijn zoon aan. "De voerman weet het niet precies dus kan hij het ons ook niet zeggen. We moeten wachten tot de paarden uitgerust zijn," antwoordt hij.

Vader en zoon staan op en gaan naar de kajuit om John en Henriette te vervoegen. Pieter hoort een reisgenoot opmerken dat de vertraging wellicht het werk is van die vervloekte ketters, die in de stad Frankfurt samen heulen. "Ze stellen alles in het werk om de handel met de Roomsen te bemoeilijken. We zouden ze allemaal op de brandstapel moeten zetten."

Pieter zucht. Lodewijk XIV heeft vijf jaar geleden met zijn edict de godsdienstvrijheid in het Franse Rijk teruggeschroefd naar de

periode van vóór het edict van Nantes, zo’n tachtig jaar eerder. De angst dreef Hugenoten en andere gereformeerde christelijke families naar de Noordelijke landen. Enkele jaren voor dat oorlog stokende edict van Lodewijk, paste diens neef, de Rooms-Duitse Keizer Leopold I, de stadsgrondwet van Frankfurt aan. De stad die de eindbestemming van hun reis is beschikt over een eigen burgercomité. Op dit ogenblik bloeit de stad nog omdat ze alle bekwame ambachtslui, handelaars en intellectuelen op de vlucht met open armen ontving. Maar dat kan verkeren. De overwegend Roomse bevolking in de Rijnvallei is boos of bezorgd en hoopt op een contrareformatie. Helaas het soort opmerking als van de boze reisgezel een herhaling van wat hij vandaag vaker in Köln hoort zelfs onder zijn collega’s op de artes-faculteit van het *Universitas studii Coloniensis*. De ketters krijgen van alles de schuld. Het ligt op zijn tong om op te merken dat de paarden onverschillig ten aanzien van Rooms of Gereformeerd voer, als ze maar te eten te krijgen. En dat het hen ook koud laat of een roomse of gereformeerde paardengod over hen waakt. Maar wanneer hij de brandstapel-aanhanger wat beter bekijkt, ziet hij af van de wellicht te snedige opmerking. In plaats hiervan zegt hij halfluid tegen zijn zoon: “Wellicht zal je wanneer je mijn leeftijd hebt en per rivierboot reist niet meer afhankelijk zijn van de paarden. Ik las net in *Acta Eruditorum* dat Papin een stoom gedreven boot ontworpen heeft.”
De querulerende reisgenoot hoort Pieter’s opmerking en zegt daarop: “Een Paapse uitvinding om ketterse paardenhandelaars te nekken? Dat is goed nieuws.”
Pieter knipoogt discreet naar Henriette. Beiden tonen een

treurige glimlach. Onwetendheid kan nu eenmaal niet als bij magie verdwijnen. Hun reisgenoot is geen uitzondering. Ondanks de beschikbare informatie weten heel veel mensen niet dat Denis Papin een eminente natuurkundige is. En hij weet helemaal niet dat Papin calvinist is en Frankrijk verkoos te ontvluchten richting gereformeerde oorden. Pieter vraagt zich af hoelang het zal duren vooraleer in Köln *Acta Eruditorum* een verdacht tijdschrift zal zijn. De Jezuïeten verkondigen dat de *Journal des Sçavans* geloofwaardiger is. Hij voelt aan hoe de academici zich in twee groepen verdelen. Enerzijds heb je wie bij de *Journal* zweert, anderzijds heb je wie niet alleen *Journal* en *Acta* leest, maar ook het engelse *Philosophical Transactions of the Royal Society.*

Zoals steeds wanneer zijn gedachten afdwalen naar de Sociëteit van Jesus heeft hij gemengde gevoelens. Als academicus bewondert hij de intellectuele capaciteit van zijn gesprekspartners waarvan hij weet dat ze tot de Sociëteit behoren. Als lesmeester is hij er zich pijnlijk van bewust hoe de Sociëteit door de Kerk wordt gebruikt om in naam van het geloof een steeds grotere wig te drijven tussen geleerden en het gewone volk van onwetenden. Onlangs kwam hem weeral een onrustwekkend verhaal ter ore. De vulkanisch actieve eilandengroep van de Azoren had begin april op Terceira een aardbeving te verduren. Tien dagen later was de paniek algemeen. Er gingen geruchten rond dat het hele eiland vernield zou worden. Die werden verspreid door twee priesters, een franciscaan en een jezuïet. Boeteprocessies en massale zelfgeseling om goddelijke genade te verkrijgen waren

het gevolg. Pieter kan met de beste wil van de wereld niet begrijpen waarin dit soort houding verschilt met wat de Kerk heidense rituelen van paganisten en primitieve volkeren noemt. Hoe is het mogelijk dat wie de opvoeding in handen heeft en dus kennis kan verspreiden op die wijze mensen tot lijden leidt.

Pieter gaat naast Henriette zitten, trekt zijn 14-jarige zoon naar zich toe en kijkt naar de slapende John.

“Zouden we misschien toch beter met de diligence hebben kunnen reizen?” vraagt ze.

“De reis zou misschien iets minder lang duren, maar voor de gezondheid van de jongens is de bootreis zeker en vast beter. En de diligence was ook een stuk duurder.”

“Is de weg dan zo vreselijk slecht om hem per koets af te leggen? Men heeft toch gewerkt aan het uniform maken van aslengtes van de koetsen omwille van de spoorvorming.”

Pieter kijkt Henriette lachend aan: “Denk je aan het aanbod van Claudius?”

Ze knikt.

“Hij schreef dat hij even lang als wij in Frankfurt kan blijven en dat hij het erg prettig zou vinden mochten we met hem in zijn reiskoets terugreizen.”

“Laat ons dat voorstel rustig met hem bespreken. Hij zal vast meer kunnen zeggen over de toestand van de wegen. Ik wil vooral niet dat onze jongens één of ander rugletsel oplopen. En verder is er ook de veiligheid.” Hij fluistert hieraan toe: “Stel je voor dat er groepjes rondlopen opgehitst door het soort gepraat van onze reisgenoot daar. Ik weet niet hoe snel de geruchten

zich verspreiden over onze goede vriend die hoe langer hoe meer *persona non grata* blijkt te zijn binnen de Rooms-katholieke wereld."

Claudius geeft de pogingen om te lezen op, nu de koets behoorlijk over en weer schudt op dit stuk van de weg. Hij laat zijn gedachten gaan over het nakend vriendenbezoek. Hij is erg opgetogen dat hij Wolfgang eindelijk in levende lijve zal ontmoeten na de jarenlange drukke correspondentie. Daarbij maken ze al jaren gebruik van de diensten van Tassis die steeds beter worden.
27 jaar geleden leerde hij Pieter als jonge kerel kennen. Hij herinnert zich heel goed de levendige en intelligente jongen die het had over de opdracht van lesmeesters om de kennis en de wetenschap uit te dragen. Daarbij had hij het vaak over de erbarmelijke levensomstandigheden van wie op het platteland woont. Hij kon zich behoorlijk opwinden over de povere school. Knechten en meiden in de stad kwamen dikwijls niet aan lezen toe omwille die school die hen die vaardigheid net zou moeten bijbrengen. Met plezier denkt hij terug aan de wijze waarop hij Pieter en de zes jaar oudere Henriette met elkaar in contact bracht. Al snel begreep hij dat Pieter zijn intellectuele rijkdom meegekregen had van Wolfgang. Die kan nu hij zestig wordt op een interessant leven kan terugblikken. Zijn verblijf in Amsterdam was hiervan zeker het hoogtepunt. Claudius kan nauwelijks zijn ongeduld bedwingen om eindelijk om van Wolfgang alles te horen wat hij weet over Comenius.
In één van zijn laatste brieven heeft Wolfgang het uitgebreid over Pieter Paul Rubens, niet als kunstenaar maar als diplomaat.

Wolfgang's vader was indertijd vrij goed op de hoogte hoe Rubens in die woelige periode voor de Nederlanden als hofschilder een netwerk van contacten opbouwde. Daardoor kon hij onderhandelaar zijn tussen moeilijk verzoenbare konings- en hertogelijke huizen. Rubens was een invloedrijke patriciër. Hij had zeer zeker financieel voordeel gehad van de contrareformatie. Ironisch is dat wel als je weet dat zijn calvinistische vader eerder de stad Antwerpen moest ontvluchten uit vrees voor de wraak van Alva na de beeldenstorm van 1566. Dus, denkt Claudius, de diplomaat was toch enigszins overschaduwd door de rijk geworden kunstenaar. Zou Rubens ooit geweten hebben dat de institutie van de contrareformatie geleerden op de brandstapel zette of het zwijgen oplegde in naam van de interpretatie die ze van God maakte? Welk godsgevoel zou die uitbundige schilder die zowel Griekse mythes als bijbelse taferelen in kleur zette, hebben gehad? Of is het beter te spreken van een spiritueel gevoel? Het is een vraag die deze bisschop *in partibus infidelium* dikwijls bezig hield. Hoe beleeft eenieder in innerlijke intimiteit zijn of haar spiritualiteit? En is het godsgevoel een oplegging of een beleving? Hij leerde met de jaren dat het moeilijk, zo niet onmogelijk, is hierover te debatteren met de meeste van zijn ambtsgenoten zonder gevaarlijk dicht bij het punt te komen waarop hij van ketterij zou worden beschuldigd. Hij denkt terug aan het goede gesprek hierover met Benedetto Odescalchi nadat hij paus Innocentius XI werd. Het was kort nadat de paus de slavenhandel openbaar veroordeeld had, enkele jaren voor zijn dood. Nu hij uit Rome terugkeert nemen zijn sterke twijfels

terug toe na de benoeming tot paus van Pietro Ottoboni. Hij heeft onmiddellijk de zware politieke manoeuvres begrepen. Deze paus is een handelaar in invloeden. Claudius ziet met lede ogen hoe hij op korte tijd het werk van zijn voorganger volledig keldert…

Dankzij de vriendschapsbanden die Claudius onderhoudt met enkele archivarissen in Rome en Fiorenze heeft hij een exemplaar kunnen inkijken van het recent gedrukte *De Motu Antiquiora* van Galilei. Zelf sprak de geleerde over *scripta mea*. Wat Claudius vooral boeit is de wijze waarop Galilei bijna zijn hele leven aan de tekst heeft gewerkt. Het is hierdoor mogelijk duidelijk zijn opeenvolgende twijfels en herformuleringen te volgen. Kunnen twijfels over de natuur der dingen en de natuur van de beweging de twijfels over de natuur van de mens en van zijn spiritualiteit niet rechtvaardigen? Wat Claudius vooral stoort is wat hij kringredeneringen noemt waarmee hoge dignitarissen van de Kerkelijke Institutie de oude Galilei het zwijgen hebben opgelegd, terwijl de geleerde zelf bleef proberen te begrijpen hoe Aristoteles zou gedacht hebben moest hij in diens tijd geleefd hebben. Misschien, grinnikt Claudius, zou de dogmatische stellingname van de inquisiteurs Aristoteles zélf hebben veroordeeld omdat hij in zijn denken evolueerde terwijl anderen besloten zijn tijdsgebonden hypotheses als eeuwigdurende waarheden vast te leggen.

Plots blijft de koets stilstaan. Hij schrikt op uit zijn gedachten. Hij hoort de koetsier van zijn zitplaats afstappen. Hij kijkt naar buiten en besluit ook de benen te strekken. Wat verderop staan

twee andere koetsen. Een dubbel-langbooms caleche die sterk op zijn *Berline* lijkt en die uit de tegenovergestelde richting komt, staat stil op de weg. In zijn eigen rijrichting ligt een half gekantelde koets, waarvan de *flèche* beschadigd lijkt als gevolg van diepe spoorvorming op deze uitwijkplaats. Eén van de koetsiers is hulp gaan zoeken in het niet zo ver gelegen dorp. Er zit niets anders op dan te wachten op mankracht om de beschadigde koets uit de weg te tillen. Hij geeft zijn koetsier de opdracht in het naast het dorp liggende kleine kasteel te vragen of men er bisschop Claudius Cardinalis kan herbergen voor de nacht. Het zal niet mogelijk zijn vandaag nog de abdij te bereiken waar hij van plan is enkele dagen te rusten, vooraleer naar Frankfurt door te reizen.

***

Drie weken zijn ondertussen verlopen. Pieter, Henriette en hun kinderen hebben zich geïnstalleerd in de ruime burgerwoning van Pieter’s ouders Wolgang en Hildegarde. De jongens maakten enkele lange wandelingen met hun grootvader. Die onderhoudt hen over de geschiedenis van de stad. Ze brachten een lang bezoek aan de drukkerij waar Wolfgang enkele van zijn teksten in zetting heeft. Vooral John is gefascineerd door het hele drukproces en vraagt, zodra hij terug thuis is, of Wolfgang hem in zijn bibliotheek toelaat. Enkele dagen later gaat Hildegarde voor de zoveelste keer op zoek naar haar kleinzoon omdat hij niet reageerde op de maaltijd-gong. Ze vindt hem verdiept in de Duits-Latijnse versie van Comenius’ *Orbis Sensualium Pictus*. De jongen stribbelt wat tegen. Hij moet

zijn lectuur over de beroepen onderbreken tussen de beschrijving van de kleermaker en die van de schoenmaker. Maar de aankondiging dat een nieuwe gast mee aanzit maakt hem toch nieuwsgierig.
Wanneer Hildegarde en John de ruime eetkamer betreden zit de rest van de familie al aan tafel. Als gewoonlijk zit Wolfgang aan het hoofd van de tafel. Aan zijn rechterzijde zit niet Pieter, zoals anders. Een rijzige figuur in een eenvoudig kerkgewaad heeft tussen vader en zoon plaats genomen. Aan Wolfgang's linkerkant is een stoel vrij. Hildegarde geeft John teken om er te gaan zitten naast zijn moeder en tegenover de nieuwe gast.
De man glimlacht naar John en zegt: "Dag John. Ik weet natuurlijk bijna alles van je af, maar jij zult me je niet herinneren. Je was pas drie jaar oud toen ik voor langere tijd Köln verliet."
John kijkt de man even strak aan. "En toch… uw gezicht, uw, stem…"
Hij kijkt eerst naar zijn moeder en dan naar zijn vader en roept uit: "Natuurlijk, u moet Claudius zijn, moeder en vader hebben ons aangekondigd dat we elkaar hier zouden ontmoeten!"
Hildegarde kucht luid en het wordt stil. Men vraagt Claudius of hij wil voorbidden. Na, zoals hij met enige humor zegt 'aan die formaliteit met God te hebben voldaan', breekt hij het brood en deelt het over de tafel uit. In ieders bord wordt een stevige vleesbouillon opgeschept om er de stukken brood in te doppen. Hildegarde kondigt voor één van de volgende dagen *papas peruanorum* aan. Sinds Carolus Clusius die knollen ongeveer honderd jaar geleden hier in Frankfurt in zijn tuin plantte, zijn

ze snel populair geworden in de streek. Alleen de topinamboer wint het van de *papas*, wellicht wegens de gelijkenis in smaak met de veel gebruikte artisjok.
"Je vader vertelt me dat je je tegenwoordig in je grootvader's bibliotheek opsluit," begint Claudius, John aankijkende. "Ben je van plan om monnik te worden?"
"Nee, dat denk ik niet. Maar ik vind het boeiend om over hoe het vroeger was te leren, en ook over hoe de wereld in elkaar zit. Grootvader gaf me *Orbis Sensualium Pictus* te lezen. Kent U het?"
Claudius lacht hartelijk. "Wolfgang en Pieter, éénmaal lesmeester, altijd lesmeester! Jullie blijven jullie taaldidactiek consequent gebruiken, ten minste in de eigen familie."
En zich tot John wendend: "Ik ken veel van de werken van de auteur van *Orbis*. En je ouders en grootouders ook. Weet je dat mijn vriend Wolfgang de man persoonlijk heeft gekend?"
"Is dat waar, Wolfgang, meneer, grootvader?" vraagt John.
"Ja jongen, dat is juist. Misschien komt kan ik één van de volgende dagen wat herinneringen ophalen. Wat denk je Hildegarde?"
"Als je maar weet wat je de jongen vertelt en wat je beter voor jou houdt."
"Hoor ik hier een verwijzing naar één of ander geheim?" vraagt Claudius.
Wolfgang schudt van nee. "Alleen maar de herinneringen aan onze jeugd en aan de tijd toen we elkaar ontmoetten in het *Huis der Hoofden*."
"Wanneer was je in Amsterdam, grootvader?" vraagt John.

“Ik verbleef er tweemaal. De eerste maal vijftig jaar geleden, toen ik er als 10-jarige jongen aankwam met mijn ouders en jou vaders tante en oom. De tweede maal was ik bij aankomst 21. Je vader is daar geboren. Enige jaren later vestigden we ons in Frankfurt.”
“En waarom kwam je in Amsterdam terecht?” vraagt Claudius
“Dat is een lang verhaal. Een verhaal dat eigenlijk begint in Köthen, waar ik zelf geboren ben.”
“Köthen, één van de plaatsen waar Wolfgang Ratke heeft gewerkt”, verduidelijkt Pieter, “en ligt zo’n 55 Pruisische mijlen ten westen van Leszno.”
Claudius’ gezichtsuitdrukking toont dat hij niet helemaal volgt.
“Ian Amos heeft tweemaal een tijdlang in Leszno gewoond, tweemaal vooraleer hij zich in *Belgium Fœderatum* installeerde.”
“En Wolfgang Ratke en Ian Amos hebben een zekere invloed gehad op me toen ik als jongeman keuzes maakte in verband met mijn lesmeesterschap,” besluit Wolfgang.

Wolfgang

Köthen

“Wolfgang, ga je met vader mee wandelen? Ik wil even de kant van de rivier uit.”
“Ja vader!” De vijfjarige kleuter legt zijn vuistje in de grote hand van zijn vader en samen wandelen ze de straat uit. Ze stappen in de richting van het met gras en struiken afgeboorde riviertje Ziethe. Het is lente en de jongen kijkt verrukt de vlinders na. Zijn vader laat hem de kleurige insecten aandachtig observeren telkens ze op een bloem gaan zitten. Het lijkt wel of ze een lange tong in de bloemen steken. Pas vele jaren later, net vóór zijn vertrek uit Amsterdam, zal Wolfgang in *Metamorphosis naturalis* andere observaties lezen, van Johannes Goedaert. Ginds, in Walcheren maakte hij van de studie van vlinders en andere insecten zijn levenswerk.

Vandaag nemen vader en zoon afscheid van hun stad. Wolfgang is hier geboren op 21 juni 1630. Zijn vader was toen tweeëntwintig en beginnend lesmeester op de Latijnse school waar hij nog steeds Latijnse en Hoogduitse grammatica onderwijst. Hij staat ervoor bekend dat hij zelfs om grammatica te onderwijzen dikwijls de volkstaal gebruikt, zijn pas overleden meester Ratke getrouw. Hij heeft er geen weet van dat op ditzelfde ogenblik Ian Amos Comenius in Leszno de laatste hand legt aan zijn *Janua Linguarum*.
Het gezin gaat begin volgende week Köthen verlaten. Wolfgang’s vader kreeg een aanbod als hoogleraar in de pas

opgerichte *Athenaeum Illustre* van Amsterdam. Het loon zal er beduidend hoger zijn dan wat hij in Köthen verdient. Verder zijn Wolfgang's ouders er van overtuigd dat hun drie kinderen er voordeel zullen bij hebben om op te groeien in de Republiek bekend omwille van de daar heersende tolerante houding ten aanzien van geloof en wetenschappelijk werk.
De familie zal zich per kar naar de op twee Pruisische mijlen gelegen Elbe laten voeren. Daarop volgt een vrij lange riviertocht tot Hamburg. Dan kunnen ze verder naar de Zuiderzee zeilen, zonder echt de *Mare Germanicum* op te moeten. Ze kunnen steeds met land in zicht tussen het vasteland en de eilanden reizen, waarbij enkel de Zuiderzee zelf eventueel woelig kan zijn. Maar men heeft Wolfgang's vader verzekerd dat de overvaart in de zomermaanden gewoonlijk vrij rustig is.
De aan de reis verbonden risico's wegen niet op tegen het voortdurende gevaar om in dit woelige gebied te blijven wonen. Nog maar enkele jaren geleden werd de stad Maagdenburg bijna volledig uitgemoord. De over en weer trekkende legers van de Katholieke Liga en de roerige allianties van prinsen en landheren in de Evangelische Unie zijn een voortdurende bron van leed voor de hele bevolking van het Duitse Rijk. Als het nog zin heeft over een Duitse Rijk te spreken. Het ziet er steeds meer naar uit dat de conflicten tussen Roomsen, Lutheranen en Calvinisten langzaam maar zeker omgeturnd worden tot langdurige rellen tussen onder elkaar strijdende koningshuizen die allemaal '*verloren gegane eigendommen*' willen '*heroveren*'.

Wolfgangs' ouders houden zich altijd nogal op de vlakte wanneer over oorlog en allianties wordt gepraat. Ze weten dat

te openlijk spreken sowieso een zeker risico inhoudt in de kleine gemeenschap van Köthen waar iedereen vrij goed op de hoogte is welke godsdienstige strekking men aanhangt. En tenslotte is het nog maar iets meer dan een generatie geleden dat Paus Clement VIII Giordano Bruno naar de brandstapel verwees. Dat is dezelfde Clement VIII die eerst een nieuwe uit een bes getrokken drank uit het land van de Moren verbood te drinken om het later toch toe te laten. Wie de drank al gebruikte zag er de grote voordelen van in vergelijking met het drinken van bier, mede of wijn. De kahve of caffee die de Turken blijkbaar al een tijdlang kennen scherpt eerder de geest aan dan hem te versuffen zoals met de hier gebruikelijke dranken gebeurt. Dat is toch de mening van de monniken die er graag gebruik van maken om langer wakker te blijven. Dus veranderde de paus van mening. Hij gaf zijn zegen over over de drank en beschouwde dat de ongelovigen niet de enigen mochten zijn die er plezier aan beleven. Wolfgang's vader kan het niet laten voor zichzelf te denken dat de heilige vader niet onfeilbaar is waar het kahve betreft. Misschien kreeg hij van de hemel hieromtrent geen erg precieze richtlijnen.

Ernstiger zijn de bekommernissen van deze discipel van Wolfgang Ratke in verband met de universele toegang tot kennis en wetenschap. Latijn, Grieks en Hebreeuws zijn belangrijk, maar wordt het niet echt tijd om meer aandacht te besteden aan het schrijven en publiceren in de volkstalen? In de laatste brief met alle formaliteiten voor de aanstelling aan het *Athenaeum Illustre*, schrijft Gerardus Vossius over de *cercle Conrart* enkele jaren eerder door de calvinist Valentin Conrart in

Frankrijk, in het leven geroepen. Richelieu heeft reeds aangekondigd binnenkort die *cercle* van de naam *Académie Française* te voorzien. Het wordt een instelling ter verdediging van de Franse Taal. Wolfgang's vader reageert enthousiast. Ondanks onderlinge geloofsdisputen, schrijft hij in zijn antwoord aan zijn opdrachtgever, tonen deze mannen hun wijsheid, door aan hun taal een instelling te wijden. Zou dat ook voor het Hoogduits en het Nederduits ook kunnen gebeuren? Hij hoopt het. Het zou de school ten goede kunnen komen en de lust tot leren stimuleren bij jongere kinderen die enkel de volkstaal kennen. Aan dat leren moet zeker nog veel gedaan worden. Te vaak denkt men niet aan de volkskinderen wanneer het over kennisoverdracht gaat. Die kinderen krijgen eventueel een korte morele opvoeding maar die is er ingestampt door het laten opzeggen van vooraf vastgelegde stichtelijke teksten. Hen echt leren lezen is niet aan de orde, hen leren schrijven nog veel minder. Ook vandaag nog is kunnen lezen maar niet kunnen schrijven of niet kunnen rekenen geen obstakel om dorpsschool meester te zijn. Het is geen pluspunt dat veel schoolmeesters niet tot de geestelijkheid behoren. Deze laatsten hebben in principe enige schoolse opleiding gehad, zelfs indien over de kunst van het lesgeven gewoonlijk niet wordt gesproken.

Het algemene beeld dat Wolfgang's vader heeft van de school voor het volk van meiden, knechten, boeren en pachters, om van de lijfeigenen en de horigen maar te zwijgen, is er een dat die school meer dan bedroevend is. In het conflictrijk Duitse Rijk is schoollopen zeker niet de eerste bekommernis. De voortdurend rondtrekkende legers en groepjes soldaten maken

hele streken onveilig. Op één lange belegering na is Köthen tot nu toe gespaard gebleven. Maar Wolfgang's vader hoort van rondtrekkende geestelijken en van vluchtelingen neerslachtige verhalen over de algemeen aan de gang zijnde verwoestingen.
Scholen… in het Franse rijk is de toestand niet veel beter dan hier. In veel steden zetten particulieren, religieuze ordes of het episcopaat een school op. Die is niet altijd voor iedereen toegankelijk. Onafhankelijke lesmeesters kondigen zelden duidelijk aan wat ze effectief kennen en kunnen en openen klassen waar en wanneer ze er de kans toe zien. Volgens de informatie waarover Wolfgang's vader beschikt zijn er vooral Kleine Schooltjes ook wel ABC-schooltjes genaamd. In zo'n school leren kinderen weinig meer dan letters en stichtelijke teksten. In het Spaanse rijk is er de *escuela de gramática* en bij de Engelsen de *Grammar School.* Maar die zijn niet voor iedereen net zoals dat het geval is met de *Latijnse scholen* in Duitse Rijk. Onlangs hoorde Wolfgang's vader iets over een jansenistische priester en een school waarin grammatica in de franse taal onderwezen zal worden. Volgens de beschikbare informatie bestaan hier plannen voor in de abdij van *Port-Royal-in-de-velden*.
De gereformeerden schetsen van *Belgium Fœderatum* graag een beeld als zou het om een moderne, bloeiende en tolerante maatschappij gaan. Maar Wolfgang's vader weet best dat in de *Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* het standenverschil bepalend blijft, zoals in de rest van Europa. In de dorpen en kleine steden met een school is het schoolmeesterschap over het algemeen de kleine bijverdienste van een kerkbeambte. Daar is geen bijzondere opleiding voor vereist. Als plaatselijke

omstandigheden het nodig maken iemand van buitenaf aan te trekken dan duiken er vaak avonturiers op die nooit lesmeester zijn geweest en er andere beroepen op na houden. Ondertussen zijn er gemeentes waar een jaarlijks loon voor de schoolmeester op het stedelijk budget wordt ingeschreven. Vaak gaat het om niet meer dan een aalmoes. Wat betekent het jaarloon van 50 gulden dat bij voorbeeld Utrecht betaalt, in vergelijking met de 2500 gulden die Vossius geniet in het *Athenaeum* bovenop de vrije woonst? Zijn eigen jaarloon bedraagt voor het eerste jaar 950 gulden plus woonst. Neen, de volkskinderen hebben geen recht op preceptoren maar ook niet op kundige lesmeesters. Chirurgijns, klompenmakers, schilders, boekbinders, bodes, nemen er het licht beroep van schoolmeester bij. Er is weinig spierkracht voor nodig. En nu de Republiek gaandeweg bijna volledig gereformeerd is oefent de kerk niet minder invloed uit op de school. Wel integendeel. Vrij snel krijgt de Gereformeerde Kerk een stevige greep op alle openbare ambten, ook dat van schoolmeester. Kerk en Staat blijven één. Met dezelfde nefaste gevolgen voor de scholing van de lagere bevolkingsklassen net zoals met de Roomsen. De grotere gemeenten hebben meer en meer aandacht voor de eerste klassen van de Latijnse scholen. Die zijn er doorgaans om de vrij kleine groep 10 tot 15-jarige zonen van patriciërs voor te bereiden op de universiteit met openbaar kerkelijk gestuurd onderwijs. Wolfgang's vader weet dat de *Athenea*, waaronder de Illustere School die hem aanwierf niet voor iedereen openstaan. Vossius vertelde hem ook wat over de grote spanningen onder verschillende groepen gereformeerden in

de Republiek. De remonstranten staan onder invloed van de toch Rooms gebleven Erasmus. Ze hebben een liberale visie op het christendom. Liefde, vrijheid en verdraagzaamheid spelen hierbij een belangrijke rol. De contraremonstranten daarentegen houden het bij de predestinatie-leer van Calvijn. Daarmee richten ze zich vooral naar de minder geschoolde *kleyne luyden*. Onder de remonstranten, vindt men wel een grote groep regenten. Maar die slagen slechts heel langzaam in het helen van wonden. Er is nog altijd veel kruit in het kruitvat.
Wolfgang's vader is ervan overtuigd dat het probleem dieper ligt. Volgens hem heeft veel te maken met de wil van de koningshuizen om het gewone volk blijvend onder de duim te houden onafgezien van een geloofsovertuiging. Vrijheid en verdraagzaamheid zijn twee gevaarlijke sneden van hetzelfde mes dat wie macht en bezittingen bedreigt. Scholen die met alle beschikbare kennis voor iedereen openstaan…. Neen. Wie grote eigendommen heeft, of absolute macht nastreeft, huivert erbij. Het is een te gevaarlijke gedachte. De relatieve verdraagzaamheid is enkel toelaatbaar voor reeds uitgezochte lieden. De rest is arm en niet tot studeren geschikt. Dus is een streng toezicht op wat aangeleerd wordt het beste. In de eerste school, zeker in de dorpsschool, is lezen belangrijk. Schrijven is dat veel minder. Lezen in eigen taal laat mensen toe delen van de Heidelbergse catechismus te lezen, heel misschien de bijbel. De belijdenis der zonden moet centraal staan. De jongelui moet zich vanaf het prille begin blijvend herinneren dat de mens uit zichzelf voortdurend voor het kwade kiest en dat

enkel echt geloof zalig maakt. Dat blijft de boodschap, denkt Wolfgang's vader wat droevig terwijl ze naar huis terugstappen
En toch lijkt de Republiek ontegenzeggelijk toleranter dan de omliggende staten. De ouders van Wolfgang denken naar Amsterdam uitwijken de minst slechte oplossing voor hun kinderen is.

Amsterdam

Wolfgang's familie woont bijna vijf jaar in Amsterdam. De jonge Wolfgang is net 10 jaar geworden. Zijn vader gaf hem de Hoogduitse versie van *Janua Linguarum Reserata* cadeau, zodra Wolfgang begon te lezen. Dat gaat al aardig, net zoals het schrijven.
Van de familie de Geer, waarmee Wolfgang's vader snel in contact kwam, hoorde hij dat een *Belgica Versione* in de maak is. Die zal *Ontslote Deure der Taalen* als titel hebben. Hij bestelt alvast een exemplaar. Dit omvangrijk werk van Ian Amos Comenius bevat recente informatie over alles wat geweten is van de wereld en de mens sinds het begin der tijden.
Gaandeweg heeft Wolfgang's vader contacten gelegd in de academische wereld van de Republiek. Hij correspondeert met collega's van Illustere Scholen in andere steden van het land. In Amsterdam zelf ontmoet hij leden van de rijke en onderlegde burgerij die zichzelf nog altijd graag de naam patriciër gaven. Hierbij was de van Luik afkomstige calvinist Louis de Geer hem bijzonder behulpzaam. Deze handelaar kwam kort voor Wolfgang's familie naar de Republiek. Hij kocht er het *Huis der Hoofden* aan de Keizersgracht inboedel incluis. Zijn lucratieve

activiteiten bestaan voornamelijk uit wapenhandel. Dat verhindert niet dat zijn huis een ontmoetingsplaats is van een heel verscheiden en erudiet gezelschap, vaak afkomstig uit streken waarvan de heersers onderling in oorlog zijn.
Volgens Louis De Geer bestaan er exemplaren van *Janua Linguarum Reserata* in zes verschillende talen. En voor zover hij weet zijn op dit ogenblik vertalingen in de maak in nogmaals zes talen waaronder het Arabisch. Het werk werd voor het eerst gepubliceerd in 1633 in Leszno. Slechts zeven jaar later is het na de Bijbel het meest verkochte gedrukt boek.
Men vernam in het *Athenaeum* dat Galilei uiteindelijk toch door de Katholieke Kerk veroordeeld is omdat zijn wetenschappelijk werk in strijd zou zijn met de Aristotelische wetenschap en met de bijbel. Zowel contraremonstranten als remonstranten zijn het eens met de Rooms-katholieken. Volgens hen is het Ptolemeïsche model het enige correcte model zeker nu Tycho Brahe voor een bijgewerkte wiskundige beschrijving zorgde. Toch probeerde Vossius Galilei naar Amsterdam te krijgen als gasthoogleraar in het *Athenaeum*. Dat is hem niet gelukt. Galilei is te oud voor zo’n lange reis. Mocht hij gekomen zijn dan zou de te verwachten discussie geen nieuwe wig gedreven hebben tussen remonstranten en contraremonstranten.
Eerder integendeel. Zijn heimelijke observatie van de publieke tussenkomsten van de huidige stadhouder Frederick van Nassau leert hem dat die zich op de vlakte houdt hoewel hij toch met de remonstranten sympathiseert vanwege hun tolerante houding tegenover andersdenkenden. Er waait heel wat stof op rond de stellingen van Descartes maar dat neemt niet weg de filosoof,

zoals anderen, vrij het woord kan gebruiken. De remonstranten kunnen hem steunen zonder represailles van bovenuit te moeten vrezen.

Een maand geleden stier de Antwerpse schilder Rubens, gekend om zijn exuberante mythologische en bijbelse taferelen die zoveel kerken in het Katholieke Europa van meer luister had voorzien. Hoewel hij hier ook gekend is heeft men het vandaag in de Republiek vaker over de 34-jarige Rembrandt van Rijn. Die moet gewoonlijk veel kritiek verdragen. Maar hij heeft ook zijn bewonderaars. Wolfgang's vader neemt zijn kinderen vaak mee op atelier-bezoeken. Niet alleen bij van Rijn, maar ook bij andere schilders die het kleine inkomen moeten doen. Wolfgang's vader koopt soms landschappen en stillevens hoofdzakelijk om de schilders een plezier te doen. Dat is het geval bij Aert van der Neert. Tot aan diens dood ging hij ook vaak langs bij Anthonie Verstraelen. De kleine Wolfgang bezoekt graag het atelier van Barend Avercamp. Daar staat hij telkens opnieuw in diepe bewondering voor de *'vertellende schilderijen'* van diens reeds overleden dove oom Hendrick Avercamp. Zijn vader legde hem onlangs uit dat Hendrick erin slaagde zijn 'toehoorders' met het penseel de onderhouden in plaats van met woorden.

Zoals in andere steden van de Soevereine Staten van de Republiek blijft in Amsterdam de aandacht voor de scholen voor het lagere volk eerder zwak. In *Stad en Lande* en in *Friesland* zijn eigen aangepaste Haneboeken in omloop. In de andere Staten worden nog volop de ABC-hoornboekjes gebruikt. *Utrecht* en

Gelderland denken eraan om aangepaste Haneboeken te maken naar het model van de Noordelijke Staten. Op veel scholen is de volkstaal de voertaal. Dat vereenvoudigt het lezen van letters en syllaben maar laat anderzijds minder kinderen kennis maken met wat nog altijd de taal van de wetenschap is.
De landstaal als voertaal gebruiken is niet alleen in de gereformeerde Republiek het geval. Gastsprekers aan het *Athenaeum* vertellen over de Petite École van Port-Royal. In die school lijkt het de bedoeling te zijn om intellectuele excellentie te koppelen aan meer zorg voor de moedertaal. De aangetrokken lesmeesters breken bewust met het in het Roomse Europa populaire onderwijssysteem van de Jezuïeten dat Latijn als voertaal gebruikt. Maar het leren lezen is toch nog altijd een voorrecht van de stedelijke gegoede burgerij onafgezien de aanpak. Zowel in Franse als Spaanse regio's, vertelt men, vervoegt die burgerij adel en geestelijkheid. Bijna alle nobelen kunnen lezen en de meesten kunnen ook schrijven. Dat is lang niet het geval onder kleine handelaars, ambachtslui en de lagere rangen in het leger. Door de band leest slechts één op twee vaak maar één op drie, om over schrijven maar te zwijgen.
De berichten uit Engeland zijn niet veel beter. Tijdens de regeringsperiodes van Elisabeth I en James I zijn weliswaar alle hogere klassen geschoold, maar de bij alle andere klassen is dat lang niet het geval. De schrijfvaardigheid is miniem. Die beperkt zich vaak tot het plaatsen van de handtekening onder een gelezen stuk. In de Essex-county tekenen 7 van elke 10 *yeomen*, maar slechts 3 van elke tien *husbandmen*. Het is slechts een voorbeeld uit velen.

Het zou verkeerd zijn te denken dat het volk aan de onwetendheid onttrokken wordt. De klassieke talen blijven belangrijke filters voor wat wel en wat niet algemeen toegankelijk is. Dit werkt in twee richtingen. Sommige natuurfilosofen die in hun eigen taal begonnen te schrijven, schakelen snel over naar Latijn zodra ze over hun eigen taalgrens met anderen in discussie willen treden.

Het is niet de bekommernis van die van de adel en de rijke patriciërs. Wolfgang's ouders zagen twee jaar geleden verwonderd toe hoe Maria de Medici vorstelijk werd onthaald in Amsterdam. Op het *Athenaeum Illustre* wist men wel dat het om een diplomatische stunt ging. De koningin-moed er was op zoek naar buitenlandse steun. De vertrouwensman van haar zoon had haar uit het land had verbannen. Die steun bij de Republiek zoeken hield eigenlijk de feitelijke erkenning in van een gereformeerde bondgenoot. Het leek op een provocatie aan het adres van kardinaal Richelieu die in naam van de koning regeert.
Blijkbaar kende of vertrouwde Maria de Medici de comfortabele verplaatsingen per trekschuit niet. Hoewel dit in de Republiek en op de grote rivieren van het Duitse Rijk een veel gebruikte manier van reizen is, kwam de koningin-moeder per koets. Of was dat enkel om de intocht een klassieker en feestelijker tintje te geven en de vorstelijke schijn hoog te houden?
De hoge gast bezocht het Oost-Indische Huis waar men haar een Indische rijsttafel voorzette. Zo werd toch maar getoond hoe goed de Republiek het stelt dankzij de commerciële activiteit van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Een stille wenk aan

eventuele spionnen dat de Republiek er is om te blijven, zo werd onder de rijke burgerij rondverteld…
Een ander veel gehoord verhaal is dat de katholieke Maria de Medici te weten was gekomen dat de miraculeuze rozenkrans van de jezuïet Franciscus Xaverius in Amsterdam zou zijn. De priester was een kleine honderd jaar eerder in het Oosten gestorven tijdens zijn missionaris-werk. Zijn rozenkrans was na zijn dood door jezuïeten naar het Braziliaanse Salvador overgebracht. Op één van zijn strooptochten had Piet Hein aldaar verblijvende jezuïeten rozenkrans incluis gevangen genomen en naar Amsterdam overgebracht. Maar de rozenkrans kwam uiteindelijk in handen van Albert Coenraad Burgh die onder meer curator is van het *Athenaeum*. Burgh was vroeger een gekende remonstrant maar werd mettertijd meer en meer Roomsgezind. In de functie van burgemeester bezocht hij verschillende keren een van de door Piet Hein gevangen genomen jezuïeten. Tijdens die bezoeken werd de rozenkrans zijn eigendom misschien wel in ruil voor de vrijlating van de gevangene. En nu is de rozenkrans in het bezit van Maria de Medici. Hierover doen sinds twee jaar hardnekkig twee versies de ronde. Verkocht Albert Burgh de rozenkrans, of schonk hij hem? Op het *Athenaeum* startte er een druk debat over kerkelijke symbolen, rijkdom, geloof, spiritualiteit, …

En over rijkdom en armoede gesproken.
Wolfgang's familie heeft het goed. Sinds haar aankomst in Amsterdam had ze een vrij stabiele en rustige inburgering gekend als gevolg van aanstelling op het *Athenaeum*.
Het overgrote deel van de bevolking in de Republiek heeft het

daarentegen knap lastig. De voortdurende oorlogsdreigingen als gevolg van het met een religieuze saus overgoten gekibbel tussen vorstenhuizen weegt op iedereen. Daarenboven dunnen de regelmatig terugkerende pestepidemieën hele families uit. Dat betekent gelijk minder werkkracht en dus minder wat een bijkomende zorg betekent.
Wolfgang's vader opinie over de bevolking van de Republiek als zou die vrij bezaaid en ingetogen zijn kreeg gelijk een knauw die eerste jaren van hun verblijf hier. Een heel schema met tulpenbollen deed veel mensen het hoofd verliezen in een poging om te verrijken. Verbijsterd zag hij dat de prijs van één enkele tulpenbol hoger kon liggen dan zijn toch vrij ruim jaarinkomen. Van onbewogenheid was bij velen plots niets meer te zien. Kwekers hadden al langer de gewoonte om bollen te verkopen voor ze gerooid werden. Maar nu kochten en verkochten tussenhandelaars die zelf geen kweker waren meermaals de bollen lang voor ze op het veld lagen. Velen voelden zich aangetrokken door mogelijke grote winsten met de al snel onwettige azenhandel waarbij wat nog niet bestaat al te koop staat. Overal doken lieden op die rijk wensten te worden zonder andere inspanning dan in *ad hoc* samengestelde colleges handel te drijven in cijfers op papier. Anderen waren gewoon rovers en verkochten waardeloos goed aan argeloze kopers. Velen bleven uiteindelijk armer achter dan vóór de verkooppiek maar de meest uitgekookte handelaars zorgen onderling voor akkoorden om niet alles kwijt te spelen.

Terwijl de pamfletten en op straat nog altijd tulpenbollen aanbieden verschijnt vanuit de Spaanse Nederlanden niet een

bol maar een knol op de groentemarkt. Geluidloos en geleidelijk. Men weet en te vertellen hoe scheepsbemanningen scheurbuik aanpakken. Wanneer ze aan boord de *xipotatl* eten die de West-Indische bevolking hen had leren kennen blijft de ziekte langer uit. Gaandeweg verspreidt zich de knol waarvan de naam tot *patata* verbastert in veel kloostertuinen. Monniken planten of poten het gewas. Dat is al een goede tien jaar het geval in het Nieuwpoortse. In Amsterdam is er nog geen teelt maar reizigers vertellen hoe zowel rond Groningen als Leiden de patata de schaarse voedselvoorziening in dorpen en kleine steden wat uitbreidt.

De familie Magister krijgt met regelmatige tussenpozen nieuws uit het Duitse rijk. Er is nogal wat correspondentie met Köthen en Frankfurt.
In Köthen wonen nog een oom en een tante van Wolfgang. Over de politieke onzekerheid schrijven ze weinig. Wel houden ze Wolfgang's vader op de hoogte van de gang van zaken in het *Fruchtbringende Gesellschaft*. Wolfgang Ratke heeft zich zelf, zoals elders, allang onmogelijk gemaakt in dit gezelschap. Toch is zijn invloed nog voelbaar in verband met het bevorderen van de volkstaal en het toegankelijk maken van de talen waarin wetenschap en kennis worden geschreven. Het doet deugd te weten dat prins Ludwig I von Anhalt-Köthen meer van zijn tijd blijft besteden aan het gezelschap en aan de bevordering van vredelievende projecten dan aan allianties en oorlogsvoering. Er zijn onderhandelingen met de familie Tassis om een vaste postwissel te openen in Köthen.
Uit Frankfurt komt er redelijk goed nieuws. Wolfgang's

oudoom is boekdrukker en schrijft veel winst te halen uit het drukken van almanakken en van kleine boekjes. Bovendien blijft Frankfurt geleerden aantrekken voor het publiceren van hun werk. De Frankfurtse boekenmarkt is een levendige ontmoetingsplaats vol handelsmogelijkheden. Maar toch is er ook enige bezorgdheid. Net zoals er in de Republiek spanningen bestaan tussen remonstranten en contraremonstranten voel je in Frankfurt het verschil tussen lutherse hervormers en calvinistische hervormers. De calvinisten concentreren zich steeds meer in Hanau, gekend als de zone van welgestelde immigranten.
Wolfgang's moeder houdt er haar eigen correspondentie op na. Discreet neemt ze contact op met Anna Maria Van Schurman. Die is net op 29-jarige leeftijd en op voorspraak van Voetius aan de universiteit van Utrecht toegelaten. Ze moet zich tijdens de lessen wel achter een scherm verborgen houden zodat de mannelijke studenten haar niet kunnen zien. Volgens haar eigen zeggen heeft ze die gunst verkregen als resultaat van haar in Latijn geschreven betoog over de geschiktheid van de vrouwelijke geest voor de wetenschap en letteren. Een gunst, geen recht…

Wat Wolfgang pas vijftien jaren later zal begrijpen is dat zijn vader's bewondering voor Wolfgang Ratke en daarop voor Ian Amos Comenius het hem lang niet gemakkelijk maakte als lesmeester en hoogleraar. Toch heeft die bewondering een reden. Hij had het zelf moeilijk op de school. Als 10-jarige en al enigszins oudere leerling kwam hij daarna terecht in de door

Ratke georganiseerde klassen in Köthen tussen 1619 en 1622. En toen leek het leren plots zoveel gemakkelijker.
Wolfgang Ratke ging ervan uit dat de goede lesmeester het talent van elke leerling goed moet kunnen onderscheiden om iedereen rustig aan het werk te houden. Hierbij moet het werk voldoende plezierig zijn om de leerling vreugde te schenken bij wat hij doet. Verder is het belangrijk voortdurend na te gaan of de leerling begrijpt wat hij leest. Goed werk geeft recht op beloning, slecht werk wordt gestraft maar op een wijze die de liefde van de leerlingen voor hun lesmeester niet verstoort. Bij Wolfgang's vader werd die liefde blijkbaar nooit beschaamd gezien hij als leerling reeds besloot dat mocht hij later een zoon hebben die de naam Wolfgang zou meekrijgen. Zijn leven lang als meester van anderen probeerde hij er zich voortdurend van te verzekeren dat ze plezier hadden bij wat ze op school deden en leerden ook in de colleges van het *Athenaeum*.
Bij Ratke ging het om de kunst van het lesgeven, de didactiek. In 1619 hadden hij en Ian Amos Comenius uit het verre Bohemen nooit van elkaar gehoord. Daarbij, Comenius' aandacht voor de matethiek of de kunst van het leren zou wellicht sowieso aan hem zijn voorbijgaan. Wat Ratke deelde met de man uit Bohemen was de zorg voor talenonderwijs. Dat moest zich baseren op het lezen van zinvolle en voor de leerlingen begrijpelijke woorden en uitdrukkingen. Verder beschouwden beiden dat met jonge kinderen de volkstaal ook te gebruiken is om de eerste stappen te zetten in mens- en natuurfilosofie. De school kan van het Hoogduits of eender welke andere landstaal gebruik maken om het leren van alle kunst en wetenschappen te

verzekeren.
Volgens Ratke zou een dergelijke school eenzelfde taal, eenzelfde regering, en uiteindelijk ook eenzelfde godsdienst voor heel het Rijk gemakkelijk en vredevol doorvoeren. Maar Ratke ondervond veel tegenstand. In Maagdenburg zeiden zijn critici dat het niet enkel zijn bedoeling was de school te herorganiseren maar dat het hem om een wereldwijde spirituele hervorming ging. Ondanks de algemene interesse van en voor de *Fruchtbringende Gesellshaft*, in 1617 opgericht onder de auspiciën van verschillende prinsen onder wie Ludwig I von Anhalt-Köthen, vonden meer behoudsgezinden dat de tijd niet rijp was om zelfs maar te denken aan het Hoogduits als literaire en wetenschappelijke taal. Daarop beschuldigden de calvinisten Ratke een lutheraan te zijn. Dat draaide uit op een gevangenisstraf van acht maanden, genoeg om Prins Ludwig's aanvankelijke belangstelling voor de schoolvernieuwing te doen verliezen.

In Amsterdam krijgt Wolfgang's vader verder inzage in het werk van Comenius. De Geer heeft hem net hem enkele teksten laten zien die hij uit Engeland kreeg. Ze zullen later in de *Opera Didactica Magna* verschijnen. Het stelt de lesmeester gerust nogmaals een bevestiging te krijgen dat hij met zijn ideeën in verband met de kunst van het lesgeven niet alleen staat. Iemand anders waar hij kan op steunen is Etienne de Courcelles met wie hij al snel bevriend geraakt. Die is sinds 1634 confrater van de remonstranten in Amsterdam. De Courcelles is een zeer belezen man maar hij heeft het erg moeilijk om behoorlijk betaald werk te vinden. Noodgedwongen legt hij veel tijd in het herzien van drukproeven bij drukker Johannes Blaauw. De twee mannen

trekken vaak samen op en De Courcelles is een regelmatige gast bij de Magisters. Uit hun gesprekken meent Wolfgang's vader te mogen opmaken dat er een zekere samenhorigheid bestaat onder remonstranten en contraremonstranten ten aanzien van de scholastiek, zowel bij de studie van de zeven vrije kunsten als bij de overige opkomende wetenschappen. Zijn persoonlijke ervaring leerde hem dat de remonstranten verder gaan en bij het argumenteren vaak gebruik maken van de door Descartes gesystematiseerde methodische twijfel. En dat kan voor de contrademonstranten niet, volgens hem om dogmatische redenen. Wanneer hij de Courcelles hierover aanspreekt herinnert die enthousiast Wolfgang's vader eigen uitspraak '*iemand die twijfelt bewijst dat hij denkt, iemand die herhaalt bewijst dat iemand anders dacht*'. Hij noemt die uitspraak 'de mooie synthese'.

Ergens tussen Köln en Aachen krijgt een lokale heer van kleine adel een tweede zoon. Niemand kan voorzien of de eerstgeborene niet door pest of een andere ramp zal komen te sterven. Ook kan niemand weten of de kleine Claus de eerste levensjaren zal doorspartelen. Voorlopig krijgen beide zonen dezelfde opvoeding.
Claus is twee en Wolfgang twaalf in het jaar dat René Descartes Ian Amos Comenius ontvangt in kasteel Endegeest. Het is geen toevallige ontmoeting. Comenius' vriend Abraham Heidanus is hoogleraar in Leiden en heeft ook veel sympathie voor Descartes. Ian Amos logeert bij de vriend van Descartes, Adriaan Heerebrood, na zijn terugkeer uit Engeland. Uiteindelijk was hij toch niet geïnteresseerd om zich voor langere tijd in Engeland te

installeren. Hij had dat eerst wel overwogen, maar zag van dat plan af om twee redenen. Zijn tweede vrouw, Dorothea, wil niet in Engeland wonen. Verder maakt hij een negatieve analyse van van het politieke klimaat. De vredelievende priester maakt deel uit van het Boheemse *Unitas Fratrum* dat in Jan Hus haar inspiratie vindt. Hij wil liever afstand houden van zijn radicale Engelse vrienden. Bovendien krijgt hij nogal wat werk aanbiedingen. Louis en Laurens De Geer willen hem in Zweden, Richelieu stelt hem voor zich in Frankrijk te vestigen en uit Massachusetts komt de uitnodiging om de directie op te nemen van het Harvard College.

Maar voorlopig is hij in Leiden op bezoek waar Heidanus en Heerebrood de twee geleerden overhalen tot een tête-à-tête.

René Descartes en Ian Amos Comenius ontmoeten elkaar in Kasteel Endegeest waar Descartes zich heeft geïnstalleerd. Ze horen elkaar blijkbaar rustig en bedachtzaam aan, waarna elkeen de tijd heeft om de andere uitvoerig te bevragen.

Uit het karige commentaar dat volgt leiden de vrienden van de twee geleerden vlug af dat beiden volledig overeenkomen waarin ze beiden volledig verschillen. Dat volledige verschil ligt in hun basisstelling. Descartes scheidt filosofie en theologie van elkaar. Voor Comenius is filosofie een deel van zijn pansofie. Ook Wolfgang's vader hoort over de ontmoeting tussen beide mannen. Uit wat hij leest en verneemt, meent hij dat beide denkers toch convergerende ideeën hebben over bepaalde gevolgen van het menszijn. Dat omhelst het universeel karakter ervan en de capaciteit om voor zichzelf te denken. Maar hij begrijpt ook dat beiden totaal verschillende uitgangspunten

hebben. Hij is er bijna zeker van dat bepaalde uitspraken van Descartes Comenius wel bekoren. Beiden hebben behoorlijk wat afgereisd. Descartes zegt hierover hoe het reizen ons leert zien dat wie gevoelens en houdingen heeft die erg van de onze afwijken daarom geen barbaar of wilde is. Sommigen kunnen zelfs evenveel of meer gelijk hebben dan wijzelf. Descartes stelt daarom dat men niemands opinie zomaar kan overnemen en dus verplicht is om zichzelf te sturen. Misschien wil Comenius voor die zelfbesturing verder gaan in het met elkaar vermengen van gevoelens en redenering dan wat hij meent te begrijpen de stelling van Descartes te zijn.

Wolfgang's vader overweegt hoe Descartes de eerste filosofen enigszins volgt. De perfecte natuurwetten zouden buiten hen omgaan. Ze kunnen dus enkel meester zijn van hun eigen gedachten en voor andere zaken kunnen ze weinig genegenheid opbrengen. Misschien beschouwt Comenius daarentegen dat het koesteren van die perfecte natuurwetten deel uitmaakt van het menselijk begrijpen.

Is dan voor Descartes de enige menselijke vrijheid het consequent ontwikkelen van de eigen gedachtengang, waarbij de twijfel een belangrijke rol speelt? Stuurde hij daarom de ondertussen gewaardeerde en verguisde uitdrukking *cogito ergo sum* de academische wereld in? Uit haar context gehaald verdeelt die uitdrukking snel de minder nadenkende collega's in twee kampen: fervente aanhangers enerzijds en hekelende tegenstanders anderzijds. Je zult het maar zien.

Comenius zou beweerd hebben dat *cogito ergo sum* een te nauwe benadering is van het menszijn, en dat *somnio ergo sum*

de mens vervolledigt. Wil hij hiermee misschien zeggen dat hij niet aan de *pertinentie* van Descartes opmerking twijfelt maar aan de *volledigheid* ervan?
Beide denkers kunnen wellicht Aristoteles wél volgen in zijn stelling dat van de geest alleen *Logos* eeuwig is. Juist daarom is het duidelijk dat men moet *denken* om te zijn, zoals Descartes het zegt. Men moet *denken, voelen en weten*, zou Comenius hieraan toevoegen.
Wolfgang's vader is er zich van bewust dat hij nooit in direct contact zal komen met Descartes. Misschien zal hij ook Comenius nooit persoonlijk ontmoeten. Hij schrijft zijn eigen gedachten op en legt ze bij de bundel papieren die hij later aan zijn zoon wil schenken. Wie weet, kan die er ooit gebruik van maken.

Praeparationis iterum

In 1647 is Wolfgang Magister zeventien.
Binnenkort start hij zijn oriëntatiereis. Hij besluit tot een *Iter Allemannicum* en een *Iter Gallicum* met een zijsprong naar de Confederatie van de XIII kantons. De correspondenten van zijn vader zullen hem herbergen op de verschillende aanlegplaatsen. Naar enkele van zijn gasthuizen heeft hij reeds wat persoonlijke eigendommen vooruitgestuurd. Zijn eerste stop wordt Frankfurt. Zijn neven hebben hem onderdak beloofd. Sinds enkele tientallen jaren is het netwerk van verbindingen tussen belangrijke handelsplaatsen zichtbaar aan het verbeteren. En dat ondanks, of cynisch genoeg dankzij, de vele veldslagen tussen landhongerige koningen en de aanslepende conflicten

tussen allen die hun eigen geloof als het echte ware aankondigen.
Ouders en vrienden drukken Wolfgang op het hart om te reizen in functie van de berichten over oorlogsdaden zodat hij de slagvelden en belegerde steden kan ontwijken. Bij de aanvang van zijn reis weet hij dat het beter is de Spaanse Nederlanden te vermijden zolang een aanstaand vredesverdrag waar geruchten over rondgaan geen zekerheid worden.
De wereld ziet er immers een beetje anders uit sinds hij als 10-jarige knaap met zijn vader op stap ging in en rond Amsterdam.
Na het overlijden van Ferdinand van Oostenrijk hebben de Spaanse Nederlanden korte tijd Francisco de Melo als landvoogd gehad. Ferdinand stierf zes jaar geleden. De Spaanse koning moest zijn wens om zijn bastaardzoon Juan II van Oostenrijk als landvoogd aan te stellen voorlopig vergeten. De tegenstand van de Madrileense nobelen was te groot. Tijdens die periode schaarde een deel van de Portugese adel zich rond het Huis van Bragança en maakte de Iberische Unie. Daarop stelde de Spaanse koning de hem trouw gebleven Portugese edelen aan in posten buiten de onmiddellijke Madrileense omgeving. In het begin van Francisco de Melo's korte mandaat leek hij de Franse adel in veldslagen het hoofd te kunnen bieden. Hij wilde daarop met zijn leger gelijk naar Parijs doorstoten. Dat zorgde voor paniek in de hoofdstad maar De Melo werd door de Hertog van Enghien en diens leger in Rocroi verslagen. Daarom verving Emanuel de Moura Cortereal, markies de Castel Rodrigo, hem in 1644. Over deze man gaan nu alle geruchten. Zelfs in de Republiek ziet men hem als

architect voor vredesonderhandelingen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.
Ondertussen blijven de Franse en Spaanse koningshuizen wel verder oorlog voeren. De leiders van de Republiek zijn bondgenoten van de Franse machthebber, niet omdat ze grote vrienden zijn, maar omdat elk overhoop liggen met de Spaanse Habsburgers. Godsdienstbescherming is wel het officiële argument voor de vele veldslagen maar meer en meer lijkt het erop dat Roomse en Gereformeerde bestuurders onder elkaar gewoon gelegenheidsverbonden sluiten tegen Roomse en Gereformeerde rivalen. Ook in het Duitse Rijk is niet altijd duidelijk hoe de allianties liggen hoewel de Keizer Rome trouw blijft.
In Frankrijk is veel veranderd. De verbannen Maria de Medici overleed in Köln waar ze een woonst had betrokken die Pieter Paul Rubens haar ter beschikking had gesteld na haar verbanning. Kort daarop sterft ook Richelieu. Kardinaal Mazarin volgt hem op en wanneer nog geen jaar later Lodewijk XIII overlijdt wordt zijn vijfjarige zoon koning. Zijn moeder, Anna van Oostenrijk, en Mazarin zijn daarom de feitelijke heersers van Frankrijk vandaag.
Over de grens tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden bestaat er onenigheid tussen Stadhouder en Staten-Generaal. Het dispuut is wat te doen met Antwerpen. Frederik Hendrik wil de stad belegeren en heroveren voor de Republiek. Hij gaat zelfs zover dat hij een geheim akkoord sluit met plaatselijke edelen en de godsdienstvrijheid waarborgt bij inname van de stad. Maar Amsterdam ziet Antwerpen liever niet als concurrerende

haven binnen de grenzen van de Republiek. Tenslotte werkt Antwerpen zich zelf uit het beleg los.
De Franse militaire leiders maken gebruik van de aandacht die de landvoogd der Spaanse Nederlanden aan de noordgrens wijdt en verovert aan de zuidgrens Kortrijk, Sint-Winoksbergen, Veurne en Duinkerke. Maar niet alleen de conflicten maken het zuidelijke deel van de Spaanse Nederlanden onveilig. Wolfgang krijgt de waarschuwing dat de zwarte dood er regelmatig opflakkert. In de getroffen streek gelooft men dat enkel goddelijke tussenkomst het mensenleed kan verminderen. Kort geleden ontstond in de kuststreek van Vlaanderen een broederschap van penitenten die de uitbeelding van de Kruisweg als hoofdtaak op zich nemen. Onlangs werd dat broederschap kerkelijk goedgekeurd onder de naam *Sodaliteit van de Gekruisigde Zaligmaker*. Het telt tegenwoordig 116 leden en hoopt na de goedkeuring met boetprocessies de streek voor pestplagen te kunnen behoeden.
In het Noorden van het continent blijft het ook onrustig. Tijdens één van zijn zakenbezoeken in Amsterdam raadt Louis de Geer de jonge Wolfgang af te ver noordwaarts te gaan. Hij weet waarom. De Zweedse rijkskanselier Axel Oxenstierna is twee jaar eerder een preventieve oorlog tegen Denemarken begonnen en Louis de Geer en Elias Trip leveren de Zweden wapens. Wolfgang wil niet zozeer Zweden maar wel Elbing bezoeken. Comenius verblijft er tegenwoordig en hij wil de geleerde graag ontmoeten. Toch, zegt De Geer, is het niet erg duidelijk hoe de zaken in Zweden en Pommeren zullen evolueren. Andere conflicten kunnen opduiken. De Geer laat doorschemeren dat

Ian Amos wellicht niet langer in Pommeren zal zijn op het ogenblik dat Wolfgang Noordwaarts trekt. Die wilt immers tegen het einde van zijn reis zijn geboortestad Köthen aandoen en van daaruit tot Elbing reizen. Voorlopig ziet de jongen ervan af verder dan Köthen te gaan.

De nieuwe wereld ligt ver buiten de reisbedoelingen van Wolfgang. Maar hij hoort graag wat in de middens van de *Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oostindische Compagnie* wordt verteld. Abel Janszoon Tasman brengt in opdracht van de compagnie de kusten van Nieuw-Holland in kaart. Enerzijds wil men weten of Nieuw-Holland een deel is van *Terra Australis*. Volgens oudere informatie is dat het grote zuidelijke continent dat de planeet in evenwicht houdt. Anderzijds zoekt de compagnie naar nieuwe vaarwegen die de reizen van en naar de nieuwe wereld sneller zouden maken.
Op één van zijn reizen meende Tasman het Stateneiland bereikt te hebben. Brouwer heeft dat nu ontkracht. Het gaat wel degelijk om nieuw gebied. De cartografen van de Republiek geven er de naam Nieuw Zeeland aan. Daarop ontdekt Tasman ten zuiden van Nieuw-Holland nog een eiland. Dat geeft hij de naam Van Diemensland. Zo is het nu vrijwel zeker dat Nieuw-Holland geen deel uitmaakt van *Terra Australis*. Of Nieuw Zeeland er deel van uitmaakt weet nog niemand.
Wolfgang vindt die verhalen over avontuurlijke reizen in verre gebieden heerlijk. Hij praat graag met vrienden wiens ouders aan het Oost-Indisch huis zijn verbonden. Al tweemaal heeft hij ook met een kapiteinszoon kunnen praten. Zijn vader en zijn leraars van het Athenaeum waarschuwen wel dat wie verhalen

vertelt vaak veel minder prettige avonturen verzwijgt. Tot voor kort dacht hij dat die waarschuwing te maken heeft met de angst van zijn ouders dat hij zich geroepen zou voelen om zelf de zee op te gaan.

Maar dan hoort hij van één van zijn vrienden een heel ander verhaal. Het gaat weliswaar over de *Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*, maar het relaas is toch voldoende om sterk te twijfelen aan de goedaardigheid van de exploratie van nieuwe gebieden. Het gaat over Willem Kieft. Wolfgang's vriend hoorde het van terugkerende nieuw-nederlanders die de schanddaden van gouverneur Kieft en diens toedekking van het brute optreden van de soldaten niet langer konden verdragen. Hier is geen sprake meer van het uitdragen van geloof of van handel met plaatselijke bevolking of een beter leven geven aan die bevolking. Het gaat over moordpartijen door aan willekeur overgelaten soldaten waarbij honderden inheemse vrouwen en kinderen als beesten werden geslacht. De op oorlog beluste gouverneur werd teruggeroepen maar verdronk tijdens de terugreis. Toch hechten velen geloof aan het verhaal van de ontmoedigde nieuw-nederlanders. Van die meedogenloze Amsterdamse koopman hadden velen al eerder heel wat meegemaakt.

Nog andere verhalen hoort Wolfgang over de handel met de Nieuwe Wereld. Hij begint te vermoeden dat het eerder gaat om een handel *ten koste van* de Nieuwe Wereld. Hij begint vragen te stellen en kan enkele scheepslogboeken inkijken. Het wordt hem stilaan duidelijk dat een groot deel van de handel van de Compagnie-schepen berust op nauwelijks verholen roof. Zowat

alle zeemogendheden blijven schepen die onder vreemde vlag varen aanvallen. In de aanleghaven verhandelt men daarop de buit gemaakte goederen als een gewone handelstransactie. Het netwerk van factorijen waar de Republiek haar eigen rijkdom uit betrekt is grotendeels een netwerk van forten die bewoonde gebieden belegeren. De bezette gebieden zijn soms aan de tweede of derde Europese bezetter toe. Net zoals bij veldslagen dichter bij huis zijn ook daar dorpelingen en stedelingen de speelbal van machthebbers en hun soldaten. Factorijen kunnen veroveringen of ruilwaar zijn onder koningshuizen. Dat was onlangs nog het geval aan de West-Afrikaanse kust. Onderlinge verdragen en overeenkomsten na een strijd dienen om hele gebieden uit te wisselen en grenzen te hertekenen. In Europa stellen de steden dikwijls eisen en dwingen van de heersende adel vrijheden af. Dat gebeurt niet in de Nieuwe Wereld voor de plaatselijke bevolking. Bij uitwisselingen gaat ook de gangbare handel in andere handen over, niet enkel van goederen. De scheepslogboeken vermelden vaak de aanvoer van aangekochte of gevangen genomen mensen om als slaaf te werken. De Gereformeerde handelaars uit de Republiek willigen die vraag even graag in als de Katholieke handelaars. Net voor hij naar Frankfurt afreist hoort Wolfgang iets dat hem koude rillingen bezorgt. Hij heeft geen tijd meer om de waarachtigheid van het bericht te bevestigen. Hij hoort dat Laurens, de zoon van Louis de Geer, waarmee zijn vader de belangstelling voor het werk van Comenius gemeen heeft, zelf ook belang zou hebben bij de slavenhandel. De jongeman kan de ethiek niet vatten van iemand die geïnteresseerd is in een beter schoolsysteem

tezelfdertijd mensen als handelswaar kan beschouwen. Welk schoolsysteem wil zo iemand eigenlijk? En voor wie?

Ondertussen komt uit wat Wolfgang's vader had voorzien. Een overgroot deel van de geestelijke, zeg maar kerkelijke wereld en de hieraan nauw verbonden academische wereld stelt zich radicaal tegen Descartes op. Trouwens, om dat te voorzien moet je echt geen astronoom-astroloog zijn.
Voetius, Rector Magnificus van de Universiteit van Utrecht laat er geen gras over groeien. Hij valt elke vorm van nieuwe filosofie aan. Descartes heeft het verkeerd voor. Galilei en Copernicus zijn mis. Voetius die ondermeer dogmatiek onderwijst en zich inzet tegen wat hij de afwijkende ideeën van de Remonstranten beschouwt is snel een belangrijke tegenstander van Descartes.
Sommigen zien het toch anders. Hetzelfde jaar waarin Voetius zijn ambtstermijn als Rector Magnificus in Utrecht beëindigt, krijgt Etienne de Courcelles in Amsterdam eindelijk de erkenning die hij verdient. Hij wordt in 1645 hoogleraar aan het Remonstranten Seminarie van Amsterdam. Hij laat in zijn lessen zijn bewondering voor Descartes duidelijk blijken. Wolfgang's vader is blij dat zijn gesprekspartner van vele jaren eindelijk een betrekking krijgt die overeenstemt met zijn eruditie. Het *Athenaeum Illustre* daarentegen lijkt een beetje ter plaatse trappelen. Hij kan zich niet van de indruk ontdoen dat weinig collega's echt een standpunt innemen. Hij correspondeert hierover met zijn oom, wiens zonen zijn eigen zoon zullen opvangen bij het begin van diens oriëntatiereis. Hij heeft er ook al eens met zijn vrouw over gesproken en met hun twee andere kinderen. Zou hij eventueel mogen denken aan het zoeken naar

een passende betrekking in Frankfurt? Daar ook zijn er tekenen dat er een einde komt aan een conflict dat eindeloos leek.

Van Amsterdam naar Frankfurt

Stadhouder Frederik Hendrik is gestorven en wordt opgevolgd door zijn zoon Willem II van Oranje. Het ziet ernaar uit dat de stadhouder in de gefedereerde Republiek toch weer een dynastieke lijn krijgt. Niet iedereen is daar wild enthousiast over, zeker de groothandelaars van Amsterdam niet. De geschiedenis heeft al aangetoond dat het gevaar groot is dat de persoonlijke belangen van de dynastie de belangen van de gefedereerde provinciën en de steden zullen vóórgaan.

Wolfgang neemt geen deel aan de commentaren. Hij heeft nu alle nodige documenten om veilig van Amsterdam naar Frankfurt te reizen en ook geloofsbrieven die hem verder kunnen helpen bij diplomaten en vertegenwoordigers van de Republiek zowel in het Duitse Rijk als in Parijs.
Wolfgang vertrekt naar Gorinchem, deels per trekschuit, deels per koets. Hij ziet de graafwerken aan de kanalen die gaandeweg de belangrijkste steden van de zuidelijkste provincies onder elkaar zullen verbinden. Wat hem schokt zijn de omstandigheden waarin honderden mannen dicht op elkaar gepakt met schoppen en houwelen aan de gang zijn. Hij kan zich moeilijk voorstellen dat iemand vrijwillig zo'n werk op zich neemt. Hij droomt over mechanische mannen die deze hardwerkende gebogen en gebroken lichamen zouden vervangen.

Utrecht is zijn eerste overnachtingsplaats op zo'n 10 Hollandse mijl van Amsterdam. Hij verblijft er bij een correspondent van zijn vader die aan de niet zo lang geleden opgerichte universiteit werkt. Daags na zijn aankomst bezoekt hij de kruidentuin. Hij woont op uitnodiging van zijn gastheer ook een college bij van Regius. Wolfgang luistert naar een redevoering waarin deze filosoof en arts ondermeer oppert dat er tussen lichaam en geest een organisch verband bestaat. Hij speculeert er ook over dat het hart niet meer is dan een pomp die het bloed in het lichaam doet circuleren. Op een ander moment raakt hij het heliocentrisme aan van Copernicus. De jongeman wordt wat verlegen wanneer zijn gastheer hem aan Regius voorstelt als een jonge veel belovende telg van de Magister-familie, verbonden aan het *Athenaeum Illustre* van Amsterdam. Van Regius hoort hij enkele details over de ontmoeting tussen Descartes en Comenius. Wat de filosoof hem vertelt komt vrijwel overeen met wat zijn vader enkele jaren eerder over die ontmoeting had gehoord.

Als gevolg van het college van Regius vraagt Wolfgang aan zijn gastheer of het mogelijk is de Smeetoren te bezoeken waar sinds enkele jaren de sterrenwacht is gevestigd. De laatste avond van Wolfgang's verblijf in Utrecht krijgen ze hiervoor de toelating. De nacht is helder wanneer bewaarder Aert Janszoon hen toegang verleent tot het platform. Op voorspraak van Regius hebben ze van diens collega die de kijkers bewaart er twee mogen meenemen. Hiermee observeren ze enkele van de helderste sterren. Zodra Jupiter zichtbaar is proberen ze de *mundi iovialis* te zien. Hun belangstelling is natuurlijk het gevolg

van de recente veroordeling van Galilei door de Roomse kerk. Niet alleen de Italiaan, vertelt Wolfgang's gastheer, maar ook Simon Marius uit Nuremberg had al aantekeningen over de nieuwe werelden van Jupiter waarvoor hij de namen Io, Europa, Ganymedes en Callisto bedacht. En ondertussen observeerde Galilei de beweging van die werelden rond Jupiter. Dat is volgens hem een sluitend bewijs dat de Aarde niet het centrum van het universum is waar alles omheen draait. De observatie leek hem een belangrijk punt in het voordeel van Copernicus' hypothese dat de planeten rond de zon draaien. Kleinere werelden zouden dan rond de planeten draaien. Wolfgang bedankt zijn gastheer uitvoerig voor alles wat hij op zijn veertiendaags verblijf heeft kunnen zien en horen en vervolgt zijn reis. Na nogmaals ongeveer tien Hollandse mijl te hebben afgelegd komt de jongeman in Gorinchem aan. Hij brengt er de nacht door in een herberg. 's Anderendaags scheept hij in op een rivierschuit die de Merwe en dan de Waal zal opvaren tot aan de Rijnstrangen.

Wanneer hij aan boord stapt, zegt de bootsman hem niet precies te weten hoelang men er over zal doen om de pakweg 20 Hollandse mijlen af te leggen. Dat zal zowel van de stroom als van de wind afhangen. Men vaart immers stroomopwaarts, en de windkracht is moeilijk voorspelbaar. Dat stelt Wolfgang snel vast. In twee dagen legt hij niet meer dan vier mijl af omdat de wind richting Oost te zwak is. De boot moet vaak ankeren om niet door de stroom teruggevoerd te worden. Toch blijft hij liever aan boord in plaats van de rest van de afstand te voet af te leggen. Hij heeft in een reisgenoot een gemakkelijke prater

gevonden. Heinrich is uit Köln afkomstig en reist naar zijn stad terug. Bij de eerste stop al gaan ze samen aan wal en delen het brood en de vruchten die ze bij zich hebben. Wolfgang vertelt over zijn gesprekken in Utrecht. Heinrich is vooral geïnteresseerd in wat hij over Descartes heeft gehoord. Hij legt Wolfgang uit dat de Reformatie nooit veel vat heeft gekregen op de overwegend Roomse bevolking van Köln. Onder de tot de geestelijkheid behorende geletterde en belezen stadsgenoten is Descartes zeker niet populair. Men schildert hem af als een Roomse christen met gevaarlijke afwijkingen. In zijn *Meditationes de prima philosophia* vecht hij immers de transsubstantiatie aan. Volgens de dogmatici is dat een rechtstreekse aanval op de eucharistie zelf. Heinrich begrijpt dat Descartes zoals steeds ook in deze publicatie probeert geloof van wetenschap te scheiden. Maar voor wie Aristoteles' filosofie de basis voor de wetenschap blijft is alles wat Descartes beweert wetenschappelijk te zijn klinklare onzin. Heinrich vertrouwt Wolfgang toe dat sommige discussies aan de Keulse universiteit afdalen tot het niveau herbergruzies. Descartes wordt gewoon belasterd en uitgescholden. Vooral wie hem niet heeft gelezen verguisd hem, voegt Heinrich hieraan toe. Hij hoorde zelfs een leraar dogmatiek verklaren dat hij Descartes niet eens hoefde te lezen om te weten dat die het verkeerd voorhad. Wolfgang merkt op dat onder de gereformeerden het vooral de contraremonstranten zijn die Descartes aanvallen. De calvinist Voetius zou zelfs hebben beweerd dat Descartes een gevaarlijk voorbeeld is van een atheïst. Zoiets kan iemand alleen maar volhouden als die Descartes of nooit las of zijn redeneringen niet

kan volgen. Wolfgang spreekt over de discussiepunten tussen Descartes en Comenius omtrent filosofie en theologie. Hier heb je twee denkers, zegt hij, die weten dat hun denken niet verenigbaar is, maar elkaar kritiek geven zonder de andere te kleineren. En dat lijkt hem een wetenschappelijke wijze om de zaak aan te pakken. Waarop Heinrich zich afvraagt of twijfel en dogma verenigbaar zijn. Wolfgang vind dit een goede vraag om over na te denken. Ondertussen is hij blij dat zijn nieuwe vriend hem voorstelt zijn reis in Köln te onderbreken. Hij wil hem graag rondleiden.

Op het einde van de tweede reisdag kondigt de bootsman aan van de opkomende wind te willen gebruik maken om nog enkele mijlen af te leggen en dus gaan beiden terug aan boord.

Heinrich vraagt aan Wolfgang of zijn reis naar Frankfurt een familiale of commerciële bedoeling heeft. Wolfgang legt uit dat hij een soort oriëntatiereis maakt. Hij wil net als zijn vader lesmeester worden misschien hoogleraar. Hij spreekt over de familiale interesse omtrent de school en de scholing van dorpsjongens en -meisjes en van kinderen van knechten en meiden. Hij is eigenlijk vooral op observatietocht om te zien hoe die scholing er op andere plaatsen uitziet.

“Een soort pelgrimstocht?” vraagt Heinrich.

“Eventueel, maar niet met religieuze bedoelingen. Eerder met de bedoeling meer te leren over hoe iemand zichzelf en anderen kan helpen leren.”

“En heb je al uitgestippeld waar je heen wil?”

“Van Frankfurt wil ik naar de alpenstreek. Ik zou een paar plaatsen in de *Confederatie van de XIII kantons* willen bezoeken

en een tijdje in Basel vertoeven."
"Toch ook een beetje op zoek naar de niet lutherse hervorming?"
"Ook. Ik zou graag wat meer inzicht willen krijgen waarin de hervormers die met de Roomse kerk braken verschillen. Ik denk aan Jan Hus, Luther, Zwingli en Calvijn. De calvinisten lopen vandaag niet erg op met de Unie van Boheemse Broeders. Ik wil weten waarom. Die Unie hen misschien niet dogmatisch genoeg."
"Je weet wellicht dat dit soort oriëntatiereizen gaandeweg een soort standaardroute kreeg."
"Ja, ja, sinds Erasmus lijkt Venetië wel een soort *Utopia*, of moet ik zeggen een *Naitopia,* een wel-plaats. Maar ik ben op zoek naar plaatsen waar je vrij kan denken en spreken. Men zegt mij dat dit het geval is in de Confederatie. Ik wil het voor mezelf zien en horen, zoals ik ook voor mezelf wil zien en horen hoe de school werkt in de Roomse gebieden. De kleine scholen zijn altijd pover zo zegt men mij. Toch heeft men in Amsterdam de mond vol over Port-Royal en zijn uitzonderlijke *Petite École*. Ik wil er gaan kijken. Ik vind het spijtig dat er van de Moorse scholen van Al-Andalus weinig meer te vinden is want dat zou me wel naar Hispania gevoerd hebben. Wel zegt men me dat het eender waar moeilijk is opvoeders te vinden die kennis als een universeel goed voor iedereen beschouwen."
"School, wetenschap en cultuur. Ik weet niet wat je over Frankfurt hoorde maar volgens mij wint Leipzig gaandeweg aan belang als cultuur- en boekenplaats. Zoals je wel weet is de contrareformatie maar zelden echt tolerant."
"Hmm. Ik zou zo zeggen dat het tekort aan tolerantie geen

kenmerk is van de contrareformatie. Het is eerder het kenmerk van iedereen die dogmatisch denkt. In gereformeerde kringen is dat net zo en wellicht ook in andere filosofische of theologische denkkaders. Maar bedankt voor de informatie. Ik zal proberen Leipzig aan te doen als ik naar Köthen reis."

Ondertussen is het volledig donker geworden en ligt de boot terug stil voor de nacht in de buurt van Emmerich. Maar het ziet ernaar uit dat de wind hen gunstig gezind is.

Eindelijk komt Köln in zicht. Heinrich verzekert Wolfgang ervan dat zijn ouders hem welkom zullen heten. De twee jonge mannen lopen van de kade de stad in richting Sint Catharina. Vóór de kerk steken ze de brede weg over om één van de kleinere straatjes in te slaan naar Heinrich's ouderlijk huis.

De vrije rijksstad Köln, of *Colonia Agrippina* zoals velen nog zeggen, ziet er goed beschermd uit. Toch, legt Heinrich uit, heeft Köln onrechtstreekse klappen gekregen van de langdurige conflicten de laatste dertig jaar. De kindersterfte is hoog als gevolg van de vele momenten van voedselschaarste. De *Universitas Studii Coloniensis* speelt een belangrijke rol in het leven van de vrijstad. Maar het is helemaal niet de meest voortreffelijke hogeschool in het Duitse Rijk. De medische faculteit ondervindt bijvoorbeeld heel wat moeilijkheden voor de anatomielessen. Het ontleden van menselijke lichamen is vandaag helemaal niet vanzelfsprekend en de hoogleraars hier kunnen vandaag nauwelijks herhalen wat Vesalius honderd jaar eerder wel kon zowel in Padua als in Basel. Daardoor beperken de discussies over Vesalius versus Galenus zich vaak tot zinloze en soms foute citaties uit boeken. Bijna niets is gebaseerd op

experimentele aanpak of de observatie ervan.
Wanneer Wolfgang aan de familie van Heinrich vraagt hoe de Universiteit de verschillende godsdienstige stromingen aanpakt, krijgt hij als antwoord dat de Universiteit Rome altijd trouw is gebleven. De theologie heeft steeds het hoogste woord en beïnvloedt de andere faculteiten. Wolfgang begrijpt dat over het algemeen de kennis onder dogmatische controle staat. De ouders van Heinrich geven voorzichtig te verstaan dat Kennis en Onderzoek in het Duitse Rijk zich vooral ontwikkelen in streken waar de discussie minder dogmatisch en meer rationeel is. De universiteit van Heidelberg kende na haar door Rome geroofde bibliotheek te verliezen dezelfde neergang als Köln. Leipzig en Rostock lijken op dit ogenblik interessante studieplaatsen. Maar voor hoe lang? Het is moeilijk te zeggen. Over de kleine schooltjes kan zijn gastgezin niet veel zeggen.

De volgende dag gaan Heinrich en Wolfgang op wandel. Wolfgang merkt snel dat hij in een overwegend Rooms gebied rondwaart. Heinrich stelt hem voor aan Ludovicus, een erg gewaardeerde lesmeester op de Latijnse school. Ludovicus vertelt dat de hier verstrekte lessen zich baseren op het lezen en de strikt vooropgezette interpretatie van klassieke teksten. Dat is volgens hem de beste wijze om er zich van de verzekeren dat de jongeren de juiste houding en gedachten zullen ontwikkelen die nodig is om de universiteit binnen te treden. Natuurfilosofie krijgt weinig aandacht.
Wolfgang begrijpt al snel hoe zelfs tijdens dit vriendschappelijk gesprek zijn vragen in verband met het leren redeneren in de volkstaal met enige arrogantie worden weggewuifd. Ludovicus

zegt zowel van Descartes als van Comenius enkele geschriften te hebben doorgenomen. Hij wijst erop dat het de orde van de natuur en de menselijke organisatie teveel zou verstoren mocht men in de Latijnse School de redenering volgen van om het even wie van beiden volgen. In de kleine school zou zoiets al helemaal dramatisch zijn.
Dan brengt Wolfgang het gesprek op wat hij hoorde over de kleine school van Port-Royal. Ludovicus herinnert hem eraan dat de directie van die school in handen ligt van Antoine Singlin. Die zit zo goed als zeker op een dwaalspoor. Er is wie zijn eenvoudig leven als priester bewondert, maar niemand mag vergeten dat hij koppig het werk verder zet van Hauranne. Dat was de vorige abt van Saint-Cyran destijds door Richelieu gevangen gezet. En zijn opsluiting was zeker gerechtvaardigd, vond Ludovicus. Het is voldoende te denken aan de ketterse opmerkingen van Hauranne in verband met de jezuïeten. En onafgezien van de volgens Ludovicus duistere achtergrond van de protagonisten van Port-Royal, heeft hij het ook over de betekenis ervan. Door de volkstaal te gebruiken om te redeneren over wat in het erudiete Latijn verwoord is kunnen al snel misvattingen ontstaan. Dat is zelfs met de klassieke talen het geval. Alle vertalers die van Koiné en Hebreeuws naar Latijn vertalen weten dat heel goed. Beeld je dan even in wat er kan gebeuren als je naar een vluchtige en daarom grammaticaal slecht georganiseerde volkstaal vertaalt. Dat werkt de ketterij gewoon in de hand, besluit Ludovicus. Wolfgang probeert dit argument te weerleggen. Hij toont aan dat een werk zoals de *Ontsloten Deur der Talen* waar ook Richelieu belangstelling voor

had net de juiste interpretatie van de natuur der dingen, van de mensen en van het Goddelijk werk kan waarborgen. Ludovicus schudt meewarig zijn hoofd. Voorbijgaande nieuwigheden van korte duur, beweert hij. En bovendien zet zoiets de gevestigde waarden op hun kop. Stel je voor dat die talen-aanpak op de kleine school en op de Latijnse school meer jongens naar de universiteit laat doorstromen dan enkel de door de familie of door God uitgekozenen. Men zou dan gewoon over geletterden en gestudeerden struikelen. De abdijen zouden te klein zijn om ze allemaal op te nemen. En dat geeft geletterden die aan elke controle ontsnappen. We hoeven er echt geen nieuwe dwalers bij zoals die Italiaanse Galilei. Die verplichten de Heilige Stoel tot onaangename handelingen om het geloof zuiver te houden. Nee, besluit Ludovicus, hou het eenvoudig. Laat de niet voor erfopvolging bestemde zonen van de nobelen de Latijnse school en de universiteit doorlopen zodat ze over een degelijke theologische opleiding beschikken. Dat is in de geest van het Concilie van Trente. En laat die enkele door God uitverkorene burgerjongens om zich in letteren en talen te laten inwijden door bekwame en godvruchtige lesmeesters een degelijke Latijnse opleiding genieten.

Daarop laat Ludovicus Wolfgang toe een klas te bezoeken. Hij vindt er jongeren die het eerste jaar van de Latijnse school vrijwel achter de rug hebben en volgens het Jezuïetenmodel de Latijnse grammatica studeren. In de klas zit de tienjarige Claus gebogen over de Latijnse grammatica die zijn vader voor hem kocht bij de door de Latijnse School erkende boekdrukker. Wolfgang vraagt of hij dat modelboek even mag inkijken. Hij

stelt vast dat het om een klassiek drukwerk gaat zonder één enkele illustratie. Er wordt duidelijk geen enkele rekening gehouden met de leeftijd van wie dit boek zal gebruiken.
Wanneer ze terug thuis zijn spreekt hij hierover. De vader van Heinrich legt Wolfgang uit dat hij een klas bezocht met kinderen afkomstig uit de kleine adel die verplicht zijn zich voor te bereiden op een geestelijk ambt. Claus is wellicht een tweede of derde zoon. Wolfgang denkt na over de arrogantie als gevolg van eigendom en macht die er toe leidt dat kinderen niet als denkende wezens worden beschouwd, maar als instrumenten om familienamen te beheren. Enkel de eerstgeborene zoon kan ervan. Niet alleen in koningshuizen gebruiken de patriarchen hun absolute wil om macht en eigendommen van de familie veilig te stellen.

Drie dagen later neemt Wolfgang afscheid van Heinrich en zijn ouders. Hij heeft ongeveer 40 Rijnlandse mijl voor de boeg. Omgerekend zijn dat 50 Hollandse mijlen. De rivierboot gaat enkel tot Königswinter. Met wat optimisme denkt hij dat hij toch over een kleine week in Frankfurt kan zijn. Onderweg wil hij de uitnodiging van abt Franz Schaeffer aanvaarden om in de abdij van Heisterbach te overnachten. Abt Schaeffer is volgens Wolfgang's vader een voorbeeld van mildheid, eenvoud, nederigheid, filantropie en naastenliefde. Hierover denkt Wolfgang na terwijl hij de Rijn verder opvaart richting Königswinter. Hij denkt ook nog na over de woorden van Ludovicus. Zijn vader en hijzelf hebben hun denken ontwikkeld zowel in hun moedertaal als in het erudiete Latijn. Daar heeft *Ontsloten Deur der Talen* flink bij geholpen. Hij weet natuurlijk

ook dat de meeste geleerden en filosofen die steun niet hadden. Veel van de publicerende natuurfilosofen werden in hun jonge jaren in de kennis ingewijd door preceptoren. Velen zijn echte magisters. En de enkele door God uitverkoren jongens zoals Ludovicus het stelt? Zouden die sowieso tot kennis en inzicht komen zelfs zonder de school? Of ondanks de Kleine School? Wat is de eigenlijke tegenstelling? Gaat het om religieuze reformatie? Gaat het om standenreformatie? Of gaat het om reformatie van de wijze waarop lesmeesters en *lectoren* kennis zelf opdoen en doorgeven? Bekommeren zowel gereformeerde als Roomse religieuze ordes zich om kennisverspreiding of zijn ze er vooral op uit eigen privileges te bewaren? Willen humanisten echt dat iedereen meer en betere kennis heeft over de dingen? Of is het hen vooral te doen om een soort geestelijk privilege dat hen dichter bij de waarheid bracht? En wat is de waarheid? Is Ptolomeus de waarheid? Volgens Regius' collega, die van de Smeetoren, zou Ptolomeus zelf gezegd hebben dat hij niet weet wat de werkelijkheid is maar enkel probeert een mathematische beschrijving te geven van wat hij observeert. En als we die werkelijkheid verkeerd observeren? Bewegen de *mundi iovialis* of gaat het om een ingebeelde werkelijkheid? Is alle werkelijkheid ingebeeld? Bestaat er een verband tussen werkelijkheid en waarheid? De vragen komen zomaar op en doen Wolfgang's hoofd duizelen. Hij maakt gebruik van het mooie geschenk dat hij kreeg van een rijke rederszoon: een schrijfstift van in hout gevat *plumbago*. Zijn vriend had een lading dergelijke schrijfstiften, die de Engelsen ook wel *lead pencil* noemen, overgenomen van een door kapers veroverd

Engels schip. Toen hij Wolfgang's reisplannen vernam gaf hij hem twee van die schrijfstiften cadeau, samen met een *album amicorum*. Wolfgang grapte toen dat hij wel op kennisvergaring uit was, maar toch liever zelf nota's nam. Het zou dus eerder een *personalis album* worden. Toch schreef zijn vriend een mooie openingsopdracht. En ondertussen heeft hij enkele bladzijden bestemd voor handtekeningen. Hier prijken al de namen van Regius, Ludovicus en zijn gastfamilies.
Wolfgang haalt zijn *personalis album* uit zijn reistas. Hij zegent het comfort van de over het water glijdende boot. Hij brengt de rest van de namiddag door met het zorgvuldig neerschrijven van enkele van zijn gedachten. Dat zou hem in een koets niet lukken…
Königswinter komt in zicht en hiermee ook voorlopig het einde van de rustige reis over het water. Dicht bij de aanlegplaats vindt hij de herberg die ook een stopplaats is voor de Tassis' diensten. Daar krijgt hij te horen dat het mogelijk is door te reizen naar Koblenz of helemaal tot Mainz. Voor zover men weet is er een bootverbinding van Mainz naar Frankfurt. Hoewel de koetsreis niet zo goedkoop is besluit hij de 22 Rijnlandse mijl naar Mainz te rijden en daar terug de boot op te gaan voor de laatste 6 Rijnlandse mijl tot Frankfurt. Hij kan over anderhalve dag vertrekken. Nadat hij zijn plaats in de koets verzekerd heeft, loopt hij de weg op naar de Heisterbach abdij, ruim een halve mijl verderop. Bij de poort vraagt hij om ontvangen te worden door zijn vader's correspondent. Enige tijd later zitten abt Franz en Wolfgang met de handen in elkaar aan een kleine tafel te praten.

De abt vertelt hem over zijn verbondenheid met de Rijnstreek. Hij heeft het even over zijn verblijf in Georgenthal enkele jaren voor hij tot abt gewijd werd in Heisterbach. Dat was de enige keer dat hij zijn streek verliet. In die periode hoorde hij over Ratke spreken. Hij had toen belangstelling voor de wijze waarop het talenonderwijs kan worden aangepakt. Met Ratke zelf heeft hij nooit contact gehad. Toevallig begon hij te corresponderen met Wolfgang's vader die het klooster aanschreef met vragen over de cisterciënzers. Schaeffer nam het antwoord op zich. Het stijlvolle gebruik van de Latijnse taal in de brief intrigeerde hem en hij was verbaasd te vernemen dat zijn correspondent slechts vijftien jaar oud was. Na zijn terugkeer naar Heisterbach bleven de jongeman en de abt elkaar schrijven, tot vandaag.

Abt Franz looft nu ook Wolfgang voor zijn spraakvaardigheid in het Hollandtsch, Duits en Latijn. De jongen vertelt hem dat dit misschien het gevolg is van de wijze waarop hij die talen en ook Engels leerde. Hij maakte gebruik van de verschillende vertalingen van Comenius' *Janua Linguarium*. Het verrast Wolfgang dat de abt vrij goed op de hoogte is van Comenius' pogingen tot schoolhervorming. De abt legt glimlachend uit dat hoewel Comenius volgens hem theologisch dwaalt, hij zeker grote diensten kan bewijzen bij het organiseren van de scholing van kinderen van ongeletterden.

De openhartige wijze waarop de abt de jongeman toespreekt verleidt Wolfgang er wat later toe een eerder stekelige vraag te stellen. Hij wil weten hoe een zo humane, filantropische en milde persoon als Franz, abt kan zijn van een klooster van een orde die gekend staat voor zijn geschiedenis van kruistochten,

inquisitie en bloedige bestrijding van andersdenkende gelovigen. De abt is een tijdje stil en zegt dan een orde een broederschap is maar ook een organisatie met een geschiedenis. Het zal Wolfgang niet onbekend zijn dat de regel van Citeaux of Cistercium een poging was om het geestelijke leven in de abdijen die de Benedictusregel niet naleefden of niet meer naleefden, terug in het reine te brengen. Helaas is het zoeken naar puurheid geen gemakkelijke opgave. Anderen overtuigen van de weldaden van een puur, eenvoudig en godvruchtig leven neemt snel vormen van onverdraagzaamheid aan. Hoeveel geduld kan iemand opbrengen wachtend tot anderen het inzicht krijgen dat men zelf heeft? Is dat niet het drama van de mens? Zijn zwakke lesmeesters niet het slachtoffer van hun eigen ongeduld en gebrek aan kennis? Nu steeds meer mensen kunnen lezen is het moeilijk de huidige periode te vergelijken de periode toen Robert de Molesme met enkele monniken de orde stichtte. Het lijkt wel een terugkerend patroon. Regelmatig zijn er monniken of priesters die misschien als gevolg van strikte dieetregels die visioenen bevorderen zich afvragen of de Kerk niet te opulent wordt. De uitgestalde rijkdom is een pijnlijke zaak. En dan is de wijze waarop kerkleiders regels opleggen die hun opvolgers dan weer naast zich neer leggen. Dat werkt verwarrend. Verder zijn er de godvruchtige puristen die hun eigen gelofte van armoede en eenvoud willen uitdragen. Desnoods met geweld. Aan sommigen onder hen verleende de Roomse kerk onderdak, anderen verbande ze. Maar allemaal verkondigen met vuur hun eigen waarheid. Hun eigen waarheid, niet de werkelijkheid. Dat vurig uitdragen slaat te

gemakkelijk om in geweld. We hopen op dit ogenblik heel erg op een snel einde van de vernieling en de moordpartijen die nu al decennia lang onze streken teisteren. Het einde zal helaas eerder te maken hebben met gebrek aan geld of soldaten en niet met een plots verkregen groter inzicht omtrent de nutteloosheid van de ravage die de mensen zelf veroorzaken. En kijk, als abt in die orde waarvan je opmerkte dat ze intolerant was, heb ik enkel geprobeerd onze parochies in de streek altijd met eigen echte monniken te blijven bezetten. Dat is me vrij goed gelukt. Daarvoor was eerder goede wil nodig dan wapens. Geen arrogante, maar begrijpende en dialogiserende monniken heb ik uitgestuurd. Eenvoudige lieden, wat niet wil zeggen dat ze arme sloebers waren vóór ze monnik werden, besluit de abt.
“Eenvoudige lieden… De leidende geestelijken daarentegen komen wel vaak uit de wereldlijke adel voort, niet?” vraagt Wolfgang.
“Uit de wereldlijke adel of uit families met veel bezittingen, ja, dat is doorgaans zo. Families die hun zonen en dochters niet onbemiddeld willen zien en in het celibaat een middel vinden om het familie-eigendom niet te verkruimelen.”
“En verwacht men van die tot geestelijkheid gedwongen zonen dat ze de gelofte van armoede en eenvoud aanvaarden?”
“Je stelt moeilijke vragen, mijn kind. Het gaat niet alleen om bezit. Het gaat ook om invloed. Families krijgen invloed op regerende prinsen en koningen als één van hun tot de geestelijkheid behorende zonen raadgever of secretaris wordt.”
“Maar de drang naar bezit en gebiedsuitbreiding is toch iets dat adel en geestelijkheid in gemeen hebben?”

“Tja. Het is niet altijd eenvoudig. Onze abdij bijvoorbeeld steunt voor haar onderhoud op het werk van vele dorpelingen en conversen. Deze laatsten hebben minder geestelijke plichten dan de monniken zelf, maar hebben een niet onaanzienlijk functie, waardoor ze zelfs een zekere macht over onszelf uitoefenen.”
Diezelfde avond neemt Wolfgang afscheid van de abt.

De volgende ochtend geeft Wolfgang aan de opwelling toe om de *priem* te volgen. Hij laat zich ontroeren door de gregoriaanse zang. Daarna loopt hij de abdij velden op, waarbij hij enkele korte gesprekken voert met wie er werkt. Hij ontmoet zelfs een Vlaamse landarbeider afkomstig uit het Antwerpse. Ze merken dat ze elkaar met het Hollandtsch van Amsterdam en het Vlaams uit Antwerpen vrij behoorlijk begrijpen. Samen delen ze brood en water, waarna ze enkele vruchten plukken uit de boomgaard. Kort voor de middag neemt Wolfgang afscheid en daalt naar het stadje af. Dicht bij de herberg waar hij zijn plaats in de koets bestelde wacht hij op de andere reizigers en het voertuig. Zijn volgende bestemming is Koblenz, een kleine 10 Pruisische mijl verder. Ze komen er laat in de avond aan, net voor het helemaal donker is. Na een nacht in de herberg waar de koetsier de paarden wisselt heeft hij net even de tijd om de monding van de Moezel te zien.
Met heel wat schudden komen ze dan in Mainz aan. Wolfgang besluit nogmaals in de herberg die als stopplaats dient te overnachten. Met enig rondvragen en zoeken vindt hij de aanlegplaats van het marktschip dat hem naar Frankfurt kan brengen.
Het schip vertrekt bij zonsopgang. Hij vind een plaats tussen

medepassagiers en in laken gepakte goederen. Gedurende enige tijd kijkt hij naar de paardenmenners die de dieren behendig langs het jaagpad sturen. Daarna trekt hij zijn knieën op en haalt zijn *personalis album* boven om het bij te werken. Dat heeft hij de laatste twee dagen in de koets niet kunnen doen en gisteren was hij te moe en teveel door elkaar geschud om bij het licht van de olielamp te schrijven.

Na de samenvatting van het gesprek met abt Franz Schaeffer te hebben opgetekend, schrijft hij ook nog een korte nota over Mainz. De stad ziet er erg beschadigd uit als gevolg van de lange oorlogsperiode. Philipp von Schönberg is net aangesteld als aartsbisschop. Dat nieuwtje hoorde hij gisteren in de herberg waar hij in gesprek raakte met Martin Scharff, een jonge schoolmeester. Die vertelde hem ook hoe men in heel Mainz schoolgebouwtjes aan het herstellen is. Er doet een hardnekkig gerucht de ronde dat er voldoende schoolruimte moet komen alle kinderen van de stad naar de kleine school te kunnen sturen. Wolfgang heeft het even over het doel van zijn tocht en vraagt de schoolmeester hoe hij hem later per brief kan bereiken om over de ontwikkeling van het scholenplan te horen.

In de namiddag komt Wolfgang aan de *Fahrtor* van Frankfurt aan. Zijn hart popelt wanneer hij de stad inloopt op weg naar het huis van zijn neven.

Frankfurt en de Alpen

Lieve mensen,

De tijd gaat snel. Ik woon nu bijna zes maanden in bij onze neef Leopold en zijn lieve vrouw Magda. Leopold's boekhandel loopt

goed. Zoals ik jullie al vertelde heeft hij zijn drukkersbedrijf flink uitgebreid. Vandaag heeft hij permanent zes drukkers in dienst. Ook de boekverkoop gaat goed. Magda en Leopold brengen veel tijd door met het bevredigen van de vraag naar specifieke boeken. Ze corresponderen met collega's, en dat niet alleen in het Duitse Rijk. Je kan gerust zeggen dat je hier de wind voelt waaien van de Middellandse Zee tot Stockholm, en van Londen tot Moskovië.
Ik hoop dat jullie mijn brief van februari hebben ontvangen. Ik kreeg nog geen antwoord. Dat kreeg ik wel op mijn brief van december waarop ik in mijn vorige missive reageerde. Men zegt mij dat het schepenverkeer op de Rijn niet onderbroken werd tijdens de aan de gang zijnde vredesonderhandelingen, maar dat er aan de tolhuizen en landsgrenzen soms wel enkele schermutselingen zijn over wie welke goederen van de ene kant naar de andere kant overbrengt. Dat heeft wellicht te maken met enkele franse garnizoenen die volgens wat men ons hier zegt de grensstreken blijven bewaken. Brieven die geen goederen zijn worden altijd bezorgd tenzij er natuurlijk iets overkomt aan de drager ervan. Tja.
Jullie kunnen je wel voorstellen dat er hier grote opluchting heerst nu de vrede tussen de Republiek en het koninkrijk Spanje een feit is. Iedereen hoopt dat de handel van de Republiek met de Nieuwe Wereld ook de handelsbetrekkingen met de Vrije Rijkssteden die aan de Rijn liggen zal bevorderen. Hier in Frankfurt zijn de boekdrukkers alvast erg ingenomen met de toenemende vraag. Leopold legde me uit dat het drukken van het werk van hoogleraars aan universiteiten die door de Roomsen worden beheerd veel onzekerheid met zich meebrengt. Het is niet ongewoon

dat reeds gedrukte nog niet betaalde werken toch nog op de Index Librorum Prohibitorum terechtkomen. De vrede maakt het gemakkelijker niet aan de Roomse regels gebonden werken te aanvaarden. Bovendien is het nu eenvoudiger niet verkochte werken die al op de Index staan naar Leipzig of Amsterdam te verschepen. In die steden, zegt men me, is het soms voldoende dat een werk op de Index staat om het waardevoller te maken. Gek hoor. Zou men meer waarde hechten aan het feit dat de Kerkelijke Instanties in Rome een werk verbood dan aan de gedachten die de schrijver van het werk formuleert?

Ik beschouw me ondertussen inwonende preceptor voor de twee kinderen van Leopold en Magda. Johannes is erg leergierig en wil alles weten over hoe de natuur in elkaar zit. Een paar dagen geleden vloog een duif zich dood tegen de muur van de binnenplaats hier in huis. We hebben met de toestemming van Leopold het dode dier ontleed. Je had de jongen moeten zien met zijn Vesalius-pose. Hij heeft samen met mij tekeningen gemaakt van zijn observatie van de ligging van de ingewanden. Nu ben ik op zoek naar een pas geslacht konijn. Zo kan hij het verschil tekenen tussen een vliegend dier en een lopend dier. De jongere broer Martin is een goede lezer. Ik was heel blij dat ik bij een collega van Leopold een Middelduitse versie vond van Janua Linguarium. Verder heb ik keus te over aan boeken en teksten om Johannes en Martin voor te bereiden op de academie.

Lieve ouders, er gaan hier hardnekkige geruchten rond dat er in Münster voor het einde van het jaar nieuwe vredesverdragen komen. Ik wacht af. Ik heb Leopold beloofd dat ik in elk geval in Frankfurt blijf tot Johannes aan de academie begint. Zoals jullie

weten ben ik dan van plan om verder te reizen tot Basel. Ik wacht liever nog even af omdat ik van onze correspondenten van de universiteit van Basel vernam dat er nog altijd vrij grote spanningen zijn aan het Bodenmeer. Ik vernam ook dat Johann Wettstein, burgemeester van Basel, op dit ogenblik op diplomatieke reis in Münster is. Laat ons optimist zijn.
Dat God de mens moge vergeve die, hunkerend naar bezit en macht, Zijn naam loos gebruikt om slachtpartijen en wereldlijke conflicten te verantwoorden. Dat is de bede waarmee ik deze brief beëindig.

Wolfgang herleest zijn brief vooraleer hij hem dichtvouwt en verzegelt. Zoals altijd zou hij sommige dingen misschien anders hebben willen formuleren. Hij twijfelt nog steeds of hij zijn vader al dan niet moet aanmoedigen in zijn wens om Amsterdam te verlaten en naar Frankfurt te komen. Het is weliswaar een vrijstad en de bevolking stelt zich tolerant op in geloofsaspecten, maar toch blijft het toch een vrij kleine plaats. Mainz zou misschien betere woonplaats zijn mocht zijn vader als hoogleraar willen blijven postuleren. Frankfurt is niet veraf en er is een goede bootverbinding. Maar bloeiende activiteit in boekdrukkunst en aanverwante handel kunnen gemakkelijk een vals beeld scheppen. Het onderwijs in deze streek is in handen van de jezuïeten. Wolfgang vermoedt dat zijn vader als leraar zelfs geen kans maakt op de Latijnse School.

Enkele maanden later is het zover. Het *Instrumentum Pacis Monasteriensis* bevestigt het eind van de oorlogen tussen de Heilig Roomse Keizer en de Franse Koning en hun aanhangers.

Tezelfdertijd wordt het *Instrumentum Pacis Osnabrugensis* getekend dat het einde betekent van de hostiliteiten tussen de Heilig Roomse Keizer en het Zweedse koningshuis. Voor de Republiek betekent dit verdrag een nieuwe bescherming tegen de aanspraken van de Habsburgers. De *Confederatie van de XIII kantons* kan zich voortaan echt onafhankelijk beschouwen, zowel van het Duitse Rijk als van eventuele Franse aanspraken.
Alles bij elkaar genomen, verzwakken de plaatselijke prinsen, hertogen en heren met die verdragen de macht van de Duitse keizer. Het rijk bestaat nu uit 350 onafhankelijke staten en er komen *Eeuwigdurende Rijksdagen* waarin Frankrijk en Zweden stemrecht krijgen.
Op papier staat is godsdiensttolerantie gewaarborgd. Het calvinisme wordt als geloofsstrekking aanvaard. Leopold en Wolfgang hebben zo hun eigen mening over dit alles. Er bestaat immers een groot verschil tussen beloofde tolerantie van de katholieke keizer ten aanzien van de lutherse prinsen en een effectieve tolerantie onder de verschillende geloofsgemeentes van de stadsbevolking. Verder komt het er in de praktijk op neer dat de heerser van elke deelstaat van het Duitse Rijk de bevolking ervan één van de de drie geloofsstrekkingen opleggen als enige toegelaten is diens gebied. Tenzij de vrije rijkssteden voor een voorzichtig meer tolerant beleid opteren zullen nogmaals heel wat families die hun eigen religie willen aanhouden met pak en zak naar een andere streek moeten vertrekken. Leopold ironiseert dat schuilkerken zoals die van de remonstranten in Amsterdam, waar Wolfgang het onlangs nog over had,

wellicht een lang leven beschoren zijn. Dit soort door de prinsen uitgewerkte halfslachtige oplossingen zijn gevaarlijk. Ze zijn vooral het gevolg van de omstandigheid dat de edelen de werkelijkheid van de plaatselijke bevolking niet kennen. Niemand schijnt te begrijpen dat zonder een degelijke seculiere scholing de tolerantie ver te zoeken zal zijn. Daar zijn de neven het stellig over eens.
Hoewel beiden de *de jure* erkenning van de Republiek en van de Confederatie van XIII kantons positief beschouwen kunnen ze het toch niet laten erg kritisch te zijn ten aanzien van beide verdragen. De Heren hebben toch maar weer gewoon bedisseld wie in het vervolg belastingen zal heffen op welke steden, stads- en plattelandsbevolking. En die bevolking ziet zich plots nog eens voor nieuwe grenzen geplaatst. Het Franse koningshuis heerst nu over Pinerolo en ook over de drie bisdommen Metz, Toul en Verdun. Elzas wordt eigendom van de Oostenrijkse Habsburgers, maar niet Straatsburg en Mulhouse. Het Zweedse koningshuis palmt dan weer delen van het Noorden van het Duitse Rijk in en bevestigt hiermee de invloed van de overleden Zweedse koning Gustaaf Adolf.

De winter kondigt zich aan. Wolfgang heeft met Leopold afgesproken dat hij verder zal reizen zodra de lente intreedt. Hij is langer in Frankfurt gebleven dan hij had voorzien. En hoewel de marktplaats en het drukkersatelier Wolfgang's contactenlijst nog steeds blijft uitbreiden, wil hij naar Basel doortrekken. De reis van ongeveer 60 Rijnlandse mijl zal hij hoofdzakelijk per koets moeten afleggen. Zijn correspondent uit Basel heeft hem wel een reisweg uitgestippeld die hem regelmatig aan het einde

van de dag de rivieroever doet bereiken, maar met het nodige realisme bereidt hij zich voor op tien tot twaalf dagen koets. De vredesverdragen zullen vanaf nu een gunstige invloed hebben op het rivierverkeer. Maar wellicht is de vrede nog te recent om al te kunnen rekenen regelmatige bootverbindingen op plaatsen waar het stutten in sluizen onmisbaar maar niet voorhanden is. Dat houdt dan weer voettochten in tussen verschillende aanlegplaatsen, zonder de zekerheid te hebben stroomopwaarts opnieuw een boot te vinden. Als je de Heren mag geloven, die met het *Instrumentum Pacis Monasteriensis,* waterrechten verkregen, zal daar snel verandering in komen. Ze mogen in de de rivierdelen die ze bezitten tolhuizen bouwen en dus willen ze de vaarbaarheid van de Rijn verbeteren. Maar voorlopig wordt het dus een koetsreis naar Basel vanuit Mainz. Johannes zal hem tot aan de stad vergezellen. De jongen gaat enkele er dagen doorbrengen bij een gastfamilie die Martin Scharff voor hem kon verzorgen en die hem zal herbergen terwijl hij er colleges zal volgen in de door de jezuïeten geleide *Domus Universitatis*.

Enkele dagen voor zijn vertrek krijgt Wolfgang nog een lange brief uit Amsterdam.

Lieve Wolfgang,
Blijkbaar kunnen we de volgende twintig jaar wat rustiger onder ogen zien. De koningen en de prinsen hebben geen geld meer om verder oorlog te voeren en dat spaart in ieder geval mensenlevens. Hoe goed zou het zijn mochten we ook de pestis *met een verdrag aan banden kunnen leggen. We zijn blij te zien dat je brieven het*

niet over ziektes hebben. Hier is dat op dit ogenblik anders. Regelmatig is de snaveldokter terug in de stad. We kregen het bezoek van een broeder die ons vertelde hoe het leven is in die delen van Amsterdam waar wij zelf nooit komen. De mensen leven er als beesten. Ze brengen de winter door in stallen en hokken. De zomer blijven ze vooral in de buitenlucht. In die buurten zijn er regelmatig kleine ziekteplagen. Zelf zijn we niet zo angstig als in dat jaar dat schepen Laurens Reael door de zwarte dood werd getroffen. We waren toen nog niet zo lang in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Jij was zeven en we waren toen erg bang dat het noodlot ook aan onze deur zou kloppen. Men zegt wel vaak dat pestis *een ziekte van arme luyden is en van wie met arme luyden omgaat. Dat doet me dan weer denken, dat zelfs indien een verdrag mogelijk zou zijn, het toch niet getekend zou worden. Over het leven van de arme luyden sluit niemand verdragen, ook hier in de Republiek niet. Zoveel is me nu wel duidelijk. Maar onze bezoeker vertelde ook over het leven van de ambachtslieden. Die verdienen doorgaans minder dan een derde van ons inkomen. Anderen hebben nog veel minder. De matroos die noeste arbeid levert in de haringvangst kan op niet meer dan 140 gulden per jaar en wat haring rekenen. De jaarsoldij van gewone soldaten bedraagt net geen 100 gulden. Wat blijft die lieden anders over dan te stelen en te bedriegen als ze niet tot moraliteit aangespoord worden door scholing. Maar zou scholing hen dergelijke hongerlonen nog laten aanvaarden?*

Onze uitgaven zijn modester dan die van andere hoogleraars en hoogwaardigheidbekleders. Toch is ons inkomen nu iets meer dan het dubbele van wat een lesmeester op de Latijnse School verdient.

Ons is hoe dan ook een levensstijl toebedeeld die een groot deel van de Hollandse bevolking als weelderig beschrijft.
Wij mogen zeker niet klagen, zelfs nu de stedelijke administratie ons officieel het statuut van halve kapitalisten *toebedeelt bij het heffen van contributies. We behouden onze gewoonte om goede maar karige maaltijden te gebruiken. We wisselen nog steeds groenten, vlees, vis en fruit zoveel mogelijk af. Maaltijden. Ook hieromtrent tekende onze bezoeker een troosteloos beeld van wat er doorgaans op tafel komt bij de arme lieden. Pap van roggemeel en water, roggebrood en verdund bier. Soms wat stokvis, spek, of zelf verbouwde groenten.*

Wolfgang, wat ons vooral heeft doen sidderen zijn de langzaam binnendruppelende berichten over dertig jaar oorlog. We vernemen van onze bezoeker de meest vreselijke zaken. Hij vertelt ons over de lijkenvreters tijdens laatste oorlogsjaren. Ja. Hij hoorde van lutheranen uit het Noorden van de Republiek, die met Hamburgse burgers handelsbetrekkingen hebben, dat, na het zoveelste beleg, uitgemergelde overlevenden, door armoede en wanhoop gedreven ertoe kwamen mensenvlees te nuttigen. Hoe gruwelijk zijn die verhalen. Ik hoop dat onze goede meester Ian Amos die nog steeds in Pommeren verblijft er geen weet van heeft.

En nu? Hier is oorlog voorlopig voorbij, maar niet de zorgen. De Stadhouder doet alles om zijn dure huurlingenleger in stand te houden en dat kost handenvol geld. De regenten van Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Zeeland zijn wel te vinden voor zijn hernieuwde wens om Antwerpen en ook Gent in te lijven, maar hier in Holland wil men niets hebben van concurrerende haven- en

handelsplaatsen binnen de Republiek. Hier willen de handelaars de concurrerende marktplaatsen liever buiten de grenzen houden. Die kan je beter controleren door het heffen van tolgelden op de waterwegen. En daar zijn redenen voor. Meer en meer komt de handel zowel met Oost-Indie als met West-Indië de Hollandse handelaars ten goede. De Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oostindische Compagnie en de Geoctroyeerde West-Indische Compagnie hebben samen de routes van de Portugese en Spaanse scheepsvaarders grotendeels overgenomen en daar doet de Engelse vorst dan weer lastig over.
De handel op West-Indië is onrustig nu in Portugal het Hertogelijk huis van Bragança het gezag van de Habsburgers aanvalt. Dat komt omdat deze nieuwe potentiële heerser over Portugal ook zijn aanspraken opeist op de kolonies die volgens hem door de Habsburgers niet voldoende beschermd werden en daardoor in handen vielen van de regenten van de Republiek.
Vandaag hebben we harde bewijzen dat Hollandse handelaars slavenhandel drijven. De Geoctroyeerde West-Indische Compagnie nam steden en factorijen van de Portugezen over en handelde tot voor kort vanuit de Loango-kust en São Felipe de Benguela. Volgens één van onze zegsmannen hier is het niet zozeer de druk van de Portugezen, maar veeleer de lage winstmarge die hen ertoe bracht West-Afrika grotendeels af te stoten. Dat is dan weer een goede zaak voor de Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oostindische Compagnie dan weer wel bij, door haar invloed in Oost-Indië te verhogen. Nog altijd volgens onze zegsman, concentreren de nieuwe Portugese heersers zich nu vooral op Brazilië en daarbij ligt de prioriteit op voldoende werkkrachten die

als slaven uit West-Afrika worden aangevoerd ook door handelaars van de Verenigde Compagnie.

We hopen dat deze brief je nog bereikt voor je naar Basel vertrekt. Mocht je al vertrokken zijn, dan zullen je neven hem wel nasturen. Maak in Basel onmiddellijk je opwachting bij onze goede vriend die zo vriendelijk was om je te willen herbergen. In zijn laatste brief verzekerde hij ons nogmaals dat hij verlangend naar je komst uitkijkt. Je zult in hem een begeleider vinden die je zeker verder zal helpen met je vragen over godsbeleving, natuurbeleving, opvoeding en scholing. Je zal bij hem een openheid vinden die zeldzaam is in deze tijden, waarin iedereen niet enkel zijn wonden likt als gevolg van de conflicten die het leven, de gezondheid of de geest vernietigden, maar waarin onverdraagzaamheid nog steeds de kop opsteekt.
We wachten met blijdschap op je volgende zendingen waarin je ons over je leringen vertelt.

Na elf dagen schudden in de koets, ziet Wolfgang Basel eindelijk in de verte opduiken. De reis was lang, maar niet bepaald moeilijk. Slechts één nacht heeft hij noodgedwongen in open lucht moeten slapen samen met de drie andere reizigers en de koetsier. Het landschap is de laatste mijlen veranderd. Hoewel de Rijn beide steden bevloeit ligt Basel toch 547 voet hoger dan Mainz. Aan de horizon getuigen besneeuwde bergtoppen dat ze zich in veel hogere regionen bevinden. Ginds liggen de bergpassen die naar het Hertogdom van Milaan en naar de Republiek van Venetië voeren. Wolfgang zucht even. Milaan en Venetië lijken zo dichtbij. Maar hij heeft helemaal

geen schilderroeping en dus heeft hij ook helemaal geen behoefte aan een moeilijke tocht door passen en bergen. Bologna of Rome zouden wel bestemmingen zijn voor een lesmeester. Maar om Bologna te bereiken is er de boot. Men vaart de middellandse zeekust af naar Genua om daarna de Po-vlakte in te trekken. En de reis naar Rome kan ook al per boot, hoewel de Middellandse Zee verraderlijk kan zijn. En van die bergen op afstand krijgt hij al een benauwd gevoel in zijn buik. Hij zal netjes aan deze zijde van de Alpen blijven en na Basel Parijs bezoeken, zoals hij al van plan was.
Het valt hem op dat de neutraliteit van de meeste kantons tijdens de oorlogen tussen Roomsen, Lutheranen en Calvinisten de bevolking de mogelijkheid gaf zich een vrij stabiel leven op te bouwen. Hij verneemt dat er wel pogingen zijn om in elk kanton slechts één enkele godsdienst toe te laten en dat die van kanton tot kanton kan verschillen. Maar toch, zo zegt men hem, is er een vrij grote tolerantie tenminste onder de gehele christelijke familie. Door band waardeert men andersdenkenden veel minder. Vooral de Joden, meer nog dan de muzelmannen hebben het lastig. Daar moet hij het met zijn gastheer Jacobus Schulthess over hebben.

"Heb je op je kamer alles gevonden wat je nodig had?" vraagt Jacobus.
Wolfgang had zich opgefrist en nu zitten ze samen te genieten van een eenvoudig avondmaal.
"Ja, ik ben U heel erkentelijk, niet alleen voor de wijze waarop U me ontvangt maar ook voor de wijze waarop mijn bezittingen, die mijn vader voorop stuurde, werden behandeld."

Wolfgang kijkt de man recht in zijn helderblauwe ogen aan. Jacobus is een licht grijzende rijzige figuur met een expressief gelaat vol rimpels, die zich gemakkelijk tot een brede glimlach open plooien.
“Ik ben blij dat ik de zoon van mijn oude vriend uit Köthen hier op bezoek krijg. Stelt hij het echt zo goed als hij in zijn brieven laat uitschijnen?”
“Hij maakt zich wat zorgen over zijn toekomstige oude dag. Vader heeft altijd erg graag in Amsterdam gewoond, en ook moeder vindt het er prettig wonen. Toch denkt hij er over om terug te keren naar het Duitse Rijk.”
“Naar Köthen?” verwondert Jacobus zich.
“Nee, niet naar Köthen. Hij heeft het vaak over Frankfurt. Mijn grootoom heeft hem hier al herhaaldelijk over aangesproken.”
“Dat is de reden waarom je zolang in die streek bleef hangen?” zegt Jacobus op vragende toon.
“Niet echt, maar toch ook wel een beetje. Iedereen raadde me aan met verder reizen te wachten tot de onderhandelingen van Münster eindigden met een getekend verdrag. En vermits de bredere vredesgarantie er pas net voor de winter doorkwam, bleef ik tot de lente bij de familie, om een gemakkelijker reis te hebben hiernaartoe. Ik deed wel veel ervaring op als huisonderwijzer van de kinderen van mijn neef.”
“En ondertussen keek je wat rond op verzoek van je vader?”
“Vader zou graag zijn bedenkingen en ervaringen als lesmeester en hoogleraar publiceren. Hij heeft de *studia humanitatis* altijd aangepakt volgens de ideeën van Ratke en Comenius. Zijn grootoom is bereid om zijn werk te drukken en uit te geven. Hij

wil de investering hiervoor op zich nemen. In ruil stelt hij vader voor om preceptor te worden van al zijn kleinkinderen. Het jaarloon dat grootoom hiervoor voorstelt is heel wat lager dan wat vader tegenwoordig in Amsterdam in het *Athenaeum* verdient. Maar huisvesting is verzekerd."

"En wellicht kan hij in de streek van Frankfurt moeilijk elders aan de slag. Zelfs Mainz ..."

"Ja, dat meende ik te begrijpen, zowel van mijn neef, als van een jonge lesmeester die ik in Mainz leerde kennen. Blijkbaar worden lesmeesters geweerd wanneer ze niet uitgesproken Rooms katholiek zijn."

"De pas getekende verdragen zijn niet noodzakelijk een poort tot betere verstandhouding tussen de verschillende groepen christenen", zucht Jacobus. "De schijn is er, maar uiteindelijk bepaalt de heerser van elk gebied wat de enige toegelaten kerk is. Dus probeert iedere stroming zoveel mogelijk invloed te verkrijgen. Rome heeft ontegenzeggelijk meer middelen dan eender wie. De Sociëteit van de Jezuïeten speelt verder een grote rol. Veel van haar leden zijn erkende intellectuelen. Dank zij hen kunnen uitstekende universiteiten, *Athenea* en Latijnse Scholen volledig Rooms zijn en blijven."

"Ik dacht eerst dat dit vooral in het Duitse Rijk het geval is. Dat gebied bestaat uit een hopeloos groot aantal prinsdommen, prinsbisdommen, hertogdommen en koninkrijken. Die moeten bovendien nog rekening houden met de vrije steden. Maar uiteindelijk zijn er zelfs in Amsterdam in de Republiek door voorgesteld als voorbeeld van openheid heel wat schuilkerken. Misschien zou vader beter overwegen om naar Basel te komen?"

besluit Wolfgang vragend.
Jacobus' gezicht plooit zich tot een lachende grijns. "Hier is ook niet alles zoals men elders denkt. Hoewel, onder verschillende christelijke stromingen leven we beter dan in de Republiek. Tot vandaag toch."
"Daar wil ik U graag over horen. Uiteindelijk is de recente geschiedenis van Basel zelf niet onbelangrijk op het gebied van het theologisch dispuut."
"Het zal me een genoegen zijn je daarover in te lichten. Kijk wat rond, ook in mijn bibliotheek. Over een tiental dagen breekt een periode aan waarin mijn studenten mij niet nodig zullen hebben. Dan praten we verder."

De dagen krijgen een vast patroon. 's Morgens trekt Wolfgang de stad in. Na voorgesteld te zijn door Jacobus krijgt hij de gelegenheid als gast colleges te volgen op de universiteit tijdens de ochtenduren. Op het einde van de voormiddag gaat hij op ontdekking. Zo kan hij tijdens één van zijn wandelingen een armenschool bezoeken. Hij merkt ook hier het schrijnend contrast op tussen deze kleine school en het aanbod voor kinderen van gegoede burgers.
Na het middagmaal trekt hij zich gewoonlijk terug in de behoorlijk grote bibliotheek van zijn gastheer. Hij leest er teksten van Petrarca en Dante. Hij vindt aangetekende versies van publicaties van de meeste Hervormers met een kritische kijk op de Kerk. Hij herleest met veel plezier de *Lof der Zotheid.* Hij verdiept zich in een oorspronkelijke versie van *Utopia* van Thomas Morus. Een bundel teksten van François de La Mothe Le Vayer, waaronder "*De la liberté et de la servitude*" en "*Discours*

sur l'histoire" stemt hem erg tot denken.

"Wolfgang, ik heb nu alle tijd voor je. Ik zal graag je vragen horen en daarna ook je bemerkingen over mijn pogingen om waar het kan een antwoord te formuleren," begint Jacobus een lang gesprek kort na het ontbijt.

"Ik probeer me voor te stellen hoe we een opvoeding kunnen verzorgen die, indien niet tot kosmopolitisme, toch minstens tot tolerantie leidt. Bij Erasmus vind ik misschien een relatie tussen humanist en kosmopoliet. Maar is de humanist niet gewoon wie zich met de *studia humanitatis* bezighoudt?"

"Als je Petrarca aanhoudt dan kan je stellen dat het gewoon om de *studia humanitatis* gaat, zou ik zo zeggen. Hij heeft het over de *humanista* die niet alleen Latijnse en Griekse taal, literatuur en cultuur bestudeert, maar er ook over onderwijst. Toch zou ik hier het bijwoord 'gewoon' niet gebruiken. Petrarca werkte en schreef 300 jaar geleden. Hij leefde in een tijd waarin het de onderzoekende geleerden duidelijk werd dat de in Latijn vertaalde teksten van de oude filosofen in regel niet in hun context gelezen of gezet werden. Bovendien zagen die geleerden vaak dat verschillende vertalingen niet alleen tot verschillende interpretaties leidden maar dat een vertaling zelf vaak een specifieke interpretatie was."

"Een soort verkeerd gebruik maken van de teksten van anderen. Bijna zoals François de La Mothe Le Vayer schrijft…".

"Oh, je hebt blijkbaar al flink gegraven in mijn bibliotheek. Ja, misschien wel. Maar ik denk dat het bij de eerste humanisten hoofdzakelijk ging om een reactie als gevolg van hun eigen twijfel over de juistheid van de vertaalde teksten. Uiteraard

waren ze op de hoogte van hoe Cicero met het woord *humanitas* civilisatie, cultuur en opvoeding aanduidt."
"Heeft die belangstelling voor de oude teksten en de wijze waarop ze worden geïnterpreteerd te maken met het feit dat meer mensen leerden lezen?"
"Niet helemaal. Vergeet niet dat we het over een periode hebben waarin de boekdrukkunst in Europa nog eerder zeldzaam is. Het groter aantal lezers heeft veel te maken met het goedkoper worden van boeken en dat gebeurt pas geruime tijd na de introductie van het zetten van teksten met losse metalen letters, zoals je familie in Frankfurt dat doet. De stijgende belangstelling heeft volgens mij te maken met de grotere nieuwsgierigheid van geleerden wanneer ze op zoek gingen naar oude teksten die ze dikwijls enkel in vertaalde vorm vonden. En ik denk dat ze de heersende lamentabele toestanden opmerkten op veel plaatsen die voor het kopiëren instonden, waaronder de abdij-bibliotheken. Zoals je wellicht weet, stamde en stamt de hogere geestelijkheid vaak uit adellijke families. Die hebben de neiging om regels die ze voor zichzelf en anderen uitvinden naderhand naast zich neer te leggen. Wie manuscripten van vertalingen vergelijkt en onregelmatigheden tussen versies vaststelt zal die afwijkingen toeschrijven aan wie het niet erg nauw neemt met regels en afspraken, denk ik. Volgens mij wilden de auteurs uit de tijd van Petrarca hun geestbroeders van vroeger beter begrijpen. En dat willen zorgzame theologen vandaag wellicht ook."
"En de Kerkleiding die meer aan haar hoofd had, kwam niet tussen om en zekere orde op zaken te stellen…"

"Vergeet niet dat de edelen en de regerende vorsten een vrij grote controle over de Kerk hebben, omdat er vaak familiale banden bestaan tussen wereldlijke en geestelijke leiding. Maar de kerk heeft dan weer groot zeggenschap over de wereldlijke macht. En dat maakt van de Kerk van Rome een speler in plaats van de bemiddelaar die ze beweert te zijn. Dat is al lang zo. Denk aan de vijandige relatie tussen Paus Pius V en Elisabeth van Engeland, die zelf ook geen doetje was. Tegen de tijd dat Petrarca komt te overlijden is voor de tweede of de derde maal in haar geschiedenis de Kerkleiding zó door simonie en familiebelangen besmet dat het hek weer eens van de dam was. De querulerende vorsten en kerkvorsten waren het zó oneens dat er twee pausen waren die elkaar voortdurend tegenwerkten. Het komt er in de praktijk op neer dat regerende vorstenfamilies hun eigen paus wilden afdwingen om hierdoor zowel wereldlijke als geestelijke voorrechten te bekomen. Dat triestige spektakel was koren op de molen van hervormers.
In Bohemen ziet Jan Hus in 1370 het levenslicht. Los van de Italiaanse en andere geletterden die zich over het Ciceroniaanse *humanitas* buigen begint hij aan zijn universiteitsstudies en. vijftien jaar na Petrarca's overlijden krijgt hij de titel van doctor in de letteren. Zes jaar later is hij Rector Magnificus van de universiteit van Praag.
Rond de eeuwwisseling naar de XVde eeuw was de kerkleiding zó gedegradeerd, dat elk van de pausen openlijk ambten en gunsten bedisselden. Tezelfdertijd bloeide de corruptie en de handel in aflaten en relieken fel op. Hus had tijdens zijn studies Wyclif vertaald. Die stelde zich openlijk op tegen een paus met

grote wereldlijke macht die vorsten aan hem onderwerpt. Hij noemt dat soort paus de antichrist. Wyclif wijst ook de doctrine van de transsubstantiatie af, wat gelijk veel kwaad bloed zet onder de kerkleiders. Hus volgt Wyclif niet wat dat laatste betreft maar hij drukt zich wel publiekelijk uit tegen simonie, corruptie en handel in aflaten en relieken."

"Dus eigenlijk zei Hus gewoon luidop wat iedereen kon zien en waarvan velen wisten dat het waar was."

"Ja, Hus stelde de arrogantie van de macht in de Kerk aan de kaak. Maar hij deed dat op 'het slechtste moment'. Tijdens bijna heel zijn leven waren er altijd twee pausen. Elk van hen vertegenwoordigde een machtsblok. De twee blokken waren niets anders dan de twee vijandelijke kampen onder de heersende vorstenhuizen in het Europees continent. Om het nog moeilijker te maken was er op dat ogenblik ook een discussie tussen twee stromingen binnen de kerkleiding zelf. Volgens de enen beschikten de paus en de curie over alle macht terwijl volgens de anderen het oecumenisch concilie boven de paus stond. Tijdens het Concilie van Konstanz kregen de concilieristen de overhand maar niet voor lang. Je kan stellen tegen het Concilie van Trente de macht van de Paus terug absoluut is. De gewenste contrareformatie is was het argument om de Paus die macht te geven."

"Maar waarom moest Hus dood?"

"Brute tegenslag zou ik zo zeggen. Tegen het ogenblik dat Hus zal veroordeeld worden is de twee-pausenklucht een drie-pausenklucht geworden. De derde paus legt vanuit Bologna een banvloek op Jan Hus. In feite is hij het slachtoffer van een

pauselijk komplot omdat hij, zoals je daarnet zei, verwoordt wat iedereen weet.
De Duitse Keizer Sigismund dwingt ondertussen het Concilie in Konstanz af met de eis orde op zaken te stellen in verband met het pausdom. Dat concilie zal vier jaar in beslag nemen. Hij geeft Hus een vrijgeleide, zodat die ter plekke zijn stellingen kan komen uitleggen. Zodra de tweede tegenpaus in Konstanz toekomt laat hij Hus gevangen nemen. Gedurende het volgende jaar wordt hij verhoord en veroordeeld. De veroordeling van Hus is ironisch genoeg de enige unanieme beslissing van de arrogante onderhandelende partijen. '*Laten we alvast die onruststoker vermoorden en dan zien we wel verder*' schijnen ze wel te zeggen. Sigismund is nooit tussenbeide gekomen, zelfs niet wanneer het Concilie Jan Hus naar de brandstapel stuurt."
"En de onder elkaar strijdende partijen geven met die veroordeling een eerste blijk van eensluidendheid."
"Dat kan je wel zeggen, ja. Het Concilie sleept nog drie jaar aan. Er komt een soort verzoenende eenheidspaus, maar wat verder overeengekomen wordt zal nooit echt in werking treden. Daarom komen er al snel nieuwe stemmen op tegen wat nooit echt is aangepakt door arrogante kerkleiders die vooral hun macht niet willen verzwakken."
"En Hus wordt gewoon verbrand?"
"Ja. Een is nog een poging van 250 Boheemse edelen om met een smeekbede aan de keizer Hus' leven te sparen. Maar niets gedaan. Er doet zelfs een verhaal de ronde dat wanneer Hus naar de brandstapel geleid wordt, hij de aanwezige Sigismund recht in de ogen kijkt. Die krijgt prompt een vuurrode blos op

zijn gezicht. De episode van de smeekbede is de rechtstreekse aanleiding voor blijvende onenigheid tussen de Boheemse edelen en de Duitse Keizer, tot vandaag."
"Comenius' werk getuigt ook van die spanning tussen de Duitse Keizer en Bohemen."
"Dat kan bijna niet anders. Zoals je weet is Comenius bisschop van de Moravische broeders. Dat broederschap vormt zich zo'n veertig jaar na de dood van Jan Hus. Ze nemen zijn leerstellingen grotendeels over en prediken armoede en geweldloosheid. Tegenwoordig is het idee van bezitsloosheid wel uit hun voorstellen verdwenen. Ondertussen kan je Hus zeker geen kosmopoliet noemen, en ik twijfel er aan of je hem tot de humanisten kunt rekenen. Wel heeft hij net zoals de humanisten gepleit voor het schrijven en denken in de volkstaal, zoals Dante of Petrarca vóór hem."
"Maar zowel U als mijn vader beschouwen Comenius wel een christelijk humanist."
"Comenius is vandaag, Hus is bijna 300 jaar geleden. Comenius is een kosmopoliet ondanks zichzelf denk ik. Net zoals jou vaders generatie, net zoals veel filosofen, sinds de tijd van Jan Hus, is hij een reiziger. Niet noodzakelijk omdat hij dat zelf wil. Vaak is hij, net zoals vele anderen, door de omstandigheden gedwongen om zich elders te vestigen."
"Hij pleit wel tegen oorlogsgeweld."
"Ik zou hem daar graag zelf over aanspreken. Hij is zeker geen voorstander van geweld. Toch zoekt hij voortdurend steun voor de Tsjechische zaak. En hij weet zeker wel dat die steun ook wapengeweld inhoudt."

“Kan je geweldloosheid voorstaan en toezien hoe geweldenaars mensen die je dierbaar zijn mishandelen en doden?”
“Dat is natuurlijk een oud ethisch probleem. De andere wang aanbieden is helemaal geen vanzelfsprekende houding voor wie zich wil wreken en moeilijk vol te houden door iemand die gerechtigheid zoekt die de vredevolle omgang waarborgt onder mensen die in het denken van elkaar verschillen. De andere wang aanbieden is niet hetzelfde als de wang van de andere koesteren ondanks onderlinge verschillen.”
“Zoals Erasmus het voorstond?”
“Erasmus was volgens mij een christen die de goede verhoudingen tussen christenen voorstaat. En hij doet dat met een cosmopolitische gedachte. Zegt hij niet ‘*de Engelsman is vijand van de Fransman, enkel omdat die Fransman is, de Brit haat de Schot enkel omdat hij Schot is; de Duister staat met getrokken messen tegenover de Fransman, de Spanjaard tegenover zowel de ene als de andere. Wat een verdorvenheid*’? Er wordt gezegd dat hij *Enchiridion Militis Christiani* schreef met zijn correspondent de wapenhandelaar Hans Poppenruyter in gedachten. Erasmus pakt ook de zielloze rituelen aan en plaatst hier tegenover een religie van wie zich rechtstreeks tot God richt. Dat maakt hem wellicht populair bij de hervormers. Hij bekijkt de mens vanuit een christelijke oogpunt. Daarbij heeft hij het zeker over wat hij ziet als verkeerde kerkelijke praktijken. Hij behandelt ook de wereldlijke interpretatie van de kerkelijke praktijken maar hij beschouwt niet de religie op zich.”
“En volgens U is doen de hervormers dat wel?”
“Ik zou stellen dat er een wezenlijk verschil in godsbeeld is, en

in de interpretatie van de relatie tussen de mens en zijn God, als je Erasmus of Luther leest. De teksten *Over de vrije wil* en *Over de geknechte wil* zijn volgens mij emblematisch.
Calvijn neemt van Erasmus de stelling over dat het menszijn bepaald wordt door de kennis van God en de kennis van zichzelf. Maar hij is het ook eens met Luther dat God alles bepaalt: wat je ook doet, het is altijd God's wil."
"Als U mij toelaat dat ik even samenvat wat ik meen begrepen te hebben uit wat ik las en wat U me nu vertelt," begint Wolfgang, "dan is de tijdslijn ongeveer de volgende. Zo'n 300 jaar geleden buigen geletterden of geleerden zich over oude teksten die ze interpreteren in de context van de auteur. Die geletterden worden *humanisten* genoemd. Twee generaties later zegt Jan Hus luidop wat velen denken over de arrogante opulentie van de kerkleiders die onder één hoed spelen met de wereldlijke leiders. Hij wordt hierom vermoord.
Zo'n vier tot vijf generaties later, maakt Maarten Luther zijn stellingen bekend. Het is duidelijk dat hij de klare taal bewondert waarmee Hus de mistoestanden van de kerkleiding aanklaagde en dat hij even resoluut de handel in aflaten en beelden veroordeelt. Zwingli op zijn beurt verkondigt zijn stellingen in 1522. Hij veroordeelt aflaten, huurlingen en het celibaat en zegt dat het opleggen van het vasten een menselijke en geen goddelijke regel is. Hij zou zelfs gezegd hebben dat minder vasten zal leiden tot minder visioenen en minder mystiek. Ondertussen studeert Calvijn Grieks om het Nieuwe Testament in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen en er een, volgens hem correcte, vertaling van te maken. In Basel ontmoet

hij Oecolampadius die samen met Erasmus aan de nieuwe Griekse editie van het Nieuwe Testament werkte. Calvijn zegt ondermeer dat het Heilige Schrift *op zich waar is* en ook dat mensen God's wil niet ongedaan kunnen maken. Kort nadat zo'n honderd jaar geleden Calvijn meer aanhang krijgt, organiseert de Roomse Kerk het Concilie van Trente. Onder de verschillende besluiten, geldt voortaan de regel dat iemand om bisschop te worden theologie moet hebben gestudeerd. We kunnen dit als een nieuwe poging zien om simonie en nepotisme aan te pakken maar ook om over meer goede theologen te beschikken binnen de Roomse Kerk."

"Dat lijkt me geen slechte samenvatting van de spanningen in de christelijke wereld.

Een ander interessant fenomeen is dat zo'n kleine honderd jaar geleden het woord *humanist* aanleiding geeft tot het nieuwe woord *inhumaan* dat Montaigne gebruikt in zijn essays. Hij gebruikt het woord om de circusspelen van het oude Rome te definiëren maar ook de barbaarse wijze waarop de Joden uit Portugal werden gedeporteerd."

"Dat zou dan willen zeggen dat *humaan* menselijk is en *inhumaan* onmenselijk?"

"Zo zou je het eventueel kunnen zien, ja. Er verschijnt een sociale dimensie voor het woord humanist.

Eender hoe zijn de geletterde humanisten over het algemeen eerder kosmopoliet en pacifist zoals we al opmerkten. Sommigen onder hen stonden in dienst van hun prins, koning of keizer. Thomas More diende Hendrik Tudor van Engeland en Erasmus diende Keizer Karel. Wie weet liet dat laatste geen

sporen na…”
“Wat bedoelt U hiermee?”
“Er doet een verhaal de ronde dat, toen een aantal geestelijke leiders Keizer Karel verzochten om Luther op de brandstapel te zetten, hij zou hebben geantwoord dat hij niet wilde blozen als Sigismund.”

Enige tijd na hun gesprek over de godsdienst en haar hervorming, vraagt Wolfgang aan Jacobus of ze het kunnen hebben over de invloed van de humanisten op het onderwijs. Jacobus toont zich daar graag toe bereid.
“Ik vermoed dat je ons gesprek nogmaals richting Comenius zal sturen.”
Wolfgang kijkt een beetje verlegen. “Het valt blijkbaar erg op dat mijn vader en ik een grote bewondering hebben voor Ian Amos, niet?”
“Het is helemaal niet erg om een figuur als Comenius te bewonderen. En jullie zijn zeker niet alleen. Sinds zijn *Janua Linguarum Reserata* het licht zag wordt hij in vele middens geprezen. Tenslotte is dat werk een instrument van onze tijd. Het ondersteunt het talenonderwijs. Dat is niet langer enkel het oude trivium als eerste stap van de *artes liberales*.”
“Hebben de humanisten zich van in het begin verzet tegen de scholastiek?”
“Volgens mij verzetten de humanisten zich hoofdzakelijk tegen het te vaak dogmatische karakter van de scholastiek. Veel heeft te maken met de volgens hen ontoereikende kennis van de klassieke talen. Zo volgt Erasmus van nabij de oprichting van het *Collegium trium linguarum* of *College der Dry Tonghen* in

Leuven. Dit college inspireerde Guillaume Budé tot de oprichting van wat onder de auspiciën van de franse koning het *College Royal* zal worden. In Oxford ziet het *Corpus Christi College* het licht en in London was enkele jaren ervoor het *St Pauls College* opgericht. Het gaat om exclusieve scholen met een nieuwe aanpak van de talenstudie. De wetenschap volgt. Gaandeweg wordt die meer georiënteerd door eigen observatie en niet enkel door het studeren van de oude natuurfilosofen."
"Exclusieve scholen?"
"Ja. De beginselverklaringen die tot die scholen leiden bevragen de scholastiek en het gebrek aan vrij denken. Maar de scholen op zich zijn duidelijk bestemd voor een heel klein deel van de bevolking: jongens van goede afkomst vaak uit de adellijke kringen."
"Hebben de humanisten geen oog voor de dorpsscholen en de kleine scholen."
"Het is moeilijk om hierover een precies beeld te krijgen. We weten dat Erasmus zegt hoe kinderen vanaf hun geboorte tot deugd en geletterdheid moeten worden opgevoed in een geest van vrijheid. Ik weet niet of hij het hier over alle kinderen heeft. Ook verzet hij zich tegen lijfstraffen. Hij zegt in een boutade dat gemakkelijker één iemand de vrijheid van velen beperkt door hen angst aan te jagen dan dat één iemand in vrijheid wordt opgevoed. En hij zegt ook dat wie de bevolking onderdrukt gebruik makende van angst een tiran is, maar dat wie de bevolking stuurt in haar plicht tot vriendelijkheid, moderatie en wijsheid, koning is. Dit lijken me wenken te zijn voor de heersende klasse en de opvoeding die die klasse moet nastreven

voor haar kinderen."
"Zijn kritiek gaat dus meer over de wijze waarop sommigen onderwezen worden en niet over hoevelen van scholing worden uitgesloten?"
"Dat denk ik, ja. Het zijn welgestelde geletterden die zich buigen over een beter onderricht voornamelijk bedoeld voor kinderen van welgestelde geletterden. Rabelais schrijft bijvoorbeeld over het religieus dogmatisme in het onderwijs. Je kan uit zijn woorden niet opmaken of hij hiermee ook kritiek uit op het feit dat onderwijs en scholing aan velen ontzegd is. In de toen geldende tijdgeest kan je waarschijnlijk geen grotere duidelijkheid verwachten."
"Maar de humanisten vandaag hebben toch meer aandacht voor technische aspecten van de *artes liberales*? Ze zien toch niet enkel de *studia humanitatis* als verbreding van het *trivium,* maar ook als een meer experimentele aanpak van de kennis tot verbreding van het *quadrivium*? En indien dat zo is, dan is dat toch nuttig voor meer kinderen dan enkel voor die uit gegoede families?"
"Hier komt de bewonderaar van Comenius terug boven. Ian Amos is een christelijke humanist, zoals Erasmus er een was. Descartes, tussen twee haakjes, is humanist en rationeel. Maar Comenius heeft een andere eigenheid. Hij beschouwt de kinderen als zelfdenkende wezens die geleid kunnen worden in hun denken. En daar moet het onderwijs aan aangepast worden. Hij heeft het niet enkel over de kunst van het lesgeven, maar ook over de kunst van het leren."
"En is dat zo? Zijn kinderen van kleins af aan zelfdenkende

wezens?”
“Hier kan voor jou een interessant onderzoeksveld liggen. Voor jou, of later voor je kinderen. Ik hoorde onlangs van een collega van *Westminster School* dat hij onder zijn leerlingen een *Kings’ Scholar* heeft die ons wellicht nog zal verbazen omtrent onderwijs en opvoeding betreft. Ik heb hem naar de naam van de jongen gevraagd.”
“Brengt U mij op de hoogte wanneer U zijn naam verneemt? Wellicht kan ik van hem bijleren.”
“Wellicht. Maar ik denk dat jouw bekommernis om de Kennis voor iedereen toegankelijk te maken meer te maken heeft met de manier waarop leiders de wereld bekijken en niet zozeer met hoe ze de school bekijken. De school is een deeltje van een veel groter geheel.”
“Ik vrees dat ik U niet helemaal kan volgen.”
“Kijk, de leuze van de Hus-aanhangers waaronder de Moravische Broeders is *Veritas Vincit*, de waarheid zal overwinnen. Maar wat is de waarheid? Bestaat er zoiets als een *overwinnende* waarheid? Bij de scholastiek bestaat die zeker. En als iemand een meer onderzoekende geest heeft? Is de waarheid niet eerder het samenspel van twijfels en zoekpogingen? Wat is de waarheid van de natuur, wat is de waarheid in het menselijk handelen? Wat hoor ik in de woorden van Erasmus als hij het over de vijandelijkheden heeft tussen Fransen en Engelsen, tussen Duitsers en Fransen, tussen Spanjaarden en inwoners van Belgium Fœderatum? Een waarheid of een vaststelling? Hoe kijkt een kosmopoliet naar de geschiedkundige waarheid? Naar de evolutie van ethische en godsdienstige stellingnames?”

“U heeft het over dogmatisch denken? Kan iemand met anderen over het eigen dogma praten op niet dogmatische wijze?”
“Ik zou zeggen van wel, zolang zo iemand de eigen geletterdheid niet op een dogmatische wijze interpreteert. Mag ik je aanraden je wat meer te verdiepen in de teksten van François de la Motte La Vayer? Ik bezorg je een introductie voor hem. Misschien schenkt hij je een beetje van zijn tijd als je in Parijs bent.”
Wolfgang wordt er weer verlegen van. Zou hij echt op auditie kunnen bij zo’n belangrijk persoon. Hij neemt zich vast voor de teksten die hij in de bibliotheek van zijn gastheer vond grondig te lezen.

Enkele weken later besluit Wolfgang verder te trekken naar Parijs. Hij kan meereizen met een collega van Jacobus die een aanstelling kreeg bij de *Collège Royal*. Dat zal de reis veiliger maken. Ondanks de verdragen van Münster, is Frankrijk nog altijd in oorlog met Spanje. Dat betekent onrust. Onder de naam *La Fronde* reageren leden van het parlement en van andere belangrijke bestuurlijke instellingen tegen de fiscale lasten die aan welgestelden worden opgelegd. Politiek Frankrijk volgt de de omgekeerde weg van wat elders aan de gang is zeggen ze. Het parlement en de adel hebben heel wat kritiek op het regentschap van Ana van Oostenrijk. Wie eigendommen heeft, ziet de taxatie erop verhogen. De taksen op de gegoeden kwamen al langer regelmatig terug, maar de parlementairen, de Parijse rijke burgers en de ambtsadel hadden er zich tot nog toe vrij goed aan kunnen onttrekken. De *Fronde* bestaat voornamelijk uit deze groep

welgestelden. Die komen nu in opstand omdat ze niet langer aan de taxatie kunnen ontsnappen.
De collega van Jacobus verzekert Wolfgang dat er geen vijandige gevoelens werden waargenomen tegenover de *Collège Royal* en zijn leden. Dus verlaat Wolfgang Basel zodra het weer het toelaat. Een goede maand later komt hij in Parijs aan.

Parijs en Köthen

Wolfgang heeft de introductiebrieven die hij meekreeg voor Parijs goed kunnen gebruiken. Hij volgt colleges, zowel aan de Sorbonne als aan de *Collège Royal*. Hij voelt overal de door de Jezuïeten uitgeoefende druk op het hoger onderwijs als gevolg van het Concilie van Trente.
Tussen de colleges door is één van de verplichte onderwerpen de doding van de Engelse Koning. Karel I werd immers onthoofd op 30 januari 1649 op beschuldiging van hoogverraad. Iedereen heeft zijn mening over de op gang zijnde veranderingen van Oliver Cromwell. Aan Wolfgang wordt gevraagd of hij meer weet over de troonpretendent Karel II nu die in de Republiek of in het Duitse Rijk vertoeft. Het verdrag dat Mazarin met Cromwell sloot had immers als bijkomend resultaat dat Karel II Frankrijk moest verlaten. Men speculeert over de toekomst van Engeland. Kan een moderne natie als een Gemenebest geregeerd worden? Is dit een andere vorm van absolutisme? Zal Cromwell koning worden na het koningschap te hebben afgeschaft? Of zal de troonpretendent zijn vader wreken? De toekomst zal het uitwijzen.

Een brief uit Amsterdam bevestigt wat Wolfgang's vader en diens correspondenten al vermoedden. Zowel in *Belgium Fœderatum* als *Belgium Regia* evolueert de grote tot Latijnse School. Die dient enkel als ingangspoort tot het Athenaeum, het Collegium of de universiteit. De greep van de Jezuïeten op het curriculum van de Latijnse school is totaal in *Belgium Regia* maar ook sterk aanwezig in *Belgium Fœderatum*. En niet alleen in de *Belgia*. Wolfgang weet uit eigen waarneming dat hetzelfde het geval is in het Duitse Rijk en in Frankrijk.
Zijn vader geeft hem ook nog een ander nieuwtje. In Rusland heeft Alexis het lijfeigenschap wettelijk geregeld. Dat statuut is misschien iets, maar nauwelijks beter dan brute slavernij. Maar het geeft wel een goed beeld hoe de bezittende klasse denkt over dienstpersoneel.

***

Monsieur Guy Patin

Ik neem de vrijheid U aan te schrijven in verband met mijn naderende audiëntie bij Monsieur François de La Mothe Le Vayer. Ik heb zijn aan Mazarin opgedragen werk De la liberté et de la servitude *van 1643 gelezen. Ik vond er een kopie van in de bibliotheek van uw correspondent en vriend van mijn vader, Jacobus Schulthess. De audiëntie werd voor me geregeld door dezelfde Jacobus. Ik stuurde destijds mijn introductiebrieven naar Monsieur François toen ik in Parijs toekwam. Hij liet mij weten de details voor onze ontmoeting met U af te handelen.*

Met eerbiedige dank. Wolfgang Magister

Vrij snel krijgt Wolfgang antwoord. Guy Patin meldt hem dat François de La Mothe Le Vayer nog tijdens de lopende maand juni zijn benoeming tot preceptor van de Hertog van Orleans, broer van Lodewijk, verwacht. Daarom zou het hem beter schikken de audiëntie niet uit te stellen tot augustus, zoals eerder was voorzien. Hij kan in de eerstvolgende week twee uur vrijmaken voor Wolfgang Magister. Guy Patin herinnert eraan dat Monsieur de La Mothe Le Vayer nu zestig is. Hij hoort graag lovende taal over zichzelf maar zelf looft hij zelden iemand. Verder schrijft hij dat, zoals Wolfgang wellicht bij zijn lectuur heeft vastgesteld, Monsieur de La Mothe Le Vayer een eerder ondeugende geestesgesteldheid toont die ook eigen was aan Diagoras en Protagoras. Hij suggereert tenslotte dat Wolfgang een vragenlijst structureert en die per kerende laat geworden. Dit zal de inhoud van het gesprek zeker ten goede komen.

Enkele dagen later zit Wolfgang tegenover de pas benoemde preceptor van Philippe d'Anjou.
"Ik was diep getroffen zodra ik bij Jacobus Schulthess uw teksten las. Mag ik U meester noemen? Want dat is wat U voor mij geworden bent."
"Je mag me de titel geven die je wil, jongeman. Dat verandert niets aan mijn persoon. Je las dus mijn mijn bedenkingen over vrijheid en servituut."
"U zegt dat vrijheid de natuurlijke staat is van alle levende wezens. Dieren sterven van verveling en wanhoop als ze hun vrijheid verliezen. Is dat omdat we als mens voortdurend denken dat we onze vrijheid zullen heroveren?"
"Ik zeg niet dat de mens de vrijheid wil heroveren. Ik zeg dat de

mens aan het servituut wil ontsnappen. Hij doet dit met meer vastberadenheid dan de meeste dieren. Dat is wat hem van de dieren onderscheidt. Dat doet hem aanleunen bij de superieure intelligenties. Maar of daaruit volgt dat de mens vrij is of wil zijn, is zeer de vraag. Hij maakt vaak zichzelf tot slaaf."

"Vrijheid is dus een ongrijpbare staat?"

"Ongrijpbaar… het is niet iets dat je in de hand houdt, neen. Je kan nu eenmaal niet alles grijpen, hoewel velen duidelijk hun grijpende handen naar alle tastbare zaken uitsteken."

"De lichamelijke vrijheid en zijn tegengestelde?"

"Lichamelijke vrijheid is vandaag een illusie als gevolg van de wet van de mens die de oorlog uitvond, het ritueel van de toegelaten doding. Maar in plaats van de vijand te doden kan men ook diens leven schenken. De mens schenkt het leven aan de andere mens. Begrijp je? Dat is geen goddelijke maar een menselijke wil."

"En dat maakt de oorspronkelijke natuurlijke lichamelijke vrijheid onmogelijk?"

"Het is in elk geval de reden waarom de eerste filosofen uit het Oosten over wie Diodorus spreekt, een wet verdedigen die het gebruik van dienaars beschrijft."

"En als ik het goed begreep is daar geen geestelijke vrijheid tegen opgewassen."

"Oh, begreep je dat zo? De vrijheid van geest kan niet anders zijn dan de wetenschap dat we over onze lichamelijke zowel als onze geestelijke bezigheid enkel aan onszelf en aan God rekenschap moeten afleggen. Van de eeuwige rede ontvangen we een lichtstraal zodra we product van deze wereld zijn. Dat

moeten we bewust weten vooraleer te kunnen onderzoeken of wie opschept vrij te zijn ook werkelijk vrij is.
“En de onmiskenbare regel om een ander niet aan te doen wat je jezelf niet aangedaan wil zien is de kern van de zaak, zegt U.”
“Ik zeg dat. De volgelingen van Pythagoras symboliseerden het servituut met een ring. Ze willen geen ring dragen omdat die druk uitoefent op de vinger. Elke regel oefent druk uit.”
“Maar dat doet ook de regel om een ander niet aan te doen wat je niet voor jezelf wilt.”
“Ik heb die regel niet uitgevonden jongeman. Ik stel enkel vast dat hij niet wordt gevolgd. Onnoemelijk veel mensen verkopen hun vrijheid voor heel weinig. Ze doen zichzelf wel aan wat ze een ander niet aandoen. Het verlangen naar een kleine gratificatie vandaag doet hen afzien van alle toekomstige wensen. Velen waarderen zichzelf minder dan het geld en de goederen die ze bezitten. Velen zijn slaven van hun passies.”
“Dus, zegt U, indien menselijke vrijheid de combinatie is van lichamelijke vrijheid en geestelijke vrijheid, dan is niemand echt vrij.”
“Ja, dat zeg ik. En daarom bekijk ik de filosofische vrijheid. Bestaat die? Cofroes had er zijn twijfels over. Waarom zou hij anders in het vredesverdrag met de Romeinen een artikel hebben laten opnemen dat de filosofen niet zouden worden gebrutaliseerd of verplicht hun opinies aan te passen? En welke andere reden zou er kunnen zijn voor de voor Leon erg onheilige Portugees, om Hendrik III te vragen dat in zijn rijk geen andere Godheid dan de zon zou worden aanbeden?”
“Maar de Scola prijst toch de vrijheid van het kritisch denken?”

“Je kan je afvragen of de mensheid door middel van de filosofie die onafhankelijke vrijheid waar de School het over heeft echt kan waarmaken. Het lijkt me gezonder om te zeggen dat de Wijze zijnde een vrije man eerder een wensdoel is dan een realiteit.”
“En de wens naar macht is sterker dan de wens naar vrijheid, zegt U duidelijker dan geen ander.”
“Ja dat zeg ik. Anderen zeggen het ook. De passie voor vrijheid van de dieren is niets vergeleken met het verlangen naar macht van de Hovelingen. Die offeren de mooiste dagen van hun leven op omdat ze geloven de macht te zullen verwerven waarmee ze op een dag al hun wensen kunnen waarmaken. En niemand wil van de ervaring van andere leren. Allemaal zijn ze ervan overtuigd dat de voorzienigheid hen gunstiger zal zijn dan hun lotgenoten. Het is als met de schepen naar Indië. Eén geslaagde reis doet er honderd vertrekken, zonder dat iemand nog denkt aan de duizend anderen die schipbreuk leden.”
Nu de grote man op dreef is gekomen, heeft hij het over de hovelingen die de koning imiteren in haardracht en houding enkel om in de gunst te blijven. Zelfs wanneer de koning iets verandert om persoonlijke of gezondheidsredenen, zoals een luizenplaag of een pijn in de nek of het gezicht als gevolg van een misvorming doen velen hem na. Hij heeft het ook over de wijze waarop hovelingen rustig aanvaarden om slecht behandeld te worden. Willen zijn als de groten is een vorm van zelfopgelegde slavernij.
Dat toont gelijk ook de macht van de Prins en van diens geestelijke leider. Indien de Prins van liefde voor de Letteren

getuigt zal iedereen wijs willen zijn en zijn kinderen doen studeren. Als men met een Soeverein te maken heeft die de wetenschap misprijst, zal iedereen door barbarij aangetast worden.
“En zijn de filosofen geen vrije mensen?” vraagt Wolfgang.
“Wees logisch in je redenering. Indien de filosofen, omdat ze filosoof zijn en omwille van hun visie, zich boven alle gekroonde hoofden hebben willen verheffen; indien ze slaaf van hun verwaandheid werden, zoals de anderen van hun passies; indien het servituut aan het Hof diametraal tegenover de filosofische vrijheid staat en toch zoveel mensen aantrekt, zoals we probeerden te doen zien in onze teksten; dan kan je niet anders dan besluiten dat niemand absoluut vrij is.”

Het wordt even stil in de kamer. Dan zegt Wolfgang: “Meester, de rest van de tijd die U me nog wil schenken zou ik het graag met U hebben over wat U als *Sens Commun* beschrijft en uw bedenkingen errond. Ik vertaal de term naar het Hollandtsch als *Algemeen Gezond Verstand*, de zin die aan de dingen wordt gegeven in algemene onderlinge overeenstemming.”
“Ik laat de vertaling voor jou rekening. *Sens Commun* is een vals gevoel van algemeenheid. Ik beschouw dat wie haar gebruikt zich erg vergist met *Sens Commun* voor goed te nemen en daarbij de meest vulgaire opinies de beste vindt. Alsof zich vergissen niet de meest voorkomende zaak is. Alsof er niets zo dwaas is als de menigte. En alsof de grote weg niet die van de beesten is.”
“De *Sens Commun* belet het vrije denken?”
“Het is ingewikkelder. Het is wat Pythagoras aan zijn

volgelingen deed zeggen dat volkshandelingen alle discipline teniet kunnen doen. De *Sens Commun* maakte Hippocrates en Democritus belachelijk omdat ze hypotheses formuleerden die tegen haar ingingen. Denk aan het idee van de veelheid der werelden bijvoorbeeld. De *Sens Commun* deed de grootste filosofen van de oudheid in hun tijd voor gekken doorgaan. Maar ik heb ook in onze huidige tijd maar weinig grote geesten van onschatbare verdiensten niet belasterd zien worden door de vulgaire geest die dwaas beschouwt wat afwijkt van zijn eigen *Sens Commun*."

"*Sens Commun* is de plaag van de onwetendheid?"

"Onwetend zijn is geen plaag maar een conditie. Er zijn uiteraard oorzaken voor de onwetendheid die niet onder controle staan van de onwetende. Maar ik heb het over alle onwetenden die de *Sens Commun* als enig argument gebruiken. En die vind je overal, zowel onder wie de pij als wie het uniform draagt, wie in de gouden kabinetten vertoeft als op de kermissen, omdat alle soorten beroepen het volk bevatten waar we het over hebben."

"Dat maakt het leven van geletterden wel erg moeilijk."

"Vaak wel ja. Dat maakt dat grote denkers soms eenzaamheid verkiezen boven geciviliseerde conversatie. Ze willen zich niet laten infecteren door de adem des volks. Want of het nu de brutale ignorantie is of de perverse doctrine, men wordt er altijd door geraakt. Of de stukadoor iemand wit maakt of de kolenhandelaar iemand zwart maakt, de vlek blijft zichtbaar."

"Ik heb me laten vertellen dat enkele van wat ik voor mezelf grote geesten noem, wat niet noodzakelijk wil zeggen dat U dat

zelf ook vindt, zich in Port Royal terugtrokken, maar toch bereid zijn om klas te houden met de kinderen van de Petite École die er werd opgericht."
"Je kan wellicht beter zelf Port Royal bezoeken om je geest te vormen. Wat mijzelf betreft, ik blijf steeds opnieuw verbaasd over de arrogantie en de vermetelheid van de menselijke geest om alles te veroordelen dat ongewoon of nieuw is, alsof dat de regel voor alle zaken zou zijn."
"Stelt U daarom ethiek en kosmopolitisme tegenover de *Sens Commun*?"
"Ik maak geen tegenstelling. Ik maak enkel de bedenking hoe relatief de *Sens Commun* is. Wat weet men in het algemeen over de gedachten van anderen uit Europa, laat staan uit Azië, Afrika of de Nieuwe Wereld. En wat als er nog meer land is dan wat de geografen al in kaart brachten? Of andere werelden? Wat zullen de gedachten van de wezens zijn, ginds?
Heeft wie zich door zijn eigen *Sens Commun* laat leiden nagedacht over het denken van alle volkeren, van alle cosmopolieten? Neen. Het is onverdraaglijk arrogant zich als heraut van de *Sens Commun* uit te roepen, wanneer men enkel de gedachten zijn van de naaste buren kent.
De ontdekking van de Nieuwe Wereld heeft ons een volk doen kennen met zeden en gewoonten die erg verschillend zijn van de onze. Wij beschouwen vaak eender welke van hun Wijzen als een gek. Maar velen onder hen zullen ons ook als gek hebben beschouwd. Onze *Sens Commun* zegt dat dromen bedrog zijn, de volkeren van Nouvelle France nemen ze voor waar aan. Men beschrijft ons wonderlijke voorspellingen die deze volkeren uit

dromen afleiden. Zij blijven ook zeggen dat elk volk specifiek is zodra we hen een andere zienswijze willen opleggen. Hoe kan je dan van *Sens Commun* spreken in het algemeen?
“En de Ethiek?”
“Jongeman, onze tijd loopt ten einde en andere bezigheden roepen mij. Maar laat me je nog dit zeggen. Ethiek. Is dat *ook* of *niets meer dan* respect voor ouders, liefde voor het vaderland en *dat* bepaalde doel dat iedereen zichzelf in de loop van het leven moet stellen? Beschouw deze drie punten sceptisch en we kunnen over al het andere oordelen.
Ik heb nog juist de tijd om je over het eerste te laten nadenken. Velen breiden het respect voor de ouders uit tot het respect voor de algemene vader. Voor vele geesten houdt het respect voor de ouders de verdediging van de ouders in. De ouders beschermen zou je dus een zeker ethisch recht geven om tot het uiterste te gaan. En zo kan je plots een ethisch argument creëren dat het doden rechtvaardigt van iedereen die de algemene vader niet respecteert.”
“Dus, als die algemene vader de God van jou en je buren is dan heb je een ethisch aanvaardbaar argument om een uitzondering te maken op de wet ‘*Je zal niet doden*’ die je eerst in naam van diezelfde God hebt aangenomen…?”
“En nu jongeman, nemen we afscheid.”
“Meester, U hebt me met dit gesprek veel meer gegeven dan ik U met mijn bescheiden vragen kon aanbieden. Ik dank U hiervoor. Mag ik U verzoeken U op te nemen in mijn *Liber Amicorum* en de vrijheid nemen U in de toekomst aan te schrijven?”

Hierop gaat François de La Mothe Le Vayer met een lichte hoofdknik in waarna hij zijn hand naar het notaboek van Wolfgang uitstrekt en er zijn naam inschrijft. Als adres geeft hij *La cour de Monsieur Philippe, Duc d'Orléans* op.

Wolfgang is zijn aanstaande reis naar Köthen aan het voorbereiden, wanneer hij uit Amsterdam het bericht krijgt dat zijn familie voor onbepaalde tijd naar Frankfurt vertrekt. Wolfgangs vader zal uiteindelijk toch gebruik maken van het voorstel van zijn oom om zijn memoires uit te geven. Vooral de herinneringen aan Ratke en aan zijn belevenissen onder remonstranten en contraremonstranten in het *Athenaeum Illustre* interesseren de drukker. Hij en zijn zonen zijn ervan overtuigd dat dit een goed verkoopbaar boek zal zijn. De familie Magister houdt voorlopig wel het huis in Amsterdam aan. Wolfgang kan het betrekken indien hij ervoor verkiest na zijn reis naar Amsterdam terug te keren in plaats van in Frankfurt de familie te vervoegen. De jongeman heeft hieromtrent nog geen besluit genomen. Hij weet enkel dat hij na Köthen naar Amsterdam terug wil, om over zijn reis te praten met zijn vrienden waaronder enkelen op reis vertrokken ongeveer op hetzelfde ogenblik als hij dat zelf deed.

Uit Utrecht bereikt hem het eerder verwonderlijke nieuws dat Descartes, waarvan men dacht dat hij voor een teruggetrokken leven had gekozen, beslist naar Zweden af te reizen op aandringen van de Zweedse koningin.

Op weg naar Köthen heeft Wolfgang de gelegenheid de Petite École van Port Royal te bezoeken. Hij ontmoet er niet alleen Antoine Sanglin maar ook enkele van de daar verblijvende

intellectuelen, *Les Solitaires.* Deze beperkte groep besloot een deel van hun tijd door te brengen met de kinderen die in de *Petite École* les krijgen in het Frans. Wolfgang meent hier hetzelfde onderliggende principe te vinden als in de voorstellen van Comenius. De eerste scholing in de taal van het kind zorgt voor een betere begripsvorming. Daar zijn deze jansenistische intellectuelen het mee eens. Het gaat tegen de tijdsgeest in die vooral de Jezuïeten aanhouden. De leden van de Sociëteit blijven in het Latijn lesgeven in de kleine scholen, zelfs wanneer de kinderen die taal niet machtig zijn. Wolfgang is ervan overtuigd dat Ludovicus toen in Köln het niet bij het rechte einde had. Ach, had hij toch maar Port-Royal bezocht, dan zou hij er misschien anders over denken. Het kan toch niet dat onderwijs en wetenschap dogmatisch worden aangepakt. Hij heeft tijdens zijn reis in de weken die volgen de tijd om over zijn bezoek aan Port Royal na te denken en het in verband te brengen met wat hij geleerd heeft met François de La Mothe Le Vayer.

***

Het jaar 1650 gaat in zijn vijfde maand. Over enkele weken wordt Wolfgang twintig. Hij is nog niet lang in Köthen wanneer hij verneemt dat Descartes op 11 februari in Stockholm overleed. Ondertussen leeft hij ook de verwikkelingen mee ten gevolge van de dood van Prins Lodewijk van Anhalt-Köthen. Diens zoon is nog maar 12 en wordt dus onder voogdij geplaatst van Lodewijks broer August van Anhalt-Plätzkau. De familie van Wolfgang's moeder behoort tot de patriciërs van Köthen. Twee leden van de familie zijn boekdrukker en lid van het

Fruchtbringenden Gesellschaft. Dit genootschap waar prins August ook deel van uitmaakt boekte gaandeweg steeds meer succes. Het telt nu leden in zowat het hele Gereformeerde gebied van het Duitse Rijk. Er zijn ook steeds meer leden die niet van adelijke afkomst zijn. Kort voor de dood van Prins Lodewijk formuleerde één van de trotse heren daarom een voorstel om het gezelschap op te splitsen in een adellijke orde met dierensymbolen en een burgerlijk genootschap van geleerden met plantenafdrukken als symbool. Prins Lodewijk wees het voorstel verontwaardigd af. Maar nu, na zijn dood, is de familie bezorgd omtrent de toekomst van het gezelschap. Het is nu al zeker dat de prinsen van Anhalt een minder leidinggevende rol zullen spelen. Er is een vrijwel unaniem akkoord om Wilhelm IV van Saksen-Weimar tot opvolger te benoemen aan het hoofd van het gezelschap hoewel men weet dat dit het centrum van beslissingen van het gezelschap een stuk zuidelijker van Köthen plaatst.

Uit Leszno krijgt Wolfgang bericht dat Comenius hem nogmaals ontsnapt. Die reist namelijk naar Skalice af en daarna naar Horní Považí. Hij zal er de grote groep Moravische Broeders ontmoeten. Wolfgang is niet van plan zich zover zuid-oostwaarts van Amsterdam te verwijderen. Bovendien heeft hij er de goede reisdocumenten niet voor. Hij ziet af van een ontmoeting met Ian Amos en besluit bij de familie van zijn moeder te blijven tot na de volgende winter. Hierna zal hij naar Amsterdam terug keren. Hij schrijft zijn ouders hierover aan. Hij zal het ouderlijk huis betrekken en het zo goed mogelijk beheren, terwijl hij in het *Athenaeum Illustre* zijn opgedane kennis ten gelde wil

maken, met een reeks colleges voor wie het onderwijsambt wil opnemen met een degelijke vooropleiding.

Terug in Amsterdam

In juni van 1651 betrekt Wolfgang op 21-jarige leeftijd het ouderlijk huis in Amsterdam. Bij zijn thuiskomst krijgt hij per brief de bevestiging van het vermoeden van de familie uit Köthen. De leiding van het *Fruchtbringenden Gesellschaft* ging inderdaad in de handen over van Hertog Wilhelm IV van Saksen-Weimar. Deze vorst vaart een meer representatieve koers. Indertijd werkte het vernieuwend en slaagde het Ratke's ideeën gestalte te geven. Volgend de familie houdt het gezelschap zich gaandeweg meer met het beheren van patrimonium bezig dan met het inbrengen van vernieuwende elementen.
Wolfgang heeft weinig tijd om hierover met zijn familie van gedachten te wisselen. Hij start als gastleraar met enkele colleges op het *Athenaeum*. De rest van zijn tijd zet hij met vrienden gespreksgroepen op om ervaringen uit te wisselen.

Zo'n half jaar voor Wolfgang's terugkeer overleed Willem II van Oranje. Wolfgang en zijn vrienden bespreken de beslissing van de Grote Vergadering om geen nieuwe Stadhouder te kiezen. Dit lijkt een voordelige zaak te zijn voor Amsterdam.
Oliver Cromwell heeft in Engeland andere wensdromen. Hij zou met de Staten Generaal een soort kopie willen uitwerken van wat Tordesillas anderhalve eeuw geleden was voor Portugal en Spanje. Het Portugese en Spaanse koningshuis verdeelden toen

rustig alsof ze het om hun achtertuin ging de wereld waar ze zich wettelijk eigenaar van beschouwden. Cromwell ziet de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën als eigenaar van Azië en Afrika terwijl ze Engeland helpt om het Amerikaanse continent van de Spanjaarden te verkrijgen. De Staten Generaal heeft echter helemaal geen zin in nieuwe confrontaties met de Zuidelijke Nederlanden waar de Spaanse Kroon over regeert. Het Engels parlement wijst een tegenvoorstel af om tot een verdrag te komen dat de vrije handel van beide naties verzekert. Het gevaar voor handelshegemonie vanwege de Republiek lijkt hem te groot.

De colleges aan het *Athenaeum* en het huisgeld in toelage van zijn ouders geven Wolfgang tijd en middelen om verder te werken aan zijn inspiratie-zoektocht. Hij wil geen drukker zijn, hij is duidelijk geen kunstenaar en heeft weinig lust om rechten te studeren. Dus is het nu zeker dat hij de familiale activiteit zal verder zetten: Magister. Uiteindelijk heeft hij mede daarom tijdens zijn *Iter Allemannicum* en *Iter Gallicum* een aantal kleine scholen en Latijnse scholen bezocht. Daarbij kon hij zelf het doorgaans lage intellectuele niveau van de onderwijzers of lectoren vaststellen. De kleine school van Port-Royal is natuurlijk een prettige uitzondering. En hoe zit het in de Republiek? Hij besluit enkele maanden in Groningen door te brengen en er kleine scholen te bezoeken waar de Haneboeken het hoornen ABC-plankje hebben vervangen. Naar zijn ouders schrijft hij:

"De wegen blijven een zielige aanblik tonen, vooral na de winterse regens. Zolang de besturende heren het niet eens worden hoe lang de wielassen moeten zijn, zullen de sporen niet uniform worden. En

zelfs met plaatselijke afspraken komen we er niet. Na ruim veertig jaar hebben de noordelijke provincies en de zuidelijke nog altijd eigen maten. Gouda stelde voor toe te staan de assen te verlengen met klossen, die verwijderd zouden kunnen worden bij het bereiken van streken met smaller spoor. Ik hoor de koetsiers al om hulp vragen aan de nietsvermoedende reiziger plots tot wagentiller benoemd. En Belgium Regia *heeft weer eigen regels. Ik hoor dat de spoormaten daar erg verschillen van wat in* Belgium Fœderatum *gehanteerd wordt. In het Duitse Rijk is de maat nogmaals anders. Dus leve de rivierschuit en de kustvaart, zolang er wind is die niet in storm overgaat. Overal in de Republiek belooft men voor de volgende pakweg twintig jaar een beter net van jaagpaden langs bestaande en te graven kanalen. Voor mijn uitstap naar Groningen leende ik een paard van mijn vriend Wilhelmus. Zo kan ik een deel van de reis per boot doen en heb ik een rijdier bij de hand daar waar geen schuit voor handen is."*

In Groningen krijgt een dorpsonderwijzer 1 gulden per jaar per arm kind. Dus zorgt hij voor bijberoepen. Dat kan vrij gemakkelijk omdat de kinderen erg ongeregeld naar de school komen. Het lokaal dient eerder als kinderopvangplaats op die momenten van het jaar dat de ouders de kinderen niet voor andere bezigheden nodig hebben.

Naast het ABC-hoornboekje, dat niet gemakkelijk stuk gaat in de grijpgrage kinderhandjes, beschikken de onderwijzers over een tweede schoolboek. In verschillende delen van de Republiek duiden de stedelijke overheden het *Haneboek* te gebruiken. Wolfgang is er nog minder over opgetogen dan over de wijze waarop de stadsbesturen de spoorbreedte aanpakken. Het boek

is minder duurzaam dan het hoornboekje en doorgaans van goedkope en slechte druk. En het blijft de bedoeling het boek uit het hoofd te leren en niet echt te lezen. Behalve het alfabet en het ‘onze Vader’ dat ook op het hoornboekje staat, bevat het een tekst over het christelijk geloof, de belangrijkste gebeden van de dag en soms nog de tien geboden des Heeres.
Dit goedkope ABC-boek is zo ongeveer het enige boek waar de armere kinderen ooit mee in contact zullen komen. En dat is misschien niet eens zo slecht, overweegt Wolfgang cynisch. Hij denkt aan het meest verkochte drukwerk voor jongeren. Dat is *De Spiegel der Jeugd*, waarmee Herman Koster sinds 1614 zijn felle haat predikt ten aanzien van Spanjaarden, de Paus en de Roomsen in het algemeen. Het boek maakt furore in Amsterdam en gaandeweg in de hele Republiek. Er zijn op dit ogenblik al minstens tien herdrukken het boek blijft rijkelijk voorzien van houtsneden met vreselijke taferelen waarin de Spanjaarden en de Inquisiteurs de enige duivelse kerels zijn. Volgens Wolfgang is het boek een voorbeeld van de arrogante wijze om het eigen denken op te dringen ten nadele van alle manieren van denken. Je kan de inhoud van *De Spiegel der Jeugd* zelfs geen antithesis voor filosofie beschouwen. Ze is gewoon vulgair en laag. Bovendien doet de populariteit ervan onder contraremonstranten en de weinig geletterde bevolking in het algemeen toch wel vragen stellen over de zo geroemde tolerante Republiek waar geleerden en geletterden mee oplopen.

In Groningen is nu ook een Latijnse School geopend zoals in vele andere steden van de Republiek. Het jaarlijks schoolgeld loopt gemakkelijk tot tien gulden op. Gaandeweg uniformeert

men het onderwijs in de Latijnse Scholen. Vooral de Leidse universiteit bepaald de lesinhouden. Dat heeft dan weer tot gevolg dat drukker Elsevier de overhand krijgt voor de productie en verkoop van de boeken en compendia voor een groot aantal Latijnse Scholen.
Weinigen volgen les in de Latijnse School van Groningen. Net zoals in andere steden van de Republiek lopen slechts zo'n zeven op elke honderd jongens ouder dan tien jaar de school door. Wolfgang's correspondenten uit het Duitse Rijk en uit Frankrijk zeggen hem dat dit toch beter nog is dan in hun respectieve steden.
Wolfgang spreekt met heel wat dorpsonderwijzers, met lectoren en met de lesmeesters van de Latijnse School. Steevast stelt hij vast dat bijna geen enkele gesprekspartner over onderwijsmeesterschap beschikt. Sommigen zijn beter onderlegt maar eerder voor het bijbrengen van de godsdienst dan voor het onderwijzen over de natuur en de menselijke kennis hieromtrent. Hij droomt van een echte opleiding in onderwijsmeesterschap. De Jezuïeten houden zich hier mee bezig. Maar hij denkt eerder aan het meer vrije gedachtengoed van François de La Mothe Le Vayer voor zo'n opleiding.

Terug in Amsterdam verdeelt Wolfgang zijn tijd tussen het werk als privé-lesmeester aan wie zich op de universiteit voorbereidt en het inspringen voor afwezige leraars in het *Athenaeum Illustre*. Dat geeft hem nog steeds voldoende vrije tijd om bij hem thuis vriendenbijeenkomsten te organiseren. Die regelmatige bijeenkomsten gaan niet ongemerkt voorbij aan Laurens De Geer. Hij stelt Wolfgang voor zich te laten opnemen

in de kring vrijdenkende intellectuelen die aan het *Huis der Hoofden* een studeer- en ontmoetingsplaats hebben, mede dank zij de rijke bibliotheek die Laurens' vader uitbouwde en die nog altijd groeit.
Op een avond onderhoudt Wolfgang zijn gesprekskring over de *Academia Naturae Curiosorum* onlangs opgericht in Schweinfurt, niet zo heel ver van Frankfurt. De artsen, Johann Bausch, Johann Fehr, Georg Metzger en Georg Wohlfarth namen er het initiatief voor. Wolfgang argumenteert over het belang om *Academia* op te richten die zich niet enkel tot de klassieke *artes liberales* beperken. Er is vandaag meer en meer interesse in de kennis van de natuur. Hierbij is observeren en experimenteren even belangrijk, zo niet belangrijker dan de logische redenering en redevoering. Dit laatste is volgens hem in de Latijnse School nog te sterk gebaseerd is op het citeren van auteurs. Wolfgang is nog aan het woord wanneer Hildegarde Lesmeister de gesprekskring vervoegt. Hildegarde is een regelmatige bezoekster van het *Huis der Hoofden*, waar ze vaak musiceert en soms ook liederen zingt. Niet zo lang geleden reciteerde ze enkele ballades van de François de Montcorbier, beter bekend onder de naam François Villon. Dat zorgde voor nogal wat vrolijk gelach maar ook voor een discussie over de onafhankelijke geest die zijn verlossing van het dogma zoekt.

Sinds enkele tijd zijn de bijeenkomsten een gelegenheid voor Wolfgang en Hildegarde om elkaar te zien. Vandaag, op het einde van de avond, vraagt Wolfgang Hildegarde of hij haar naar huis mag wandelen.
"Ik wachtte al tot het ogenblik dat je de moed ging verzamelen

om me die vraag te stellen", lacht Hildegarde. Ze biedt hem haar arm aan en samen wandelen ze langs de gracht in de richting van de patriciërswoning die aan haar familie behoort. Onderweg praten ze over Wolfgang's *Iter.* Vooral de ontmoeting met Jacobus en met François de La Mothe interesseert Hildegarde. Ze verrast Wolfgang wanneer ze over haar correspondentie met Anna Maria Van Schurman begint.
"Heb je het over die Anna Maria die er in slaagde als vrouw aan de universiteit van Utrecht te studeren?"
"Diezelfde. Ik probeer te corresponderen met vrouwen op verschillende plaatsen van de wereld. Elisabeth woont nu in Heidelberg en maakt ook deel uit van mijn correspondentiekring."
"Elisabeth?"
"Elisabeth van Palts. Ik ging indertijd met mijn moeder bij haar op bezoek. Ik vertelde haar over mijn vruchteloze pogingen om me aan het *Athenaeum* in te schrijven. Ze gaf me een exemplaar van haar verhandeling over de rechten van de vrouw om een wetenschappelijke opleiding te mogen volgen. Ondertussen kon ik, zoals je al weet, huisonderwijs krijgen en heb ik zo kunnen studeren. Ik wil blijven zoeken naar de rol die geleerde vrouwen in de geschiedenis hebben gespeeld."
"En ik probeer te zoeken naar een manier om geschiedenis, ontwikkeling en kennis gemeengoed te maken voor alle jonge mensen, meisjes en jongens. Ik observeer wat buiten de intellectuele kringen van de stedelijke centra gebeurt. Er is veel nodig om de *Sens Commun* aan te pakken."
Op die eerste wandeling volgen steeds frequenter andere. Almaar vaker hebben de jongelui het niet enkel over hun

wensdromen voor de mensheid, maar ook over hun gevoel samen door het leven te willen gaan. En zo gebeurt het dat terwijl de gezagsdragers van Nederland zich bezorgd maken over de rampzalige uitkomst van de Zeeslag bij Nieuwpoort, er ten huize Lesmeister en Magister een vrolijker sfeer hangt. Wolfgang heeft van Hildegarde's ouders de toestemming gekregen om haar ter huwelijk te vragen. Tijdens de voorbereidingen voor hun huwelijk komt Wolfgang's familie uit Frankfurt over. Zijn ouders zullen uiteindelijk in Amsterdam blijven tot het verdrag van Westminster wel en waar getekend is op 15 april 1654.

Hoewel niet iedereen het verwoordt, zijn velen ervan overtuigd dat Westminster heel waarschijnlijk geen definitieve vrede brengt. Er staat teveel op het spel nu de Europese koningshuizen het einde zien naderen van de wereldhegemonie van de Spaanse Habsburgers.
In Frankrijk is Lodewijk de rijzende ster. Eens meerderjarig wordt hij als Lodewijk XIV gekroond. Rond die periode opent in Marseille een drankgelegenheid waar koffie kan gekocht en gedronken worden. De arabische *qahwa* is in Venetië al langer gekend en verspreidt zich langzaam verder over Europa. Wolfgang hoort ervan door een Joodse familie die eerst uit Noord-Spanje naar Marseille verhuisde en nu bij neven in Amsterdam verblijft. Die kwamen ontgoocheld uit Recife terug.
"Maar waarom gingen jullie naar Recife?" vraagt Wolfgang hen op een avond.
"Handelsmogelijkheden. Jij was wellicht kleuter toen Johan Maurits het gouverneurschap opnam over het grondgebied dat

de Republiek op de Portugezen veroverde toen die zelf onder Spaanse voogdij stonden. Johan Maurits verzekerde vrijheid van godsdienst aan de katholieke Portugezen en verwelkomde ook de joodse gemeenschap. Wij maakten deel uit van *Zur Israel* in Recife en hadden contact met de *Maguen Abraham* groep die zich in Mauritsstad vestigde. Maar al in 1644 keerde het tij."

"Nam Portugal de controle terug over? Ik meen te weten dat het huis van Bragança de onafhankelijkheid van Portugal van de Habsburgers wil verkrijgen, maar dat is tot op heden niet gelukt, toch?"

"Neen. Maar de belangrijkste reden voor de veranderingen is dat Johan Maurits werd teruggeroepen. De vrijheid van godsdienst gold hoe langer hoe minder voor de Joden.

"En Recife is nog steeds Nederlands?"

"Ja, Recife is nog door Nederlanders bestuurd, maar we denken dat dit niet lang meer zal duren. Het verdrag van Westminster doet gaandeweg de zeevaart op West-Indië verminderen. En trouwens, we zijn nooit erg onafhankelijk geweest wat de te verhandelen waren betreft. Hoewel Johan Maurits altijd de vrijhandel heeft verzekerd voor Nieuw-Nederlanders bleven enkele goederen exclusief voor de *Geoctroyeerde West-Indische Compagnie*. Zo legden we bij voorbeeld nooit de hand op de slavenhandel."

"De slavenhandel niet? Maar dat is toch goed?"

"Je bent een idealist Wolfgang. Waar denk je dat het gros van de winsten vandaan komen? Waarom denk je dat Amsterdam royaal kan omgaan met jaarlonen voor wie bijvoorbeeld aan het *Athenaeum* wordt aangesteld?"

Het is nogmaals een bittere ontnuchtering voor Wolfgang. Hoe zeer hij ook leeft met de wil en het doel om kennis beter toegankelijk te maken en iedereen de mogelijkheid te geven om zich te vervolmaken in letteren en geleerdheid, de wereld blijft op macht en geld draaien. En daar hangt hij zelf van af, of hij het nu graag heeft of niet.

***

Het ziet er niet zo goed uit voor de kosmopolieten en voor wie op vrede aanstuurt. Op 27 juni 1655 wordt de Habsburger Leopold I tot Heilig Roomse Keizer gekroond in Pressburg en iets meer dan een jaar later wordt de kroning herhaald in de Sint-Vitus-kathedraal van Praag. In Spanje zit nog altijd Philips IV, een andere Habsburger, in het zadel. En in Frankrijk vertoont Lodewijk duidelijk zich als absolute vorst te gedragen. Deze drie machtige heren zijn Rooms-katholiek. Ondanks de zichtbare spanning onder hen sturen en gehoorzamen ze de leiders van de Rooms-katholieke kerk.

Engeland is politiek verward. Oliver Cromwell verdient de titel van dictator genoemd hoewel hij het koningschap blijft weigeren.

Zeeland en Holland blijven elk voorstel voor een nieuwe Stadhouder van het Huis van Oranje weigeren. Johan de Witt heeft het over de ware vrijheid. Volgens Wolfgang en zijn vrienden moet je die vrijheid wel relativeren. Uiteindelijk deelt Holland de lakens uit en is het bestuur en de macht in handen van adel en rijke patriciërs.

Die dag heeft Laurens de Geer belangrijk nieuws voor zijn

intellectuele vrienden. De opmars van de Rooms-katholieken zorgt nogmaals voor een bloedbad in delen van het Duitse Rijk waar de lutheranen en de gereformeerden invloed hebben. Wie zich niet bekeert wordt vermoord of verminkt. Bohemen was al ontoegankelijk voor de Moravische Broeders. En daarop laaide de oorlog tussen Zweden en Polen ook terug op. Het Poolse Leszno is al snel een gevaarlijke plaats voor bisschop Ian Amos Comenius. Zijn huis en bijna al zijn bezittingen gaan verloren. Het is niet de eerste keer dat hij alles verliest. Laurens besluit hem huisvestiging verschaffen in het *Huis der Hoofden* tot Comenius en zijn familie eigen onderdak vinden.
Ondanks de pijnlijke omstandigheden heerst er toch grote verwachting onder lesmeesters en hoogleraren uit de kring van Wolfgang en Hildegarde nu ze eindelijk Comenius zelf zullen kunnen ontmoeten.

Ondertussen is er ander heugelijk nieuws bij het jonge paar. In de zomer van 1656 wordt hun eerste zoon geboren. Ze geven hem de naam Pieter. Ze lazen en hoorden beiden de verhalen over het diplomatenwerk van Pieter Paul Rubens en daar is, zoals Hildegarde later vertelt, de naamkeuze voor hun zoon niet vreemd aan. De eerste maal dat Hildegarde de kleine Pieter bij de inwonende verzorgster laat en met Wolfgang terug naar het *Huis der Hoofden* komt krijgt haar terugkomst een feestelijk tintje met de geschonken *qahwa.* Één van de aanwezigen schonk onlangs een baal bonen aan de familie de Geer.

De aanwezigheid van Comenius brengt het gesprek vaak op onderwijs en scholing. Tijdens één van die conversaties heeft Ian

Amos het over *Janua Linguarum*:
"Ik had me nooit kunnen voorstellen dat dit eerder kinderlijk boek zo'n onthaal zou krijgen in de geleerde wereld. Ik kreeg hierover duidelijkheid toen ik de persoonlijke blijken van interesse van velen zag. Nu ontdek ik in hoeveel talen het boek ondertussen is vertaald: naast Latijn en Grieks bestaat het ook in het Boheems, Pools, Duits, Zweeds, Engels, Spaans, Italiaans, Frans, en zelfs in Arabisch, Turks, Perzisch en Mongools, waarvan men mij verzekert dat heel Oost-Indie de taal begrijpt."
"Het onthaal van dit boek heeft vooral duidelijk gemaakt hoe graag de mensen willen leren als ze er de kans toe krijgen", zegt Wolfgang.
"Velen spreken over wat ze leerden maar weinigen bekommeren zich om de wijze waarop men met kennis in contact komt", meent iemand anders.
"Waar ligt de grens tussen iemand onderwijzen en iemand voorschrijven hoe hij leert denken of moet denken?" vraagt Hildegarde.
"Onderwijzen is de andere ondersteunen om tot wijsheid te komen. Een voorschrift geven kan nuttig zijn maar niet als het ontdaan is van ondersteuning. Welke ondersteuning geeft het hoornboekje?"
"En is er een methode om over de zaken te leren denken?"
"Het is ons bekend dat Descartes huiverig stond over het geven van voorschriften."
"Ik herinner me de passage uit de *Discours de la méthode* die ongeveer als volgt luidt: '*mijn doel is hier niet om de methode aan te leren die iedereen moet volgen om zijn redenering goed uit te*

voeren, maar alleen om te laten zien hoe ik heb geprobeerd de mijne te leiden. Diegenen die voorschriften geven, zijn verplicht zichzelf als vaardiger beschouwen dan degenen aan wie ze richtlijnen geven; voor de minste lacune, hebben ze de schuld. Maar door mijn schrijven enkel voor te stellen als een verhaal of liever, als een fabel, met enkele voorbeelden die we kunnen imiteren, zullen er wellicht ook andere verhalen zijn die we kunnen navolgen. Ik hoop dat die voor enkelen nuttig kunnen zijn en voor niemand schadelijk, en dat iedereen mijn openhartigheid zal waarderen'."

Ian Amos glimlacht. "René Descartes was het niet met me eens wanneer ik mijn pansofie voorstelde. Misschien zag hij hierin het voorschrift dat hij zelf liever wilde vermijden."

"Maar wenst U voorschriften voor de scholing van jongeren en volwassenen? Zoals de Jezuïeten dat ook doen? Stelt U wel een methode voor?"

"Ik zie mijn werk niet als een voorschrift, maar als een richtlijn. *Omnes Omnia Omnino*. Dat wil ik bekomen. Mijn algemeen voorstel voor de pansofische school is om het schools labeur te transformeren in spel en plezier. Daar lijkt niemand van te willen horen. De edelen blijven zelfs de vrije mens liever als slaaf beschouwen. Lesmeesters baseren hun autoriteit op een grimmig gelaat, strenge woorden en vaak op lijfstraffen."

"De kleine school met de ABC-hoornboeken op vele plaatsen van Europa en van de Nieuwe Wereld neemt zeker elk plezier tot leren weg. Zelfs de Haneboeken hier te lande waarvan ik het gebruik heb gezien in Groningen, beperken het leren van de kinderen tot het memoriseren van letters, syllaben en enkele

gebeden."
"Op *het Athenaeum Illustre* hebben we het onder ons wel eens over *Omnes Omnia Omnino*. We nomen het 'de gevaarlijke gedachte', omdat allen met alles grondig vertrouwd maken niet noodzakelijk de wens is van wie macht over anderen wil uitoefenen."
"Mijn beschermheren oefenen grote macht uit en toch blijven ze mijn werk steunen. Wel hebben ze veel minder geduld dan ik en eisen soms onredelijk snel resultaten. Toch sta ik er ook voor bekend niet altijd het nodige geduld te hebben waar het om het onderwijzen gaat."
"Maar ik denk aan andere machthebbers," zegt Wolfgang. "We komen zowat overal met ignorante machthebbers in aanraking. Lesmeesters die onderwijzen verwarren met het zetten van grimmige gelaatsuitdrukkingen maken deel uit van die groep. Veel figuren uit zowel de wereldlijke als de geestelijke hiërarchie stellen het niet op prijs dat ondergeschikten met alles grondig vertrouwd zijn."
"Als ik me niet vergis dan steunde men eerst je pansofische school ginds in Hongarije maar de school kreeg zelfs van de Hervormers tegenwerking zodra de Rooms-katholieke kerk terug meer invloed kreeg", merkt Laurens op.
"Jullie zeggen 'een gevaarlijke gedachte'," zegt Ian Amos bedachtzaam. "Ja. En toch. Hoe kan de schepping van God uitleggen een gevaarlijke gedachte is? Is dat niet Gods wil zelf? Jullie hebben het niet over leiders, maar over misantropen. Alleen van mensenhaters kunnen we ons indenken dat ze aan anderen kennis willen ontzeggen. Ik ben de drukproeven aan

het voorbereiden van *Orbis Sensualium Pictus*. In dat boek kunnen kinderen en jongeren de beschrijving van de wereld vinden. Het zal hun dat plezier geven om illustraties te bekijken en er woorden uit hun eigen taal en uit het Latijn aan te binden. Het zal hen een zichtbaar beeld van het universum geven."

"Is dat boek bedoeld om de onderwijzers te helpen, of om de kinderen te helpen?" vraagt Wolfgang.

"Het helpt zeker de kinderen," antwoordt Ian Amos. "Onder wie zichzelf instrueerde zijn er veel voorbeelden dat de mens bijna alles kan onderzoeken door enkel op de Natuur te steunen. Het intellect en het gevoelsmatige zijn verbonden. Natuur en didactiek zijn verbonden. Natuur en mathetiek zijn verbonden."

"Dus hebben de kinderen die over dat boek beschikken geen onderwijzers nodig?" dringt Wolfgang aan.

"Het waarnemen van de zaken of er wetenschap van hebben, is niets meer dan de innerlijke kennis erover. Daarvoor is hetzelfde nodig als voor de speculatie of de uiterlijke visie erover: het oog, het object en het licht. Die drie elementen samen zorgen voor de visie. Bij de interne visie is het oog de geest of de intelligentie, het object alle zaken binnen en buiten onze geest geplaatst en is het licht de eraan besteedde aandacht. Als onderwijzers dit weten kunnen ze die kennis gebruiken om de kinderen te helpen dezelfde kennis te verwerven."

De volgende dagen kan Wolfgang een deel van het plan van *Orbis Sensualium Pictus* inkijken. Hij begrijpt beter het enthousiasme van de auteur over dit boek. Je kan het gerust een *Janua Linguarum* voor kinderen noemen. Een kinderboek dat geen schoolboek is en toch een leerboek. De visie op de natuur

der dingen is duidelijk van een vredelievend mens en ver verwijderd van de haatdragende *Spiegel der Jeugd*. Toch heeft Wolfgang twijfels. Het blijft een welbepaalde visie op de natuur der dingen. Copernicus en Galilei maken er geen deel van uit.

Maar dat zal niet de zorg zijn van de onderwijzers. Neen, de kleine scholen die hij bezocht indachtig ligt het probleem elders. In dit boek is meer wetenschap en kennis verwerkt dan waar een dorpsonderwijzer over beschikt. Aanvaardt iemand zo'n boek of ziet hij het als een aantasting van zijn autoriteit? Het probleem van de kleine schooltjes is immers dat ze heel oppervlakkig werk leveren.

De belangrijkste elitescholen zijn dan weer in handen van de kerk in het Katholieke Europa. En in het gereformeerde Europa is de controle niet minder. Daarover hebben patriciërs en adel geen twijfels omdat ze zelf die gang van zaken stimuleren. Wolfgang weet heel goed hoe de leidende klasse de studieplaatsen beschermt die haar eigen nakomelingen een plaats in de wereld zullen bieden met hun stand compatibel. Slechts aan weinigen mag het mogelijk zijn om hun afstamming te overstijgen. Die weinigen komen voort uit de gegoede burgerij of uit grote landbouwersfamilies. En dat moet onder strikte controle gebeuren. In de Rooms-Katholieke landen gebeurt dat bij voorkeur in de jezuïetencolleges. In de andere landen zijn de elitescholen ook enkel voor datzelfde beperkt publiek bestemd. Voor de *Grammar School* van Saint Paul in Londen kreeg de stichter John Colet adviezen van Erasmus. Maar het is een goed voorbeeld van dit elitair schoolmodel.

Voor Wolfgang is het vandaag overduidelijk dat er geen direct

verband bestaat tussen Hervormers en betere toegang tot Kennis en Wetenschap, zoals er ook geen direct verband bestaat tussen Contrareformatie en onwetendheid. Onafgezien van de godsdienstige achtergrond blijft het inderdaad een gevaarlijke gedachte allen met alles vertrouwd te maken. Zeker als dat tot gevolg heeft dat zowel godsdienstige dogma's als wereldlijke hiërarchie object van vraagstelling worden.
Hierover heeft Wolfgang een gesprek met de nu zeventigjarige Étienne de Courcelles. Die is opgetogen wanneer hij verneemt hoe Wolfgang nog meer dan zijn vader zoekt een betere voorbereiding van lesmeesters en onderwijzers te verzekeren. Over de scholing van het volk in het algemeen zegt hij enkel dat knechting nooit tot vrijheid kan leiden ook niet tot vrijheid van wie de andere knecht.
Wolfgang ziet in deze woorden de bevestiging van zijn eigen gedachtengang. Wie de macht uitoefent zit zo vast in zijn eigen knechting dat hij hiërarchie als natuurlijk gaat beschouwen. Hij schrijft er François de La Mothe over aan, die hem enkele van zijn recentere aantekeningen over *Liberté et Servitude* opstuurt.

Laatste jaren in Amsterdam

De relatie tussen de Republiek en Engeland komt regelmatig ter sprake. Karel II van Engeland verblijft in Brugge in ballingschap. In het *Huis der Hoofden* wordt er druk gespeculeerd hoelang het nog zal duren voor hij troon van Engeland terug bestijgt. De meesen denken dat dit moeilijk zal gebeuren vooraleer Cromwell sterft. En de Lord Protector is nog geen zestig…

Zoon Wolfgang,

Het doet me deugd te horen dat jullie leven in Amsterdam rijk gevuld is. Zelf missen we soms de ontmoetingen en gesprekken van het Huis der Hoofden. Woont Ian Amos er nog altijd, of heeft zijn familie reeds een eigen woonst betrokken?

Ik ben blij je te kunnen aankondigen dat we nu over verschillende compendia beschikken om het talenonderwijs in de Latijnse school gemakkelijker te maken. Hierbij blijven we gebruik maken van meertalige tekstvoorbeelden.

Van Leopold horen we ander verbazend nieuws. Je neef staat in contact met Jezuïet Athanasius Kircher van Geisa. Deze werkt al meer dan twintig jaar in Rome maar hij blijft een band houden met het Duitse Rijk. Leopold kreeg een exemplaar van zijn Scrutinium Physico-Medicum Contagiosae Luis, Quae Pestis Dicitur *toegestuurd. Hierin legt Athanasius uit dat hij onder zijn 'microscopus' animalculen heeft vastgesteld die zich spontaan ontwikkelen in rottend vlees gemengd met grond en water. Hij bevestigt dat de pest uiteraard morele oorzaken kan hebben maar oppert dat uit de vele spleetjes in de grond duizenden minuscule wezens komen die de rottigheid dragen. Planten, dieren en ook mensen worden erdoor besmet. Wanneer een besmet persoon innerlijke warmte verliest verspreidt de ziekte zich ook door de adem van het slachtoffer. Het lijkt bijna onmogelijk. Zijn ordebroeders hebben er alvast veel vragen bij, vooral wanneer hij het heeft over het spontaan ontwikkelen van leven. Ikzelf vind het vooral boeiend omdat deze jezuïet naast het klassieke gebruik van 'het is God's wil' voor al wat niet verklaarbaar is ook schrijft over zijn pogingen om de natuur zoals ze is te onderzoeken. Daarbij ziet*

hij de duivelse rottigheid uit de ondergrond komen. Wel…

Hoe stellen onze kleinkinderen het? We hebben ze nog nooit gezien maar ze maken deel uit van de gedachten waarmee we jullie omhelzen.

Beste vader en moeder,

Laat ik jullie alvast zeggen dat we hopen het werk van Kircher snel te kunnen lezen. Dat heeft een reden. Hildegarde kwam door Jan Swammerdam het tekenwerk van de Middelburger Johannes Goedaert op het spoor. We kochten een paar van zijn tekeningen. Van Jan vernamen we verder dat Goedaert veel belangstelling heeft voor de metamorphosis die in de natuur vaak voorkomt. Een van zijn gildevrienden stuurt aan op een publicatie van zijn observatie van de bloedeloze diertjes. Hij heeft van vele van die diertjes de ontwikkeling gevolgd. Eerst veranderen zaadjes in kleine wormpjes, die als ze voldoende gegroeid zijn in chrysalis of iets gelijkaardig metamorfoseren. Er volgt een periode van schijnbare dood en nog een verandering, ditmaal tot vlieg of vlinder. Het is wonderlijk. We zullen van Jan zeker horen indien het zover komt dat Johannes zijn werk publiceert. We dachten hieraan toen we jullie bericht lazen over de animalculen van Kircher.

Hier is Orbis Sensualium Pictus *gepubliceerd. Laurens heeft ons een exemplaar geschonken. Voor bewezen diensten, zei hij erbij. Ik denk dat hij hiermede de wijze bedoeld waarop we wel eens kinderen van zijn uitgebreide vriendenkring helpen om zich voor te bereiden op de Latijnse School, het Athenaeum of de Universiteit. Als lesmeester voor talen kan ik niet anders dan opgetogen zijn over* Orbis Sensualium Pictus. *Stel je voor, een tweetalig boek met*

vele illustraties. Kinderen en jongeren nemen het spelenderwijs in handen en leren woorden en begrippen zowel in de volkstaal als in het Latijn. Ik heb er al mee gewerkt. Het boek is wellicht wat we nodig hadden om wetenschap en filosofie in de seculiere taal te onderwijzen.

Maar zelfs mijn opgetogenheid over dit instrument kan nauwelijks mijn droefheid en verbolgenheid verdoezelen over de staat van de kleine schooltjes. De correspondentie die me bereikt van ieder met wie ik hierover brieven uitwissel en de brieven die vrienden van mij uit nog meer afgelegen gebieden bereiken, schetsen ons het volgende beeld. De kleine school is weinig meer dan een godsdienstschool. Men stuurt aan op het leren lezen, daarna het leren schrijven en tenslotte het leren rekenen, in opeenvolgende klassen. Maar in werkelijkheid, zegt men mij, stapt het merendeel van de kinderen niet naar de tweede fase over. Dat heeft vaker te maken met de onderwijzers dan met de kinderen. Kinderen leren schrijven is een moeilijker opdracht dan ze leren lezen. Daarbij moet men over goed materiaal beschikken. Weinig dorpsscholen stellen onderwijzers te werk die goede pennen kunnen slijpen en goede inkt kunnen aanmaken, zegt men mij. In Franse steden zou de toestand iets beter zijn. Maar hier, schrijft men me, doen meester-schrijvers er alles aan om de kunst voor zich te houden. En ze zijn eerder schaars.

In Spanje en Engeland, já, ook in Engeland, komen velen niet tot schrijven toe omdat dit bijkomend schoolgeld inhoudt.

In Spanje spreekt men over 2 realen per maand om te leren lezen, 4 om te leren lezen en schrijven en 6 om ook nog te leren rekenen. De armen kunnen die kost niet aan.

En wij kunnen ons wel afvragen hoe Omnes Omnia Omnino *bij ons in te burgeren waar de armen geen of erbarmelijke onderwijsvormen kennen. Maar wat moeten we dan zeggen van de Engelse kolonies? Scholen zijn ruw gebouwde hokken die muren van boomstammen hebben. De ramen bestaan uit met reuzel ingevet papier wat het waterdicht en transparant maakt. Bah. De hoornboekjes zijn vaak het enig voorhanden onderwijsmateriaal.*
Eén bericht nog. Karel II verblijft nog steeds als banneling in Brugge. Van ginds bereikt ons het nieuws dat Oliver Cromwell is gestorven. Zijn aanhang probeert zijn zoon als opvolger te doen aanvaarden. Hoelang nog vooraleer Karel nogmaals de Britanicus Oceanus overvaart? We voelen de spanning onder de regenten van Zeeland en Holland. Hopelijk komt het niet opnieuw tot openlijk oorlogsgeweld.
Jullie twee kleinkinderen stellen het goed. Pieter is al een hele baas en brabbelt er op los. God zij dank is ook de tweede boorling goed gezond. We hopen en bidden dat dit zo blijft.

***

1665. De familie Magister-Lesmeister volgt vanuit Amsterdam wat er zoal gebeurt in hun wereld.
In het begin van het jaar is Anne Stuart, de tweede dochter van de broer van Karel II, geboren.
Na de *Fronde*-beweging in Frankrijk en alle daaropvolgende intriges zit Lodewijk XIV tenslotte als alleenheerser op de troon. Anne Geneviève de Bourbon-Condé, die tijdens de tweede *Fronde* erg actief was, leeft tegenwoordig eerder afgezonderd. Ze beschouwt zichzelf Jansenist en werpt zich op als beschermster van de abdij van Port-Royal des Champs, weet

Hildegarde. Dit belet de op gang zijnde sluiting van de Petite École de Port Royal niet, vernemen Wolfgang en zijzelf kort voor ze naar Frankfurt vertrekken.

Wie in het *Huis der Hoofden* gokte op de terugkeer van het koningshuis in Engeland kon zijn winst binnenhalen. Iets meer dan vijf jaar geleden zette Karel II in Dover terug voet aan wal. Datzelfde jaar richtte een groep geleerden en intellectuelen uit verschillende colleges, universiteiten, letterkundige en natuurkundige kringen, de *The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge* op. De vereniging wordt bij Koninklijk Besluit "*The Royal Society*" genoemd. Het is een mannenaangelegenheid en met weinig aandacht voor scholing in het algemeen. Toch vinden Wolfgang en Hildegarde het een goede zaak dat er na de eerder lokale *Academia Naturae Curiosorum* nu ook een vereniging is die onder auspiciën van een regerende koning de wetenschap losweekt van de theologie.

De nieuwe bevestiging van ander nieuws komt voor het koppel nogmaals hard aan. Veel Amsterdamse patriciërs alsook de *Geoctroyeerde West-Indische Compagnie* hebben zich steeds met de handel in mensen bezig gehouden voornamelijk aan de slavenkusten in West-Afrika. Op het eiland São Tomé en op het vaste land van de baai waarin het eiland ligt werden de toenmalige de factorijen bijna uitsluitend gebruikt voor de aankoop van slaven die naar Amerika werden vervoerd. De door Europese heersers georganiseerde zeeslagen hebben enkel tot doel eigen handelsbelangen veilig te stellen. Nooit was er een duidelijke opdracht van koningen of kerken om een einde te maken aan de onmenselijke slavenhandel. Het drukt hoe langer

hoe meer op Wolfgang en Hildegarde dat hun lonen uiteindelijk rechtstreeks uit de winsten van die handel voortkomen.
Uit Zweden brengen handelaars een ander bericht. Sinds kort kan men er koperen en zilveren munten omwisselen tegen gedrukt bankpapier. Een bank bewaart het metaal en geeft het papier in ruil. Dit is het gevolg van de steeds zwaardere kopermunten. Het metaal is met de jaren goedkoper geworden en dus zijn de muntstukken groter en zwaarder, om hun relatieve koers ten aanzien van het zilver te bewaren. In zekere zin nam men een duizendjarige gewoonte uit China over. Daar werd papieren geld lang geleden ingevoerd om te vermijden dat rijke handelaars zware vrachten muntstukken met zich zouden moeten meedragen.
Ian Amos Comenius heeft een kleine Tsjechische drukkerij niet erg ver van het *Huis der Hoofden* en van de woonst die hij ondertussen met zijn familie betrok. Sinds 1662 is hij buitengewoon lid van het drukkersgilde.
In Amsterdam opende het eerste koffiehuis. Nu kan je ook hier in een publieke gelegenheid koffie drinken in plaats van wat gewoonlijk in herbergen en taveernen wordt geschonken. De koffiedrinkers zijn er zich nauwelijks van bewust dat aan de teelt en productie van hun drank ook slavenhanden zijn verbonden.
Sinds enkele jaren werkt en woont Spinoza in Rijnsburg. Wanneer in 1663 het eerste deel van zijn manuscript Ethica bij zijn Amsterdamse vrienden terechtkomt krijgt hij het verwijt dat hij aan dezelfde kwaal lijdt als Diagoras, Protagoras en François de La Mothe Le Vayer. De christelijke moralisten tillen zwaar aan

zijn geschriften en noemen hem goddeloos.
De *Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis* van de Katholieke kerk besluit de werken van Descartes op de *Index Librorum Prohibitorum* te plaatsen. De boeken worden verboden *donec corrigator*, tot ze juist gemaakt worden. 'Juist gemaakt' betekent 'gemaakt zoals de kerkhiërarchie denkt' merkt een vriend van Wolfgang hierbij snedig op.

Gedurende de eerste helft van het jaar verhandelen Hildegarde en Wolfgang al hun onroerende goederen in Amsterdam. Dankzij de tussenkomst van Wolfgang's familie kopen ze in Frankfurt het herenhuis waar ze nog altijd wonen. Ze verschepen hun bibliotheek en andere noodzakelijke bezittingen die ze willen behouden naar Frankfurt. Twee weken na Pieter's negende verjaardag verlaten Wolfgang en Hildegarde Amsterdam voorgoed, vergezeld van hun drie kinderen en hun trouwe kinderopvoedster.

Frankfurt

De familie neemt enkele maanden rustig de tijd om zich in haar nieuwe stad thuis te gaan voelen. Pieter begint lessen te volgen in de Latijnse School. De twee jongste kinderen worden aan de zorgen van de kindermeid overgelaten.
Leopold en zijn zonen Johannes en Martin hebben Wolfgang een drukkerssociëteit voorgesteld met de bedoeling het aanbod aan boeken met nieuwe ideeën op gebied van wetenschap en van onderwijskunst verder te vergroten. Wolfgang hoeft zich niet met het drukkerswerk bezig te houden. Hij heeft als

opdracht naar interessant werken te zoeken en ze eventueel aan te passen voor Duitse lezers. Voor Hildegarde ligt het voorstel op tafel om te werken aan de compilatie van gegevens over vrouwen in de geschiedenis van kunst en wetenschap. De druk en uitgave van de razend populaire almanakken in verschillende talen bekostigen het project.

Het nieuwe thuis van de familie is een ruime woning met binnentuin en ligt vlakbij de kleinere woning waar Wolfgang's ouders hun oude dag doorbrengen. Die halen hun hart op nu ze er drie kleinkinderen bij hebben. De andere kleinkinderen werden weliswaar in de buurt geboren, maar Wolfgang's broer en zus wonen niet in Frankfurt. De kindermeid klaagt glimlachend dat ze bijna geen tijd overhoudt om de twee jongste kinderen te leren lezen en schrijven. En Hildegarde verwacht een vierde kind.

Het gezin brengt uit *Belgium Fœderatum* een aangepaste versie mee van de katholieke Sint Nicolaas-viering. Hoewel de hervormers de cultus van katholieke sinten en heiligen proberen uit te bannen, zingen de kinderen in Holland nog altijd *Sinter Klaas, o Heil'ge Man. Trek je beste Tabbaart an; En wilje me dan wat geven, Zo dien ik je al men leven*. Toch werd de heilige kindervriend gaandeweg eerder een boeman. Vaak krijgt hij het beeld van de duivelse zwarte man met narrenbelletjes en kettingen en. De Zwarte Nicolaas schenkt nog steeds wat aan brave kinderen, maar zijn rol bestaat er nu vooral in om kinderen die zich slecht gedragen ten aanzien van hun ouders of andere volwassenen angst aan te jagen wanneer ze in het kwaad volharden.

De Republiek is ondertussen opnieuw in oorlog met Engeland, ondanks de familiebanden tussen Karel II en het huis van Oranje. Willem heeft echter geen Stadhouderschap over de hele Republiek. Bovendien gaat het vooral om het beschermen van commerciële belangen om de nodige belastingen verzekeren. De Engelse koning heeft eerder tegenslagen niet in het minst als gevolg van een pestepidemie en de enorme brand van 1666 in Londen. Hoewel die brand een einde maakt aan de epidemie is de stad grotendeels verwoest. De heropbouw van de stad en de nederlagen op zee verplichten Karel II tot het tekenen van het verdrag van Breda. Het verdrag begunstigt de commerciële vaart van zowel *Belgium Fœderatum* als van het Duitse Rijk. De herverdeling van de bezette overzeese gebieden gaat verder. De Engelsen bezetten Nieuw Nederland terwijl de Verenigde Provinciën Suriname innemen.

De pestepidemie in Engeland heeft een andere nevenwerking. De voor de infectie gevluchte onderzoeker Isaac Newton ontdekt in de rust van zijn afzondering wat hij de Wet van de Zwaartekracht zal noemen.

In Amsterdam geven de erfgenamen van Johannes Seidelius een nieuwe druk uit van de *Janua Linguarum Reserata.* Die herdruk bevestigt het succes van het in 1658 verschenen boek *Ontsloote deure der taalen om te gelijck met de dingen selphe de Latijnse taal beknoptelijck te leeren*.

Uit Frankrijk komt het bericht dat Colbert naar het voorbeeld van Italianen, Duitsers en Engelsen het initiatief neemt om een Academie op te richten. De instelling zal zich bezig houden met wetenschap en met hieromtrent te geven raad aan de

machthebbers. Hij biedt wiskundigen, astronomen, botanisten, natuurkundigen, dierkundigen, anatomisten en wie bedreven is in de *scheydkonst* het lidmaatschap aan. De vergaderingen gaan door in de installaties van de grote *Bibliothèque du Roi* die over meer dan 4500 titels zou beschikken.

Tijdens de kerstperiode krijgt Wolfgang een brief uit Basel.

Lieve en geëerde vriend,
Ik hoop dat deze brief je in goed voorkomen vindt en dat Hildegarde en je kinderen ook van een goede gezondheid genieten. Ik hoor over jullie inspanningen om aan lesmeesters en onderwijzers en degelijke opleiding te geven niet alleen in de godsdienstige zaken maar ook over wat de natuurgeleerden ons ter kennis brengen. Ik kan niet anders dan denken dat jullie hierover correspondentie onderhouden met leden van de verschillende Academies die zich de laatste tien jaar gevormd hebben op uiteenlopende plaatsen.
Lieve vrienden, ik schrijf jullie vandaag over een document van de hand van een priester van het ondertussen verboden Compagnie van het Heilig Sacrament. *Van dit geheim genootschap zegt men dat het sinds het Concilie van Trente een instrument was van de Paus om de strijd tegen de hervormers aan te pakken. Dit gebeurde onder de leus al wat mogelijks goed is te doen en al wat mogelijks kwaad is te weren. Het goede hield onder meer de aanklacht, veroordeling en executie in van wie gebrek aan respect toont ten aanzien van het ware geloof, zo verzekerde men me. Mazarin en hierna de Koning zelf verboden nu die Compagnie.*
De priester waarover ik het heb was actief lid van die Compagnie.

Hij heet Charles Démia en is in Lyon aan het werk getogen om aan patriciërs en andere rijke lieden uit te leggen hoe met de armen om te springen. Het is niet langer zo dat men voor de armen gewoon zorg moet dragen. Geen medelijden meer, noch medeleven of zelfs bewondering voor wie armoede met mystiek verbindt. Arm zijn is blijkbaar niet langer een door God geloofde conditie. Vanaf nu zegt een groep van Zijn vertegenwoordigers op aarde moeten we de armen opvoeden en corrigeren tot goede gedienstigen en ondergeschikten.
Charles Démia verzekert net als jullie de opleiding van lesmeesters en onderwijzers op zich te willen nemen en argumenteert als volgt in zijn Remontrances *aan de heren van Lyon. Men is er in geslaagd, zo zegt hij, om de clerus en de kloosters tot orde te brengen gebruik makende van de scholen die de naam Seminarie en Noviciaat dragen. Nu moeten naar dit voorbeeld en om tot Christelijke rust te komen de steden en provincies Kleine Scholen oprichten waar de kinderen van het arme volk terecht kunnen voor een opvoeding in de vrees voor God en tot goede zeden. Capabele meesters leren hen lezen, schrijven en cijferen, wat hen in staat zal stellen te werken in de meeste ambachten en beroepen. Zodoende zullen werkplaatsen goede leerjongens hebben die het naderhand tot gezel kunnen brengen. De Kleine School leert hen immers dat ze hard en trouw moeten werken, geeft hen te begrijpen hoe heilig en vruchtdragend het werk is en hoe verschrikkelijk ledigheid en bedriegerij zijn. De Kleine Scholen zijn vruchtbare aarde, waar de jonge plantjes ontkiemen. Daarom moeten de meesters de jeugd inspireren tot aversie voor ledigheid en bedriegerij en de ondeugd verwijderen. Men beoogt niet dat ze het Heilige Schrift grondig*

doornemen en nog minder dat ze Latijn onderwijzen. Eerder wordt de liefde voor het werk als heilige plicht ingeprent. Daarom besteden de kinderen op school van jongs af aan uren aan knopen zetten, breien, kantwerk. De kinderen blijven slechts zo lang op de school tot ze een werk kunnen uitoefenen dat overeenstemt met hun aard. Deze argumenten zouden voldoende moeten zijn om elke eventuele tegenstand tegen een zo Heilige Onderneming te doen verdwijnen, zo besluit Démia.

Je ziet het zo mijn waarde Wolfgang. De Kleine School met lessen in de volkstaal die Comenius voor iedereen voorheeft kan een heel ander karakter krijgen. Dit is niet de Omnes Omnia Omnino. *School. Onderwijs is kennis geven of knechten. Wie de macht heeft kiest voor het knechten van de anderen. Dat is ook bij jullie het geval mijn waarde vriend, als ik je lees over de inhoud van de schoolboeken, de povere intellectuele kennis van de onderwijzer en het loon dat hem is voorbestemt, wanneer hij met de armen werkt. De humanist kiest weliswaar voor de vernieuwing van het curriculum van de* artes liberales, *maar enkel voor de elite. Wie denkt dan nog aan een Kleine School die kennis en wetenschap voor iedereen ter beschikking zou stellen? Weinigen, mijn vriend. Zeer weinigen.*

In de streken die onder de controle staan van de katholieke kerk en waar de jezuïeten het voor het zeggen hebben spreekt men vaak over een aparte kleine school voor meisjes. Niets meer. De vrouwen niet enkel geweerd uit de Latijnse School en de Hogere School. Bij het opvoeren van theaterstukken zijn vrouwenrollen en vrouwenkleren verboden. Toneelspelen is wel een goede oefening beschouwd voor het geheugen. Maar de vrouwen moeten volledig

uit de gedachten van de jongelieden gebannen worden. Zou God's misschien toch verkeerd geweest zijn toen hij de man én de vrouw schiep?
Men vertelt me dat de Latijnse School des zomers doorgaans om half acht opent. De lessen eindigen om tien uur in de voormiddag. De leerlingen wonen de mis bij gaan daarop naar huis. Na de middag is er les van half twee tot vier. In de winter begint de schooldag om acht uur. Aan het begin van de les is er tijd om taken na te kijken en de les te overhoren. Er volgt een uur studie van een klassieke auteur. Daarbij oefent men de grammatica. In de laagste klassen (Rudimenta en Figura) studeert men daarna prosodie. Vanaf Grammatica vervangt de studie van het Grieks de leer van het dichten.
Men vertelt mij ook dat de jongens in de Latijnse en in het College of Hogere School deels de verantwoordelijkheid dragen voor de organisatie van het onderricht. In elke klas neemt iemand de rol van censor op en ziet toe op het naleven van de orde en tucht. Door de band bestaat de klas uit twee kampen. Een Grieks en een Romeins kamp bijvoorbeeld. De kampen hebben een hiërarchische structuur en wedijveren met elkaar op basis van de oefeningen door de lesmeester opgegeven. De resultaten bepalen wie de kampleiding krijgt. In de provincie Flandro-Belgica bestaat die tweestrijd niet. Ik kon niet achterhalen of dit het gevolg is van de invloed van vorige generaties lesmeesters die niet door Jezuïeten werden opgeleid.
In het College spreekt iedereen Latijn. Een toelichting vragen in de volkstaal kan. Maar wie dat doet dan komt wel op het signum*. Dat is een lijstje met de namen van wie in het College de volkstaal*

heeft gebruikt. Wordt iemand betrapt dan krijgt hij het signum. Dat moet hij bij zich houden zolang hij zelf niemand anders kan betrappen. Wie bij controle het signum in zijn bezit heeft riskeert een straf. Ik kan mij moeilijk voorstellen hoe signum en christelijk broederschap samengaan. Dit lijkt me eerder een zaak van wereldlijke wed- en naijver.

Mijn lieve vriend, ik wijdde misschien wat lang uit over deze schoolpraktijken. Het is enkel mijn bedoeling om je op de hoogte te stellen en dat is wat ik hoorde over de scholen in de katholieke streken. Ik vraag me af of ooit schools labeur zal transformeren in spel en plezier zoals je me in een vorige brief schreef. Het kan misschien de wens zijn van Comenius, het is zeker niet de visie van Charles Démia.

Hiermee neem ik afscheid van je, mijn geëerde vriend, in de hoop je snel te lezen.

Je toegewijde Jacobus Schulthess

***

Geëerde Meester en Vriend,

Al drie jaar gaat onze correspondentie over de ideeën van Charles Démia voor zijn Seminarie voor onderwijzers en lesmeesters en over onze eigen pogingen voor een degelijke opleiding van meesters van kinderen en jongeren.

Hier in Frankfurt ondernemen we bescheiden pogingen. Ik hoor ook van enkele experimenten in de Republiek en, já, zelfs in Köln zijn er preceptoren die zich ter beschikking stellen van wie in de Kleine School werkt.

Van Hildegarde weet ik dat onze oude correspondentievriendin Anna Maria Van Schurman zich liet opnemen in de mystieke sekte

van Jean de Labadie. De sekte verblijft voor het ogenblik in Amsterdam maar het is nog de vraag of ze daar zal blijven. Bij hun zoektocht naar de innerlijke aanwezigheid van God in de mens, schrijft ons Anna Maria, leggen haar sektegenoten minder nadruk op de Heilige Schrift. De groep leeft samen in gemeenschap. Persoonlijke bezittingen worden groepsbezittingen. Hiermee denkt de groep te handelen zoals ook de vroeg christenen deden. De Kerk groepeert de gelovigen die vrij van zonde zijn herboren. Ze voelen zich niet gebonden aan bepaalde mensenregels. Ze evoceren zelden het avondmaal, keuren de kinderdoop af en hebben geen strenge regels over de zondagsrust. Anna Maria schreef ons over haar spirituele belevenis. We spraken ook over scholing zowel in het algemeen als voor vrouwen. Volgens haar zeggen staat in haar groep de spirituele scholing volledig open voor vrouwen. We hadden het nog niet over natuurwetenschappen en of scholing hiervoor toegelaten is.

In de kleine school in het algemeen is het schijnbaar moeilijk om de ideeën van de Petite École van Port Royal te laten opbloeien. Zelfs wetenschappers werken niet altijd mee.

Uit Londen horen we weinig van de Royal Academy, behalve dat er stevig gekibbeld wordt. De vorst ondersteunt de Academie wel maar het is toch moeilijk in te schatten hoe ver de intellectuele vrijheid strekt. Het is trouwens niet erg duidelijk wat de godsdienstige overtuiging is van Karel zelf. Mij kwam ter ore dat de correspondent van Spinoza Henry Oldenburg enige tijd opgesloten zat in de Tower of London. Niemand zegt het openlijk maar velen veronderstellen dat die de opsluiting te maken heeft met zijn contact met Spinoza.

Ook in de Republiek lijkt de intellectuele vrijheid vandaag eerder beperkt. Adriaen Koerbagh publiceerde vorig jaar Een Ligt schijnende in duystere Plaatsen. *Mijn neef zorgde dat ik onmiddellijk een exemplaar in handen kreeg. We willen nagaan of een Duitse of Latijnse uitgave op zijn plaats is. Het boek ademt de geest van Spinoza's filosofie. En nu hoor ik onlangs dat Koerbagh gevaar loopt op een veroordeling wegens godslastering. Ik weet niet of Jan van der Heijden hem ter hulp kan komen met zijn ontwerp voor een betere straatverlichting voor de stad Amsterdam. Het gaat om ruim 1800 lantaarns. Helaas geloof ik niet dat de verlichting van de straat zal bijdragen tot de verlichting van de hoofden van wie arrogant andermans geest blijven beschouwen als hun persoonlijk eigendom.*
Uw toegewijde vriend en dienaar,
Wolfgang Magister

Lieve en geëerde vriend,
Treurig nieuws **uit** *de Republiek. Waarschijnlijk vernam je het ook. Koerbagh werd effectief veroordeeld tot tien jaar opsluiting in het Rasphuis, wegens godslastering. Hij kon er de slavernij waartoe hij gedwongen werd niet aan en is eind vorig jaar overleden.*
En ook treurig nieuws **voor** *de Republiek. Blijkbaar is Karel II zijn oorlogsgestook nog niet beu. Hij heeft met Lodewijk XIV een geheim verdrag gesloten tegen Belgium Fœderatum zo mocht ik vernemen langs mijn informanten om.*
Merkwaardig is dat ondanks alles in dat roerige Engeland interessante geesten opbloeien. Je had het niet lang geleden over het talent van de jongeman Isaac Newton. Ik herinner je aan die andere jongeman waar ik je indertijd over sprak. Hij is ondertussen

bijna veertig en iedereen waarmee ik correspondeer en die hem kent ziet in hem een merkwaardige filosoof ontspruiten. John Locke is zijn naam. Het kan misschien nuttig voor je zijn om wat informatie over hem te verzamelen.
Maar terug naar Frankrijk. Chirurgijns en natuurkundigen aldaar wijden zich aan eigenaardige proeven. Ik hoorde dat Emmeretz begon te experimenteren met bloed. Hij probeerde bloed van een lam in een jongeman te brengen. Nu zijn er zelfs proeven waarbij een pulserend bloedvat van een mens verbonden wordt met een niet pulserend bloedvat van een ander mens. De lijfarts van de Koning is er ook bij betrokken. Toch lijkt het op een veroordeling uit te lopen en hij zal zijn experimenten moeten stoppen. Er gebeuren teveel ongelukken en mensen sterven bij de proeven.
Wolfgang, ik weet hoe je de lectuur van François de La Mothe op prijs stelt. Hierbij stuur ik je een exemplaar van zijn Solliloques Sceptiques*, die hij me onlangs deed geworden.*

Je toegewijde Jacobus Schulthess.

Geëerde Meester en Vriend,
Droevig nieuws bereikte ons dit najaar. Meester Ian Amos Comenius is in Amsterdam overleden. Hoewel hij in onze harten en geesten zal voortleven en hoewel veel van zijn werk nog altijd regelmatig wordt gedrukt of herdrukt veroorzaakt zijn dood toch een zekere leegte in ons.
Niet lang geleden kreeg ik zijn persoonlijke tien geboden in handen. Ik kan het niet laten ze te vertalen en op te sturen. Ik voel me niet geneigd alle geboden zelf te volgen. Toch denk ik dat ze getuigen van een vredelievend en godvruchtig persoon. Het zijn de geboden

van wie vatbaar is voor de gevoelens van anderen en interesse in de anderen betoont.

De tien geboden van Ian Amos Comenius

1

Vertel niet alles wat je weet; Geloof niet alles wat je hoort;
Verlang niet alles wat je ziet; Doe niet alles wat mogelijk is,
maar alleen maar wat je moet doen en wees voorzichtig.

2

Wees bescheiden, niet onfatsoenlijk,
wees zwijgzaam en niet praatziek!
Als iemand spreekt, wees stil; Als iemand iets vertelt, luister;
Als iemand je iets beveelt, doe dan zijn zin!

3

Wees aardig tegen iedereen, nooit gewelddadig,
houd je verre van vleierij!

4

Wees verder boven alles rechtvaardig!
Vraag niets uitzonderlijks, eigen je niets onrechtmatig toe!

5

Je moet dapper zijn, ijverig in je werk,
laat de ledigheid aan de luiaards!

6

Voorspoed is er niet altijd,
het lot brengt verschillende, vaak trieste gebeurtenissen.
Een geduldig mens kan die verdragen,
maar een verwend iemand zucht, huilt en jammert.

7

Wees ook genadig en barmhartig!
Als iemand je iets vraagt geef het hem als je het hebt;
help de behoeftige mens als je dat kunt!

8

Als iemand je beledigt, vergeef het hem!
Heb je iemand pijn gedaan, troost hem dan!
Het is goed woede te onderdrukken, de schuldigen te vergeven en iemand die erom vraagt vergiffenis te schenken.

9

Wees niet jaloers op iemand, gun iedereen het zijne.
Door zo te handelen verdien je ieders dankbaarheid
en word je geliefd bij alle goede mensen.

10

Spreek altijd de waarheid, lieg nooit!

Uw toegewijde vriend en dienaar,
Wolfgang Magister

Pieter

Köln

Het zijn terug woelige tijden zowel voor verschillende steden in de Rijnvallei als voor *Belgium Fœderatum*. De Republiek wordt plots uit verschillende kanten aangevallen. De Engelse en de Franse vorsten maar ook de bisschoppen van Münster en Köln, verenigen zich tegen de economische voorspoedige provincies. Willem had in het begin van het jaar 1672 zijn schoonbroer Karel aangeboden om van de Republiek een volgzame bondgenoot van Engeland te maken. In ruil zou Karel dan met Frankrijk breken en druk uitoefenen om Willem tot Stadhouder benoemd te krijgen. Maar Karel wil het anders spelen. Hij denkt aan een grote militaire overwinning, met de hulp van zijn bondgenoten. Dat zou hem in staat stellen het vredesakkoord dat hij wil eenvoudigweg te dicteren. En zó is 1672 een donker jaar voor de bevolking van de Zeven Provinciën. Banken, scholen, handel en rechtbanken sluiten. Veel handelaars in siervoorwerpen en kunstschilders overleven de financiële crisis niet. De van alle kanten oprukkende legers zaaien paniek. Daar maakt het huis van Oranje nu toch gebruik van om uiteindelijk het lang gewenste Stadhouderschap te verkrijgen ook in Holland en Zeeland. Daarop gedragen de regerende koningshuizen zich dan weer eerder mild tegenover Willem. Ze laten doorschemeren dat hun voornaamste zorg is een regentenregime willen vermijden. Op het einde van hetzelfde jaar is het gedaan met Jan en Cornelis van de regentenfamilie de Witt, met de steun van het Huis van Oranje.

Handig schuift men hen de schuld in de schoenen voor de slechte oorlogstoestand. Het verspreiden van pamfletten werkt een volksoproer in de hand waarop een lynchpartij op beide broers volgt. Kort daarop krijgt de Republiek de Duitse keizer en de Spaanse Koning als nieuwe bondgenoten.
Ondertussen komt op 25 juni eerste musketier D'Artagnan om het leven tijdens de inname van Maastricht. Na die inname, wil Lodewijk XIV tezelfdertijd van hieruit en vanuit het zuiden de Zuidelijke Nederlanden aanvallen. De Franse legers houden er lelijk huis tot Willem samen met de landvoogd van *Belgium Regia* en diens leger van Vlaanderen, ze een halt toeroepen. Alles duurt het tot het eind der zeventiger jaren eer een zekere rust terugkeert in de Rijncontreien.

Toch wil Pieter die in 1673 zeventien is geworden een tijd het ouderlijk huis uit. Er kan voorlopig geen sprake zijn van een reis zoals zijn vader destijds ondernam. De snel veranderende bondgenootschappen onder de heersende koningen zorgen voor een spoor van vernieling in grote delen van het continent. Dat maakt zelfs voor de zonen van welgestelde burgers en adel het reizen onzeker, laat staan voor Pieter.
Daarom vraagt Wolfgang aan zijn oude Keulse vriend Heinrich, of die zijn zoon tijdelijk kan opvangen aldaar. Pieter is opgetogen. Kort na zijn aankomst in Köln is hij leerling van de 33-jarige Claudius Cardinalis eerst in *Artes* en daarna aan de faculteit Theologie. Al snel groeit er een echte vriendschapsband tussen Claudius en Pieter. Heinrich vergezelt hen regelmatig in hun gesprekken. Op een avond hebben de vrienden het over vrouwen en haar recht op studies. Pieter vertelt over de

correspondentie van zijn ouders met begaafde vrouwen. Wanneer de naam Anna Maria Van Schurman valt vertelt hij hoe Voetius haar destijds les liet volgen aan de universiteit van Utrecht. Claudius laat doorschemeren dat de aanwezigheid van vrouwen in hogeschool en universiteit nog wel eens voorkomt. En dat er ook wat hij noemt verborgen vrouwelijke leerlingen zijn. “Misschien stel ik je ooit nog wel eens aan zo’n verborgen leerlinge voor,” grapt Claudius, zijn leerling aankijkende.

Scholing en opvoeding, daar hebben meester, gastheer en discipel het de meeste tijd over. Claudius legt uit dat zowel predikanten als pastoors op de gevaren van de ongeletterdheid wijzen zodra ze zelf over een goede scholing beschikken. Bovendien maken die geschoolde predikanten geen onderscheid tussen Rooms Katholieke en Protestantse wereld. Kennis is het instrument bij uitstek voor het zieleheil van de kinderen. Het is de plicht van de ouders zich hierover te ontfermen.
Claudius gaat verder: “George Swinnock schreef een tiental jaren geleden in *The Christian man’s calling*: ‘Hoe kunnen ze de wil van God kennen als ze niet kunnen lezen?’ En Richard Baxter zegt het vandaag nog duidelijker: ‘Indien het al goed is om God’s woord te horen, nog veel beter is het, om het te lezen’. Toch staan niet alle predikanten of puriteinen onverdeeld achter het alfabetiseren van het volk. Lezen ja, maar mét controle. De Rooms-katholieke priesters zijn nog meer verdeeld. Niet waar het de plicht van de ouders betreft om hun kinderen in ‘het ware geloof’ op te voeden, maar wel over de noodzaak van het leren lezen. Doorgaans hechten ze belang aan scholing, maar dan in moraal en doctrine.”

“Gaat het echt om een voortdurende strijd tussen wie kennis en wetenschap wil veralgemenen en wie privileges en bezit wil bewaren?” vraagt Pieter.
“Dat is de situatie, met veel varianten. Sinds onheuglijke tijden vertroebelen bezit en macht het zicht van velen. Tot op vandaag bestaan de verhalen in de eerste plaats uit heldendaden op het slagveld en oorlogsfeiten van winnende heersers en hun legers.”
“Zouden de anatomist, de botanist en de astronoom dan beter de natuur als vijand afschilderen en feiten als overwinningen op de natuur verhalen in plaats van hun gedachtegang uit te leggen, zoals de filosofen dat doen?”
“Dat zou waarschijnlijk een ramp zijn. Vele volkeren waarmee Europese legers, avonturiers en zendelingen in contact kwamen en komen, houden er met de natuur een andere relatie op na dan een die uit bezitsdrang en temmen bestaat.”
“Maar is de wijze waarop Europeanen Gods woord verspreiden niet net Gods wil?”
“Kan het Gods wil zijn om het woord te verspreiden met wapens en lijfstraffen? Kan het de wil van een universele God zijn dat landen en volkeren in bezit worden genomen in naam van een plaatselijke Koning?” twijfelt Heinrich.
“Andere belangen spelen hier mee, mijn naïeve vriend. Zelfs in oorlogstijden, of misschien juist in oorlogstijden is de handel nooit ver weg. Kijk naar wat met de failliete *Geoctroyeerde West-Indische Compagnie* gebeurde in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Die werd ontbonden, zoals het betaamt met een verlieslatende belangengroep. Nog hetzelfde jaar werd een nieuwe Compagnie opnieuw opgericht. Het octrooi is

beperkter maar de organisatie blijft het monopolie houden op het winstgevende slaventransport. Mensen als beesten verhandelen is mijns inziens niet de wil van God. De wil van de machthebbende mens rechtvaardigt de handeling die zelfs het Heilige Schrift binnen sloop," antwoordt Claudius.

"Maar dat wil zeggen dat machtshonger zelfs Gods woord aantast," zegt Pieter verontwaardigd.

"Dat brengt ons terug naar ons gesprek over het belang van de school en scholing en over de vrijheid van gedachte. Pieter, je kan best met je vader praten over de niet zo lang geleden gestorven Comenius. Vraag hem gelijk ook alles wat hij je kan ter beschikking stellen over het werk van Démia. En Heinrich vertelde me dat de bibliotheek van je drukkersfamilie ook over de geschriften van François de La Mothe beschikt. Het zal je niet aan lectuur ontbreken, wanneer je naar huis terugkeert."

Ongeveer twee jaar na dit gesprek, is Pieter voor korte tijd terug bij zijn ouders in Frankfurt.

Hildegarde brengt hem op de hoogte van wat ze van haar correspondenten vernam. Van Anna Maria Van Schurman weet ze dat Jean de Labadie gestorven is en dat de commune zich voorbereidt om andere oorden op te zoeken.

Nog niet zo lang geleden kreeg Hildegarde van neef Leopold een exemplaar cadeau van een prachtig geïllustreerd boek over de metamorfose van de vlinders. Het werk is uitgegeven door een collega drukker uit Neurenberg en van de hand van diens vrouw Maria Sibylla Merian.

"Stel je het toeval voor", zegt Hildegarde, "In het jaar dat je vader voor het eerst bij zijn neven verbleef hier in Frankfurt

werd op slechts enkele voet afstand Maria Sibylla geboren. Tegenwoordig woont ze in Neurenberg.”

Hildegarde is erg enthousiast met het boek en zegt dat ze Maria Sibylla aanschreef over het werk van Johannes Goedaert. Ze haalt aan dat Maria’s boek opmerkelijker is, niet alleen omdat ze de *metamorphosis* illustreert, maar ook omdat de volledige cyclus in een context wordt geplaatst: de planten waar de dieren gebruik van maken. Ze toont het antwoord van Maria Sibylla die over haar verbazing spreekt die ze voelde toen ze besefte dat Aristoteles het mis had over het spontane ontstaan van deze dieren uit modder en vuil. Ze heeft het leggen van eieren zelf waargenomen en geschetst. En ze is er ook in geslaagd om uit die door vlinders gelegde eieren zelf rupsen te kweken. In haar *Neues Blumenbuch,* dat ze een studieboek noemt, zijn niet alleen de diertjes maar ook de planten in detail getekend. Hierdoor kunnen de tekeningen bijvoorbeeld gebruikt worden als patroon voor borduurwerk.

Van Elisabeth van Palts kreeg Hildegarde ook nieuws. Ze is nu abdis van de Abdij van Herford. Nog steeds correspondeert ze druk met andere vrouwen. Ze onderhoudt zich met filosofen en natuurkundigen die doorgaans haar kennis en intellect roemen.

Pieter dringt er bij zijn moeder op aan dat ze echt werk moet maken van haar compilatie over vrouwen in de geschiedenis van de ideeën en de wetenschap.

Wolfgang is opgetogen met de interesse die Pieter betoont voor het lesmeesterschap en voor het verder werken aan een onderwijzersopleiding die de kwaliteit van de Kleine Scholen moet verbeteren. Hij vraagt Pieter uit over diens geliefde

meester Claudius Cardinalis. Met genoegen stelt hij de teksten ter beschikking waar Claudius het met Pieter over had. Pieter is verbaasd dat de bibliotheek van zijn vader ook teksten bevat die slechts kort geleden werden geschreven of gepubliceerd. Wolfgang antwoordt glimlachend dat dit een van de voordelen is van de sociëteit die hij met Martin en Johannes blijft verder zetten, nu Leopold zich uit de zaken heeft teruggetrokken. Hun drukkerssociëteit besteedt veel tijd en geld in het zoeken naar recente vertaalbare publicaties en hiervoor hebben ze een heel netwerk met collega's, in Europa en zelfs erbuiten. Bij wijze van voorbeeld toont hij het twee maand oude antwoord van Spinoza op een brief van de franciscaan Albert Burgh die hem wijst op zijn rationalistische dwalingen en ongeloof in Christus. In dit antwoord zegt de filosoof ondermeer dat men enkel door rationeel te zijn kan aantonen hoe onwaarschijnlijk het klinkt dat volgens het Rooms-katholieke geloof mensen door de duivel misleid tot in de eeuwigheid verdoemd zouden zijn, terwijl de duivel zelf vrijuit gaat.
Tijdens de lichte namiddagmaaltijd die volgt op één van de bibliotheek-gesprekken tussen vader en zoon is er koffie voor heel de familie. Hoewel het nog altijd om een vrij duur product gaat hebben Wolfgang en Hildegarde sinds ze de koffie proefden in het *Huis der Hoofden* er nooit meer afstand van genomen. Aan tafel vertelt Leopold dat hij hoorde dat in *Belgium Regia* de drank officieel werd genuttigd in het kasteel van Freyr ter gelegenheid van het tekenen van een verdrag tussen Lodewijk de XIV en Karel II van Spanje.

Kort nadat Pieter 20 wordt, vertrekt hij opnieuw naar Köln. Heinrich helpt hem om een woonst te vinden. Hij is nu officieel opgenomen in het Keulse intellectuele leven en krijgt regelmatig gasten over de vloer. Een van de eerste gasten is uiteraard Claudius Cardinalis, die zijn beschermelinge meebrengt om haar aan Pieter voor te stellen. Henriette Waldbaum is zes jaar ouder dan Pieter. Zodra hij haar hoort hangt de jongeman aan haar lippen. Die avond wisselen Henriette en Pieter diepgaand van gedachte over de wijze om kinderen tot kennis en wetenschap te leiden, waarbij Claudius handig elementen inbrengt.
Na een maand kondigen Henriette en Pieter hun huwelijk aan, iets waarover hun vrienden zich nauwelijks verwonderen. Enkele dagen na het huwelijk, delen Pieter en Henriette opgetogen aan Claudius mee dat er een kindje op komst is.
De zwangerschap van Henriette verandert niets aan de gewoonte van beiden om gasten te ontvangen. Nog altijd blijven Claudius en Heinrich vaak langer zitten om na te praten.
Op zo'n avond, vraagt Pieter: "Is waarheid wat niet vergeten is? Is waarheid wat aan de vergetelheid ontsnapt?"
"Of is waarheid kennis en wetenschap, en dus werkelijkheid?" vraagt Henriette.
"Waarheid kan ook zijn wat niet verborgen is gebleven," zegt Pieter.
"Natuurlijk kan iets eerst verborgen zijn, en dan door kennis en wetenschap *onverborgen* worden," merkt Heinrich op.
"Dan kan waarheid onwaarheid worden. Zoals met de vlinders van Maria Sibylla," stelt Pieter vast.
"Wat bedoel je?"

"Eerst leek de waarheid te zijn dat rupsen en wormachtige diertjes uit modder, grond en vuil ontstonden. En nu lijkt de waarheid te zijn dat ze uit door vlinders en andere bloedeloze diertjes gelegde eieren te komen," verduidelijkt Pieter.
"Je zegt dus dat waarheid uit kennis en wetenschap voortkomt. Iets is niet verborgen of niet meer verborgen en wordt waar. Voor hoelang?" vraagt Heinrich. "Zolang het niet vergeten is?"
"Maar onware dingen worden niet noodzakelijk vergeten. De bewering van Aristoteles dat larven uit modder en vuil komen is onwaar volgens de metamorphisten van vandaag maar het is niet vergeten. Zijn beide beweringen waar? Kan in de natuur iets waar zijn voor sommige mensen en onwaar voor andere?" zegt Henriette plagend.
"Voor de Grieken was het blijkbaar eenvoudig. Alethea, godin van wat onverborgen is, is daarom godin van de waarheid. Maar iets is maar onverborgen als je het bekijkt en als je aanvaardt dat je het verkeerd kan bekeken hebben," mengt Claudius zich in het gesprek.
"Wat bedoel je hiermee, Claudius?"
"Ik dacht aan wat Galilei ruim tachtig jaar geleden optekende, toen hij twijfelde hoe hij over zijn bevindingen moest spreken. Hij schreef toen '*velen zullen, na mijn werk gelezen te hebben niet precies nagaan of wat ik zeg waar is, en van mening veranderen, maar enkel uitzoeken hoe ze, terecht en ten onrechte, mijn argumenten kunnen ondermijnen*'."
"Met alle respect en consideratie die ik heb voor Comenius. Hij stelt dat de school afhangt van de mathetiek, de wetenschap van het leren en de didactiek, de wetenschap van het onderwijzen.

Wetenschap in de betekenis van kunde of kunst. Maar toch heeft hij het in zijn werk vooral over de kunde van het onderwijzen. Kan hij met zijn kennis de mathetiek niet meer onverborgen maken?" herneemt Pieter.
"Ik denk dat ik begrijp wat je bedoelt. Als Comenius zegt dat het kind niet kan geïnstrueerd worden wanneer het nog te klein is, zoals het ook geen goed advies is de volwassen of oude mens te instrueren, dan heeft hij het over onderwijskunde, niet over de kunst van het leren. Maar daarna zegt hij wel dat het begin van de vorming van de mens moet gebeuren tijdens zijn lente, tijdens de kinderjaren," zegt Henriette.
"En volgens mij verbergt zo'n argument de werkelijkheid van de kunst van het leren en wordt er meer aandacht besteed aan de waarheid in verband met de kunst van het onderwijzen."
"Je hebt dus bedenkingen bij de *Didactica Opera Magna*?"
"Ik heb bedenkingen bij veel wat ik lees."
"Doe je dat ook wanneer je Descartes leest? Is *Res Cogitans* het gevolg van de educatieve disciplinering van de leerling? Dat zou de school tot 'constructieplaats van mensen' maken en dat lijkt me erg deterministisch," zegt Claudius.
"En leren redeneren is eerder een observatieproces, een experimenteren, dan een door regels opgelegd proces? Is dat wat je me zegt?" werpt Henriette op.
"Een observatieproces en een proces van beslissingen nemen, maar in de zin van het voorbeeld dat Claudius gaf over Galilei. Je weet zo goed als ik dat Comenius in *Orbis Sensualium Pictus* duidelijk Ptolemeus' systeem voorstaat. Hij maakt hierbij gebruik van de wiskundige beschrijving die Tycho Brahe

publiceerde in 1588. Volgens mij kan Comenius hierover met Picard hebben gesproken die tijdens de jaren 50 veel door Europa reisde."

"En is het mogelijk om een *Orbis Pictus* te bedenken waarbij de verschillende zienswijzen naast elkaar worden gezet? Niet ***of, of***, maar ***en, en***, een stimulus om naar antwoorden te blijven zoeken? Comenius zou het wellicht niet aanvaard hebben zoals de meeste bisschoppen van eender welke christelijke signatuur, trouwens." Henriette kijkt Claudius ondeugend aan.

"Ja, en niet alleen bisschoppen," antwoordt die met een knipoog naar Henriette. "Denk aan de standpunten van Voetius. Volgens hem leidden de vernieuwingen in de natuurwetenschappen en de filosofie tot atheïsme en dat kon hij niet aanvaarden. Hij verwierp elke leer die stelt dat de aarde om de zon draait en bestreed René Descartes omdat deze Aristoteles verwierp. Hij overleed niet lang geleden en tot aan zijn dood bestreed hij ook Spinoza en zijn volgelingen en dat niet enkel omdat hun godsbegrip van het zijne afwijkt."

"Ik denk dat we vaak hierop zullen terugkomen, liefste", zegt Henriette tegen Pieter. "En ik denk dat we wellicht klaarheid moeten krijgen over het verband tussen didactiek en mathetiek, maar ook over scholastiek en dialectiek die ik als opponenten beschouw."

***

In 1677 erkent Keizer Leopold de *Academia Naturae Curiosorum*. Die wordt nu soms "de Leopoldina" genoemd. Het fenomeen Koninklijke Academie breidt zich dus uit.

Van de correspondenten uit Amsterdam verneemt Pieter dat

Spinoza in Den Haag overleden is. Volgens diens vrienden was hij al lang door tering aangetast.
In de lente van het jaar erop sterft ook Anna Maria van Schurman. Ze verbleef haar laatste jaren in Wieuwerd in de stins die een deel van de Labadistische commune betrokken had.
Kort hiervoor werd de tweede zoon van Henriette en Pieter geboren. Hij krijgt, op voorstel van Claudius, de naam John.

In 1680 besluit Pieter zijn naam officieel te veranderen van Magister naar Lesmeister. De gesprekken over het gebruik van de volkstaal in het onderwijs zijn hieraan niet vreemd. Hij legt de bedoeling aan zijn ouders en Henriette uit die in deze naamverandering geen probleem zien. Het lijkt hen een beetje zinloos maar als Pieter er gelukkig mee is…
Ondertussen bereidt Claudius zich voor op een vrij lang verblijf buiten Köln. Hij wordt naar Rome geroepen. Kort voor zijn vertrek spreken Henriette en Pieter hem hierover aan.
"U gaat dus naar Rome?"
"Ik werd geroepen. Er zijn kerkelijke aangelegenheden in Rijnland en omstreken die onze aandacht vragen. Ik vind het verstandiger hierover rechtstreeks met de Romeinse Curie in gesprek te treden dan een eerder langzame correspondentie op te zetten die veel hiaten laat voor misinterpretatie."
"Maar bent U ook hier niet broodnodig? Onder de priesters en lesgevers die onwetendheid cultiveren zijn er velen die dat deels onbewust doen. Uw colleges worden gewaardeerd. U geniet autoriteit en uw minnelijke aanpak zorgt ervoor dat mensen echt gaan nadenken over de functie die ze uitoefenen."

“Mijn lieve en gewaardeerde vrienden. We hebben nu een vrome Paus met een sobere levensstijl en daar wil ik gebruik van maken om over school en opvoeding te praten. Innocentius XI schept ons een beeld dat hij zuiver wil leven, zonder pracht en praal. Door zijn sobere en vrome stijl leeft hij niet enkel ver van het volk maar brengt hij paradoxaal genoeg ook zijn vriend Miguel de Molinos in gevaar. Onafgezien van het mysticisme van Molinos waar men eventueel kritiek kan op uitoefenen, steken diens zachtaardigheid en vriendelijkheid erg af tegen de arrogantie van wie hem liefst als ketter zou willen veroordelen. De Jezuïeten lijken hun best te doen om hem in een kwaad daglicht te stellen. Tezelfdertijd ontwikkelen ze met de casuïstiek een argumentatie waarmee je uiteindelijk de hele christelijke moraal naast je neer kan leggen als je maar arrogant genoeg kunt argumenteren. En dat zie ik persoonlijk als een verdere stap in de steeds grotere scheiding tussen de school voor de armen en de school voor de welgestelden en edelen.”
“Maar het grote verschil tussen de school van de kennis en de school van de morele opvoeding tot verplichting beperkt zich toch niet in de Rooms-katholieke wereld,” waagt Henriette.
“Neen. We hebben voorbeelden genoeg dat wie het volk wil beïnvloeden en tot verplichting dwingen vaak wereldlijke en spirituele macht met elkaar vermengt. Dat is zo wanneer de vorst de Hervormde Kerk, de Anglicaanse Kerk of het Calvinisme oplegt. In de Kleine School beperkt men zich vaak tot het lezen van gekozen teksten. De heersers van de Muzelmannen doen ongeveer hetzelfde. Enerzijds zie je hoe diepgaand astronomie, wiskunde, anatomie en de kennis van de natuur in het

algemeen wordt aangepakt aan hun hogescholen. Anderzijds is ook bij hen de kleine school die de naam madrassa draagt, voor het gewone volk enkel de school van de morele opvoeding tot verplichting. Net zoals bij ons is het memoriseren van de Heilige teksten vaak het enige doel."

"Maar toen ik je colleges volgde, vertelde je toch over de elegantie van de *sifr* en het cijferen in vergelijking met het trage werk op de abacus als getallen moeten verwerkt worden. En je vertelde zelfs over Gerbert of Sylvester II die in het Kalifaat van Cordoba gestudeerd heeft."

"Mijn lieve vriend dat was ruim 600 jaar geleden. Zeer zeker waren de scholen niet zoals vandaag en was de geletterdheid meer nog dan vandaag voorbehouden aan een klein deel van de bevolking. Je kan het hebben over wijzen en geleerden van een Rijk of een 'Beschaving' maar dat betekent daarom niet dat het hele volk van dat Rijk wijs of geleerd is. Zelfs wanneer de leiders van het volk dit beweren, is dat gewoon een leugen. Je kan terecht stellen dat na de teloorgang van de 'Romeinse beschaving' die steunde op de Griekse geleerden, de Karolingische periode een bloeiperiode was voor wetenschap en kunst, maar dat wil niet zeggen dat al wie binnen de grenzen van dat Rijk leefde plots geletterd en geleerd was."

***

Waarde Claudius,

We kennen elkaar niet persoonlijk, maar dank zij mijn zoon Pieter lijkt het wel of we al heel lang een gemeenschappelijke correspondentie onderhouden. Laat me alvast zeggen dat de wijze

waarop je de dialoog met Pieter en Henriette onderhoudt over de opleiding van lesmeesters me groot genoegen doet.
Onlangs schreef Pieter me over jullie gesprek over de Kleine School. We zien, denk ik, een steeds terugkerend patroon. Gaandeweg zijn ouders meer en meer verplicht hun kinderen de Kleine School te laten volgen. Dat is de garantie dat ze de morele en godsdienstige opvoeding krijgen volgens de regels van hun woonplaats. Het lijkt erop dat Vorsten, geestelijkheid en patriciërs in de school het instrument vonden om ervoor te zorgen dat lijfeigenen vooralsnog geen geest-eigenen worden. Is dit inderdaad zo dan zal de opleiding van in wetenschap en kunst onderlegde onderwijzers voor de Kleine School een niet te realiseren droom zijn vrees ik. Grote geesten zoals Erasmus, Descartes en de veel te jong gestorven Pascal beschrijven het belang van de eigen rede. Is het misschien net daarom dat men de kunst van het redeneren aan het volk wil ontzeggen? De kleine school is onderbouwd door de scholastiek. Geen bevragende redenering is mogelijk, enkel de vraagstelling tot het verkrijgen van reeds vastgelegde antwoorden die dogmatisch juist bevonden zijn. Zelfs de mathetiek waar Comenius het over heeft is door Comenius zelf onderworpen aan de dogmatisch juist geachte interpretatie van het universum.
Maar de povere kennis en wetenschap van de meester van de Kleine School houdt nog andere gevaren in. Het werkt de agressiviteit ten aanzien van andere volkeren zeker in de hand. Ik ben ervan overtuigd dat leren lezen, zonder het nodige leren eigen denken over wat men leest, een lont in een kruitvat is. En het kruitvat is het goedkope drukwerk. Onlangs bereikte mij een exemplaar van Poor Robins's Character of a Dutchman. *Ik voeg het hier bij. In dit*

boekje kan je onder andere lezen: 'Those who have seen my observations and predictions which I made upon the blazing star of comet that appeared in December 1662, may there find what direful effects I presaged would ensue thereupon, especially to Zealand Holland and the rest of the United Provinces whose tail tended directly towards them, for such warnings questionings come not in vain; and though we cannot excuse our selves from many and grievous sins, yet such monstrous ingratitude as the Hollanders have shown to the English, such bloody and inhumane butcheries committed by them against us at Amboyna, Pelaroon, and other places in the East Indies, such insolence at sea, and ingratitude by land must needs cry aloud for vengeance.'

Daarmee lijkt me toon gezet om alle inwoners van de Republiek over dezelfde kam te scheren. Dat bevordert door haat gedreven gevoelens. Volgens de schrijver kan je met de over het algemeen spreekwoordelijk dronken Hollanders niets aanvoeren. 'To persuade a Dutch Man to thankfulness is almost as hard as to dissuade hum from his dearest delight, Brandy. This their so great inebriation doused as I conceive our English Proverb when they see a man sidled to say he is as drunk as a Dutch Man', *gaat de tekst verder.*

Vervolgens geeft de schrijver toe dat zowel Engelsen als de bewoners van de Nederlanden rare gedragingen vertonen, maar, voegt hij er onmiddellijk aan toe, die van de Engelsen zijn onschuldig.

'English go always to chimney corner even weather is hot; by hearing a clock he ask next to him what is a clock. As the other remains quit, the two do not know. Harmless.

But Dutch! Whatever you say, they forget, the first thing they ask for in the mornings is a Brandy. Dutch is like an otter. He drinks and offers up his devotions to a pickled herring, nineteen arguments to say it is the rarest dish in the world.'

En dan wordt duidelijk gemaakt dat je dit soort mensen niet moet vrezen. Ze hebben zichzelf hatelijk gemaakt en kunnen dus beter moedig bevochten worden.

'Dread not those men whose high ingratitude hath justly made them odious to all sorts of people who have but the least pretensions to honesty. Go on bravely, fight valiantly and never fear but to com off victoriously.'

Dit goedkoop drukwerk dat, sneller dan de grote wetenschappelijke of filosofische werken, in de handen terecht komt van wie een kleine beurs heeft, kan alleen maar gevaarlijke gevolgen hebben op wie niet heeft leren denken over wat hij leest en weinig of niet kon reizen. Ik herinner me de woorden van Descartes dat reizen net is zoals spreken met wie van een andere eeuw is. Dat het goed is om iets te weten van de zeden en gewoonten van de anderen om een juister oordeel te maken over onze eigen zeden. Dat het goed is niet te denken dat alles wat van onze gewoontes verschilt ridicuul is, zoals wie nooit iets anders gezien heeft gewoonlijk doet. Uiteraard doet dit me ook denken aan de uitspraken van François de La Mothe wanneer hij het over de Sens Commun *heeft. Ik vrees dat* Omnes Omnia Omnino *niets uithaalt als de onderwijzers niet een opleiding krijgen waardoor eng denken kan vermeden worden. En wie, waarde Claudius, zal geïnteresseerd zijn om dergelijke opleiding te verzorgen. Niet de jezuïeten, lijkt me. Maar wie wel? Ik zie niemand op dit ogenblik. Het zou me plezieren hierover ooit je*

mening te horen. Weet ondertussen, dat je in Frankfurt in onze woning altijd over een bed beschikt.
Geheel de jouwe,
Wolfgang Magister.

Tijdens de volgende jaren valt weinig te vertellen over Wolfgang, Hildegarde, Pieter en Henriette. Beide families hebben hun bezigheden die bestaan uit onderzoek, schrijven en onderwijzen. Via Wolfgang krijgt Pieter uit Mainz het bericht van Martin Scharff dat de schoolplicht er is ingevoerd. Wolfgang voegt er een commentaar aan toe dat die schoolplicht volgens hem een bevestiging is van de poging van de machthebbers om alle onderdanen te verplichten tot officiële morele en godsdienstige richtlijnen.

De winter van 1683-1684 is sinds mensenheugenis de koudste in Europa. De *Central England Temperature* sinds 1658 opgetekend stelt over de hele winter, en voor de eerste maal, een gemiddelde temperatuur vast die onder het vriespunt van water ligt.
Reeds zes weken voor kerst valt de vorst in waarna alle grote rivieren bevriezen. In januari is de Theems geheel bevroren om half februari een ijsdikte te bereiken van 11 duim. In Antwerpen is de hele Schelde dicht. De Rijn is een ijsvlakte. Op 2 januari is de kust van *Belgium Regia* tot 2 mijl uit de kustlijn bevroren. Brussel meldt de handel te hebben gesloten en dat mensen op straat dood vallen van de kou.

Op 6 februari van 1685 wordt Jacobus II koning van Engeland. Hij stuurt aan op een absolute monarchie naar het

voorbeeld van zijn neef Lodewijk XIV. Beiden zijn Rooms-katholiek. De franse monarch werd aangeraden een einde te maken aan de relatieve tolerantie ten aanzien van niet Rooms-katholieke christenen. Daarop herroept hij het Edict van Nantes met het Edict van Fontainebleau. Niet alleen hugenoten zijn ongewenste personen, maar er wordt ook druk uitgeoefend op jansenisten en andere groepen die niet strikt in het spoor lopen van de koning en diens hofhouding. Maar indien de raadgevers van de vorst daarmee al hadden gehoopt op een betere verstandhouding met Paus Innocentius XI dan komen ze bedrogen uit. De uittocht van andersdenkenden komt de economie, kunst, wetenschap en cultuur ondertussen niet ten goede. Onder de uitwijkelingen bevindt zich de filosoof Pierre Bayle die voor religieuze tolerantie pleit. Hij is in Frankrijk zijn leraarschap kwijt niet alleen omdat hij het opneemt voor de deugdzame atheïsten, maar ook omdat hij een zekere scheiding van Kerk en Staat voorstaat. Hoewel hij het absolutisme op zich niet in vraag stelt, krijgt hij toch de stempel ondermijner van het gezag te zijn omdat hij stelt dat men ongeacht het persoonlijk aangenomen geloof een goede en trouwe onderdaan kan zijn. Hij wijkt uit naar Rotterdam.
Jacobus blijft niet lang aan de macht in Engeland. Amper drie jaar na zijn troonsbestijging valt schoonzoon Willem III van Nassau Engeland binnen, waarna hij zijn schoonvader aan de kant zet en Engeland gaat besturen samen met zijn eega Maria Stuart. Korte tijd daarna zijn Willem en Maria niet enkel koning en koningin van Engeland, maar ook van Schotland en Ierland. Handelaars en bankiers zien nieuwe mogelijkheden en verlaten

de Republiek om zich in London te vestigen.
In Zuid- en Noord-Oost-Europa verenigen vanaf 1684 enkele christelijke koningshuizen hun legers in de Heilige Liga, waarna ze de oorlog aangaan met het Ottomaanse Rijk. Dat leidt tot het verdrag van Karlowitz. Het Ottomaanse Rijk stagneert en vervalt eerder als gevolg van de incompetentie van haar eigen leiders dan van het bestaan van competente leiders in de Heilige Liga.

In 1686 veroordeelt de *Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis* krachtig de Trans-Atlantische slavenhandel. Dit gebeurt na de getuigenis te aanhoren van Lourenço da Silva de Mendouça, kleinzoon van koning Ngola Hari van Ndongo, die in 1671 door de Portugezen naar Brazilië werd verbannen omdat zijn vader het vazalschap ten aanzien van Portugal verbrak. Met de hulp van kapucijner missionarissen overtuigt hij de kardinalen van het onmenselijk karakter van de slavernij die niet door bekering wordt beëindigd in tegenstelling met wat men in Europa beweert.
Wolfgang en Pieter vernemen dit van Claudius Cardinalis. Hoewel Claudius erop wijst dat de Kerk op zich weinig directe invloed heeft op de Spaanse en Portugese slavenhouders en -handelaars, en helemaal geen op de handelaars uit Engeland en de Republiek, zijn vader en zoon toch opgetogen. Wolfgang heeft het erover in een van zijn brieven aan Pieter. Hij zegt dat dit een duidelijk signaal is dat in Gods huis op Aarde, Gods geest op bezoek is.
In dezelfde brief toont Wolfgang zijn tevredenheid over de gang van zaken in de wetenschappelijke wereld. De Duitse Academie onder Leopold's bescherming wordt hernoemt tot *Sacri Romani*

Imperii Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum. Daarmee bestrijkt de instelling het hele Duitse Rijk.
In London ziet een baanbrekend werk het licht. Isaac Newton publiceert er *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* en daarin zijn proeve van Theorie van de Zwaartekracht. Wolfgang merkt op dat Newton verder kon kijken dan Galilei. Die had immers in zijn werk *De Motu Antiquiora* laten blijken dat hij niet kon begrijpen waarom een vallend voorwerp aan versnelling onderhevig is. Waarschijnlijk, denkt Wolfgang, zou Galilei de wiskundige uitleg van Newton zelfs niet aanvaarden. Die houdt in dat er een algemeen principe is dat lichamen naar elkaar vallen in evenredigheid met hun gewicht en omgekeerd evenredig met het kwadraat van de afstand die hen scheidt. Wellicht zou Galilei dat verworpen hebben omdat zoiets teveel doet denken aan occulte krachten, iets waar hij een grondige hekel aan had.

Tafelgesprekken

“Ik heb John nooit zolang aan tafel zien zitten als tijdens deze laatste dagen,” lacht Henriette.
“Maar moeder, jullie hebben nooit zulke spannende verhalen verteld als sinds we bij grootvader en grootmoeder verblijven,” merkt de jongen op. “Jullie hebben heel wat beleefd en heel wat merkwaardige personen ontmoet.” Snel voegt hij hier aan toe: “Ik vind het een hele eer dat ik ondertussen al enkele dagen tegenover zo’n merkwaardig persoon mag zitten.”
Claudius, Pieter en Henriette moeten hartelijk lachen.
“Je bent een charmeur, mijn jonge vriend,” zegt Claudius.

“Kan niet ieder jongmens een charmeur zijn,” vraagt Pieter. “Is het niet door het voorbeeld van de volwassenen die hen omringen. dat kinderen zich ontwikkelen?”
“Dus,” plaagt Henriette, “zou John een charmeur zijn, omdat jij of ik dat ook zijn.”
Hildegarde lacht. “Wat ik met Wolfgang leerde is dat jonge mensen inderdaad veel in zich dragen als gevolg van wat ze in hun onmiddellijke omgeving meemaken.”
“Dan zouden kinderen van dorpslui en arme stadslui kleinerend bekeken worden, enkel omdat hun ouders kleinerend behandeld werden?” vraagt Pieter. “Dat is bijna hetzelfde als de predestinatie-argumenten. Enkel de goddelijke goedkeuring ontbreekt.”
“De predestinatie is een gevaarlijk begrip, gemakkelijk misbruikt door misantropen,” meent Claudius. “Gelukkig kijkt niet iedereen kleinerend naar de kinderen van het arme volk, maar doorgaans wel met selecterende ogen. Zelfs uit de lagere standen groeien opmerkelijke mensen. Denk even aan die Engelse natuurkundige Isaac Newton. Hij schijnt een boerenzoon uit een landelijk gehucht te zijn.”
“Maar wel van eerder welgestelde ouders,” weerlegt Wolfgang. “Hij is geen zoon van arme drommels die ternauwernood genoeg hebben om niet van de honger om te komen.”
“Om even op de predestinatie terug te komen,” zegt Henriette. “Pieter en ik volgen met aandacht de scholing in Zuidelijk Frankrijk sinds Claudius ons het werk leerde kennen van Charles Démia die vorig jaar overleed. Er zijn vandaag in Lyon zestien liefdadigheidsscholen die jongens of meisjes opnemen.

De lazaristen en de Broeders van de Christelijke Scholen voeren dit soort scholen voor de armste families uit naar andere steden. Op het eerste zicht lijkt dit een goede zaak voor de geletterdheid van de armen. Maar om de kinderen tijdens de week te laten werken, zijn de scholen vaak enkel op zondag open. Die dag beperken ze zich tot lessen in katholieke moraal en godsdienstige opvoeding."

"En is het anders in die gebieden waar de Rooms-Katholieke kerk het niet voor het zeggen heeft?" vraagt Hildegarde.

"Sinds Hus, maar vooral sinds Luther, is er dat idee als zouden het de hervormers zijn die tot het leren lezen aanzetten," zegt Claudius. "Dat is misschien deels zo, maar mijns inziens is het zekere geen algemeen verschijnsel. De godsdienstige oriëntatie kan eventueel korte tijd een rol gespeeld hebben. Overal is de afkomst van een kind echter veel meer bepalend voor de opvoeding die het krijgt. Daar heeft de familie mee te maken, maar vooral de wijze waarop adel en geestelijkheid het gewone volk bekijkt. Welgestelden in rijkdom en afkomst scheiden zich van de armen af. En de compassie niet te na gesproken heeft de godsdienst hier weinig invloed op."

Wolfgang merkt op: "In elk geval is alles wat de school in *Belgium Fœderatum* onderwijst door de kerk bepaald. Dat was al zo in de katholieke tijd, toen op de parochiescholen, een priester of koster de kinderen de eerste beginselen van de godsdienst bijbracht en wat leerde lezen, heel eventueel ook schrijven. Na de Hervorming blijven deze scholen bestaan waarbij enkel de inhoud van het godsdienstonderwijs verandert. Er komen nieuwe leerboekjes en de rooms-katholieke meesters zijn

vervangen door mensen '*van de ware religie*'. Op sommige plaatsen zoals bijvoorbeeld Utrecht nam die overgang vrij veel tijd in beslag nam maar nu zijn alle scholen al bijna een halve eeuw gereformeerd."

"Vader heeft me steeds verteld dat hij tijdens zijn reizen een groot verschil in onderwijs zag voor kinderen en jongeren niet alleen als gevolg van hun afkomst maar ook van hun plaats van geboorte. Hoe zit het in de wereld die wij, hier aan tafel, nooit zelf bezocht hebben. Weten we iets over hoe kinderen en jongeren ginds worden behandeld?" vraagt Pieter.

"Een pasgeboren kind moet alles leren. Dat hoor ik op veel plaatsen," zegt Claudius. "Sommigen beweren dat het spel kinderen doet leren, net zoals jonge honden en katten door het spel hun prooi leren jagen. Het zou gewoon gaan om juiste inprenting van het wezen dat hoewel het nog klein is reeds alles bevat om volwassen te zijn. Maar soms hoor ik stemmen opgaan dat kinderen een eigen manier van denken hebben en dat inprenten alleen niet voldoende is."

"We zijn toch allemaal zelf kind geweest. Mochten we een eigen manier van denken hebben, dan zouden we ons dat toch herinneren," merkt Hildegarde op.

Claudius zegt: "Descartes spreekt van een breuk. Eerst ben je kind. Je wordt mens wanneer je kan breken met kinderlijke fouten, misvattingen en vooroordelen. Zo bekeken is de morele en godsdienstige opvoeding een logisch gevolg. Zelfs wie Descartes verkettert moet dat toegeven. Dogmatische arrogantie kan er wel toe leiden tot een heel eenvoudig instructiedoel. Dat bestaat erin het kinderlijk vooroordeel te vervangen door een

opgelegd groepsvooroordeel. Daar kan de school voor de armen voor zorgen. Voor Comenius is het kind-zijn de waarheid van de mens. We zullen mens worden zei hij wanneer we de puurheid en de onschuldigheid van het bestaan zelf terugwinnen. Dit kan gebeuren door ons te bevrijden van de duistere wereld van onwetendheid en barbaarsheid. Als je het zo bekijkt dan is de opsplitsing van de school enerzijds voor armen en anderzijds voor rijken verkeerd. Er is enkel een school nodig die ons helpt om onwetendheid en barbaarsheid van ons af te werpen."

"Nog geen eeuw geleden zei Pierre de Bérulle dat, met uitzondering van de dood, de kindertijd de gemeenste en meest verachtelijke staat van de menselijke natuur is," merkt Wolfgang op. "Daartegenover beweert Comenius dat er niets hoger en aanbiddelijker is dan het kind, want het is het niet vertekende beeld van God, de erfzonde daar gelaten."

"Spijtig dat Pelagius het moest afleggen tegen Augustinus. Het zou de kinderen wellicht een andere geschiedenis hebben geschonken. Maar het zou het idee van vaderfiguur geschaad hebben en dus ook het hele idee van hiërarchie zowel in de seculiere als de geestelijke wereld," meent Claudius.

"Kan je dat wat beter uitleggen?" vraagt Pieter.

"Het is absoluut aanmatigend de kinderen te belasten met de erfzonde. Zelfs Comenius bewaart de staat van erfzonde bij de geboorte. Pelagius was meer dan duizend jaar geleden een gerespecteerde en geleerde monnik die ervan uitging dat de mens voluit over vrije wil beschikt. Ergens tussen de derde en de vierde eeuw schrijft hij dat er niet eens zoiets als erfzonde bestaat. Volgens hem zijn kinderen bij hun geboorte even

onschuldig als Adam in het Paradijs. Het goede wordt uiteindelijk beloond en het kwade gestraft. Voor de mens komt het er enkel op aan om deugdzaam te leven. En God helpt de mens hierbij door in het Oude Testament de Wet te schenken en in het Nieuwe het voorbeeld van Jezus. In het begin werd Pelagius gezien als de stem van de kerk. Maar wanneer hij een veranderende Augustinus op inconsistentie wijst door diens eigen geschriften aan te halen krijgt hij zowat de stempel ketter te zijn en alles wat hij ooit gezegd heeft is plots verdacht. Pelagius werd afgevoerd en Augustinus is vandaag een pilaar, niet alleen voor de Rooms Katholieke kerk, maar voor vrijwel alle Christelijke stromingen. De wijze waarop die verschuiving gebeurde doet ons volgens mij nadenken over de collectieve wil van volwassenen om het kind in ons te verdringen en onmondig te maken.”
“Mag ik nu mijn vorige vraag herhalen? Hoe zit het met de scholing van kinderen in verschillende delen van de wereld”, vraagt Pieter.
“Eerst nog even dit. In het Rooms Katholieke Europa hebben steeds meer kinderen toegang tot de Kleine School. Dat wil niet zeggen dat er veel geschreven wordt. Toen ik in Rome verbleef, vernam ik dat toen in Frankrijk 29 op de honderd mannen en 14 op de honderd vrouwen tekenen op de dag dat ze trouwen. Dat weten we natuurlijk enkel wanneer we over een trouwregister beschikken. Dat getal ligt behoorlijk lager in het Noorden van Frankrijk. Ook in Spanje schrijven minder mensen, en uit Engeland bereikt mij hetzelfde bericht. De Kleine Scholen komen er nu nog maar op onder invloed van de Sociëteit voor

de Promotie van de Christelijke Instructie."

Na de maaltijd gaan Henriette en Hildegarde naar de bibliotheek. Ze willen hun correspondentie doornemen en vergelijken. Ze systematiseren wat ze beiden weten over de rol van de vrouw in de godsdienst en in de wetenschappen. Vergezeld van zijn oudste kleinzoon gaat Wolfgang naar de drukkerij om Leopold op te zoeken. Die wil met hem bespreken wat van Newtons werk eventueel in het Duits kan vertaald worden. Ze gaan ervan uit dat niet alleen geleerden het recht hebben om Newton's ideeën te kennen. Een kleine Duitse of tweetalige uitgave van de essentie zou nuttig zijn voor lieden die, hoewel ze kunnen lezen, meer kennis hebben van hun eigen taal dan van het Latijn. Nu het uitgeven van Almanakken zo'n succes blijkt te zijn, voelt Leopold wel iets voor het voorstel van Johannes om andere kleine boekjes uit te geven met meer wetenschappelijke informatie. Echt wetenschappelijke tijdschriften publiceren immers hoofdzakelijk in het Latijn. Kleine boekjes in eigen taal zouden wellicht Almanak-lezers kunnen interesseren.
Claudius, Pieter en John gaan in de binnentuin zitten om hun gesprek over kinderopvoeding verder te zetten.
"En hoe zit het in de kolonies? Weten we hier iets over?" vraagt Pieter. Hij weet dat Claudius niet enkel met katholieke ambtgenoten contacten onderhoudt maar ook met niet-Roomse bisschoppen. Hij zou ook brieven uitwisselen met filosofen uit het oosten, en zelfs met godgeleerden van de Islam. Maar niemand weet of dat echt zo is. Het kunnen geruchten zijn verspreid door wie *Bisschop in partibus infidelium* Claudius

Cardinalis graag als ketter veroordeeld zou willen zien…
“Ik weet nog niet veel over West-Indië en Terra Americi. In Oost-Indië is er de oudere Roomse invloed nu ook die van *Belgium Fœderatum* als gevolg van de expansie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Op alle plaatsen is vrijwel de enige bezorgdheid godsdienstonderwijs met het oog op evangelisatie te verstrekken, zo kan je wel zeggen.”
Claudius overloopt daarop zijn eerder schaarse informatie. In Batavia beschikten de Hollanders in het begin enkel over onbekwame door drank verloederde leerkrachten. Daar kwam slechts langzaam verbetering in. Hoofdopdracht was een dam op te werpen tegen andere religies en tegen de praktijken van de Chinese bevolking. De Kerkenraad wist dat er een groot tekort was aan schoolboeken. Tegenwoordig vind je er naast het grote ABC-boek, de catechismus, de *Historiën van Tobias* en vele psalmboekjes. Ondertussen kan een meer selecte groep leerlingen op de Latijnse School terecht. Hier wordt vooral Vossius’ werk gebruikt. En Comenius’ *Opera Didactica Omnia* is er bekend.
Formosa heeft een even twijfelachtig begin als Batavia. De gouverneur aldaar zegt over de onderwijzers dat ze vandaag over het algemeen kunnen lezen en schrijven. Maar tot 1650 waren er veel klachten over het onfatsoenlijk leven dat ze leidden. Vandaag eist de overheid een godsdienstexamen van de lesmeesters. Maar Claudius vernam onlangs dat er nog veel te doen valt. De inlandse catechisten worden beschuldigd van ongeveer alles van dronkenschap over hoererij tot diefstal. Ook hier schijnt enkel voor de elite een wat betere school te bestaan.

De betere scholen gebruiken vandaag de Amsterdamse editie van *Opera Didactica Omnia*. De Latijnse school van Sinckan vermeldt het *Vestibulum* en ook *Janua Linguarum Reserata* als schoolboek.
In Ambon op de Molukken nam de Republiek de door de Portugezen opgezette structuur over. Alle informatie schetst zowat hetzelfde beeld. Tot begin jaren zeventig is er niet echt een verandering in het godsdienstonderwijs. Volgens de informatie van de Kerkenraad vindt men in de negorijen heel slecht voorbereide zwarte schoolmeesters. Men stelde er een opperschoolmeester aan als een soort opzichter.
Voor de Banda-eilanden volgde de overheid van *Belgium Fœderatum* een eigenaardige politiek. Europeanen met '*oneerbare praktijken en slechte zeden*' werden er heen gestuurd waar ze de slavenbevolking aanvulden. Dertig jaar later volgt er schoolmateriaal maar slechts wanneer er steeds meer klachten binnen komen over de levenswijze van het aldaar wonende 'gespuis'.
De Malabaarse kust beschikt over een vrij goede Kleine School, zelfs met de aanzet tot een soort Latijnse School. Die dient in de eerste plaats de kinderen van aldaar verblijvende gehuwde soldaten. De *Toepassen*, afstammelingen van Malabaren en Portugezen zijn er toegelaten. Het is de bedoeling ze te bekeren. Er zijn wel wat problemen met een of andere slechte schoolmeester maar vandaag lopen er toch meer dan zestig kinderen school.
Over Ceylon kwamen in het begin zo'n enthousiaste verhalen binnen dat zelfs de overheid twijfelde. In 1671 sprak men van

14.000 school lopende kinderen in de streek van Colombo terwijl de totale christelijke bevolking toen rond de 20.000 lag. In het Tamil-gebied lagen die getallen nog hoger. De cijfers van de Kerkenraad wijzen echter uit dat begin jaren tachtig hier in het totaal ongeveer 3800 kinderen schoollopen. De eerste erg optimistische cijfers zorgden wel voor het welslagen van Cats' onderneming om een Latijnse school op te richten voor arme kinderen en Nederlandse wezen maar ook voor kinderen van Ceylon zelf. Vandaag is er een kweekschool op Ceylon. Die maakt hoofdzakelijk gebruik van een rijk geïllustreerde versie van *Janua Linguarum Reserata* met de vertaling *Ontsloote deure der taalen,* en van het *Januae Linguarum Vestibulum,* allebei van Comenius uiteraard.

En dan is er de zuidpunt van Afrika. De Oost-Indische Compagnie ontmoet er bij de verovering van de Kaap de Goede Hoop de Khoikhoi, een volk van veetelers die van de bezetters met de naam *Hottentot* krijgen. Velen onder hen nemen dienst als veehouders bij de Compagnie of bij stalhouders.

Na wat Claudius verneemt over de houding van de Heren Zeventien spreekt hij van een typische Pontius-Pilatus-houding. Men mag de plaatselijke bevolking niet tot slaaf maken, maar slaven invoeren van andere plaatsen kan wel. In 1658 richt Pieter van Stael een school in voor de kinderen van die ingevoerde slaven. Khoikhoi kinderen krijgen al snel toelating hier ook school te lopen en in 1663 kunnen er zelfs blanke kinderen terecht. Het onderwijs bestaat uit godsdienst en Statenbijbel-Nederlands. Wanneer Emestus Back Pieter van Stael opvolgt komt er snel een keerpunt. Rijkere blanke ouders

moeten nu schoolgeld betalen. Slavenkinderen en inheemse kinderen hoeven dat niet te doen. Vanaf 1685 gaan de slavenkinderen naar een aparte jongens- of meisjesschool. Korte tijd na dit gesprek verneemt Claudius dat weduwe Aagje Keyser op de Kaap een school sticht voor kinderen die jonger zijn dan zeven jaar.

“In het algemeen,” besluit Claudius zijn overzicht, “is het schoolaanbod in Oost-Indië maar echt gereglementeerd sinds een vijftal jaren. De Raad van Indië en de Kerkenraad kwamen tot de overeenkomst dat scholen over een licentie van het stadsbestuur moeten beschikken. De Kerkenraad examineert onderwijzers voor ze aan de slag gaan. Ze moeten kunnen lezen, netjes schrijven, psalmen zingen en behoorlijk cijferen. De scholen krijgen halfjaarlijks een visite. Men moet in het Nederlands onderwijzen. Doorgaans bestaat het boekenaanbod uit ABC-boeken, *Letterconsten*, *Kort Begrip* en de Heidelbergse catechismus.”

“Je hebt het enkel over de slaven van Kaap de Goede Hoop gehad,” zegt Pieter. “Weet je meer over slavenonderwijs?”

“Ik weet weinig hierover en ik beschik enkel over niet rechtstreekse informatie. Voor zover ik kon nagaan beweert de Kerkenraad de scheiding van slavenkinderen van andere kinderen in andere door *Belgium Fœderatum* gecontroleerde gebieden te hebben overgenomen van de Portugezen voor wie dit gangbare praktijk was. Reeds in 1625 was er een aparte school voor Malabaarse slavenkinderen door Marigno Francisco onderwezen. Volgens de toenmalige scriba ging het om kinderen van niet christelijken die er geen strikte familiebanden op na

hielden. De zwarte Portugees sprekende slavenonderwijzers verdienden doorgaans slechts een vijfde van wat de blanke onderwijzers verdienden. In Batavia neemt de Kerkenraad vanaf 1643 zelf het initiatief gescheiden school te houden voor de lijfeigenen van de Compagnie of voor de zieke slaven. Er zijn enkel godsdienstlessen. Drie voormiddagen in de week zijn gewijd aan het leren opzeggen van gebeden en aan de catechismus. Hier gebruikt men vooral het *Haneboek* en het *Kort Begrip* van Faukelius. Van dit laatste is er zelfs een Portugese vertaling voor handen speciaal voor slaven en lijfeigenen. Populair is ook *De Historie van den ouden Tobias, ende van zijnen Sone den Jonghen Tobias, vol schone leeringen*. En meer weet ik voor het ogenblik niet", besluit Claudius.

Hierop staan ze alledrie op en lopen de poort uit, voor een korte stadswandeling, voor het avondmaal wordt opgediend.

***

"*Topinamboer* of *papas peruanorum?*" vraagt Hildegarde, voor de schotel vlees rondgaat. Alle aanzittenden willen beide knollen proeven. Iedereen bedient zich.

Het gesprek stokt even, terwijl Claudius het korte dankgebed leidt.

Ze zijn erg enthousiast over de *topinamboer*. De *papas* is inderdaad wat smaaklozer, maar je kan er het vleesnat beter mee opnemen dan met het harde en droge roggebrood.

"Kunnen knollen met dergelijke namen ooit aantrekkelijk worden in onze streek?" grapt John.

"Er is nu al wie bataat zegt", zegt Claudius. "De Spanjaarden in Rome zeggen *batata* voor beide knollen en dat woord nemen

andere talen gemakkelijk over. Maar als je in Rome vraagt om bataat op je bord te krijgen, weet nooit of je de zoete of de smaakloze versie krijgt," voegt hij hieraan toe.

"Je ziet anders gemakkelijk het verschil. De zoete knol is van een donkerder geel of een licht oranje. De andere knol is eerder wit of witgeel," merkt Pieter op.

Daarna zegt Henriette: "Hildegarde en ikzelf hebben gisteren heel de namiddag aan brieven gewerkt voor Anna Maria Schurman, Elisabeth van Palts en Maria Sibylla Merian. We namen het deel door van de *Opera Didactica Omnia* waar Comenius het over de opvoeding van de meisjes heeft. We zijn akkoord dat Ian Amos de scholing van alle meisjes verdedigt van en niet enkel van wie uit de adel of de patriciërs voortkomt. Maar de instructie die hij nodig acht is toch in de eerste plaats bedoeld om goede moeders voor te bereiden. Die zullen de juiste opvoeding kunnen geven aan hun kinderen, voor ze naar de Kleine School gaan. We zoeken naar wie de intellectuele vrouwenactiviteit verdedigt en die zijn moeilijker te vinden."

"Je zal in de christelijke wereld niet snel getuigenissen lezen ter verdediging van intellectuele evenwaardigheid tussen man en vrouw," meent Claudius. "Als ik jullie een hint mag geven. Zoek wat op over de geschiedenis van de begijnen. Probeer met enkele vrouwen te praten die voor het begijnenleven kozen. Je vindt onder hen zeker interessante ambachtsvrouwen en intellectuelen."

"De hele christelijke wereld maakt de vrouw toch afhankelijk van de man," zegt Henriette. "Is dat met de begijnen niet het geval?"

“Zoals met veel onderwerpen die de theologen doen teruglopen tot Genesis in het Oude Testament, zijn de stellingnames erg ambivalent. Niet alleen bij Joden en Christenen maar ook bij de volgelingen van Mohammed”, antwoordt Claudius.
“Heeft La Peyère niet al aangetoond dat er mensen waren vóór Genesis? Hij heeft het over de pre-adamieten, de stammen die vóór de schepping van Adam leefden. Volgens hem moet dat wel het geval zijn. Waar zouden anders al die stammen vandaan komen die reeds in West- en Oost-Indië leefden voor de kolonisten er arriveerden? En de vrouwen van Adam’s zonen, waar kwamen die vandaan? Ook uit Adam geschapen? Of waren ze bekeerde zusters van Lilith? En waren de vrouwen van de pre-adamieten er ook enkel om de reeds geschapen mannen gezelschap te houden?” vraagt Wolfgang.
“Oho, mijn vriend,” antwoordt Claudius. “Je formuleert hier een nog gevaarlijkere gedachte dan Comenius over opvoeding en scholing. Maar, hoewel je spot zowel wat venijnig als oppervlakkig is kan ik je gelijk geven dat La Peyère voor eender welke kerkhiërarchie en eender welke abrahamitische religie een lastige vogel was. Wie de zondeval en de erfzonde universeel wil houden moet alle mensen wel van Adam laten afstammen. Er zijn steeds meer geleerden die denken dat La Peyère het in zeker één aspect bij het rechte eind heeft: de geschiedenis van de mensen is wellicht ouder dan wat je uit de bijbel kan afleiden als je generaties terug telt.”
“Waar blijven we met de vrouwen?” vraagt Hildegarde.
“Ik denk dat hier tegenover Gods wil ’s mans woord staat,” zucht Claudius. “Ik probeer momenteel de hand te leggen op

alles wat de filosoof Zera of Zara Yacob van Abessinië schrijft. Hij heeft een uiterst interessante kijk op het geloof en de godsdienst. Hij schrijft anders over de vrouw dan de meeste Europese filosofen en theologen dat doen. Voor hem is de vrouw de intellectuele partner van de filosoof. Over Hirut, zijn eigen partner, schrijft hij dat ze niet erg mooi is maar een goede natuur heeft, intelligent en geduldig is. Hij koestert haar intelligentie en koestert zich in de hare."
"Mag ik je zucht even interpreteren", vraagt Henriette. "Ik denk dat je gelijk hebt als je zegt dat niet God maar de mannen de vrouw weren. Van een van mijn Engelse correspondenten vernam ik dat het in Engeland al langer mogelijk is om zich als meisje in de *Grammar School* in te schrijven. Toch laten vele scholen ze gewoon niet toe. Er zijn uitzonderingen. In Rivington bijvoorbeeld studeerden in 1681 in het totaal 13 meisjes. Maar doorgaans menen de ouders dat gemengd onderwijs de kuisheid van hun dochters in het gevaar brengt. Dat was honderd jaar geleden blijkbaar minder een probleem, hoewel er altijd lesmeesters zijn geweest die zich tegen gemengde opvoeding opstellen. En de Franse collega's van onze hier aanwezige lieve en kritische vriend voeren in naam van de moraal een openlijke strijd tegen gemengd onderwijs in eender welke school. Dat betekent vaak de verbanning van de meisjes, zelfs uit de kleine school. Op vele plaatsen is er geen meisjesschool voorhanden."
"Vandaar dat je raad om met begijnen praten ons een goede raad lijkt," besluit Hildegarde.

Ten tijde van de geboorte van Claudius was het heel gewoon dat diens oudste broer een opleiding kreeg om wereldlijke activiteiten waar te nemen waaronder het beheer van landerijen en de goederen die door erfenis onverdeeld in zijn handen overgingen. Voor Claudius was de taak weggelegd om zo hoog mogelijk op te klimmen in de kerkelijke hiërarchie. Na de eerste brief die Wolfgang met Claudius wisselde, herinnerde de eerste zich de kleine Claus die hij in de Latijnse School gebogen had zien zitten over een moeilijke Latijnse Grammatica. Ondertussen nam Claus na hij tot *Bisschop in partibus infidelium* te zijn gewijd definitief de naam Claudius Cardinalis aan. Onder die naam leefde en studeerde hij later bijna tien jaar in Rome. Het is misschien ironisch dat het net zijn wijding tot bisschop in de Rooms-Katholieke kerk is die hem van die kerk verwijdert. De wijding gaf hem meer lees- en reismogelijkheden. Claudius zegt dat Rome de plaats bij uitstek is om gevaarlijke gedachten te leren kennen. Behalve die van Comenius heeft hij er nog andere bestudeerd. Wellicht is het daarom dat hij tegenwoordig ook in zichzelf gevaarlijke gedachten voelt opkomen. Hij kan het niet nalaten om steeds vaker de ideeën aan te halen van wie de kerkelijke hiërarchie verdenkt van ketterij. Hij is er zich terdege van bewust dat hij zodra hoort van een werk op de lijst der verboden boeken, hij dat ook wil lezen. Gaandeweg beschouwt hij zijn eigen godsdienst zowel als die van anderen een plaatselijk verschijnsel. Voor Claudius is God wel alom tegenwoordig en universeel maar het lijkt hem onmogelijk dat zijn verering in de handen van één enkele universele kerk kan liggen. De illusie van universaliteit heeft te maken met de wil

van arrogante machthebbers. Die beschouwen hun eigen dienst en dus hun eigen godsbeleving, waarin zij zelf aan de wereldlijke hiërarchische top staan als belangrijker en — oh! gevaarlijk woord — juister dan die van alle anderen. Wie met dergelijke arrogante menselijke gedachten rondloopt staat volgens Claudius ver af van het begrip *verbondenheid in verscheidenheid* typisch voor het universum en de creatie zelf.
Claudius las met veel interesse het boek van predikant Abraham Rogerius the *De Open-Deure Tot het Verborgen Heydendom Ofte Waerachtigh vertoogh van het Leven ende Zeden, mitsgaders de Religie ende Godsdienst der Bramines op de Cust Chormandel ende der Landen daar omtrent.* In dit boek uit 1651 beschrijft Rogerius de ethiek, moraal en godsbeleving van de oorspronkelijke bewoners in gebieden eerst door Portugezen en nu door Hollanders bezet. Het boek werd snel in het Duits en het Frans vertaald. De lectuur ervan sterkt Claudius in zijn gedachtegang dat enkel arrogante onwetende of oneerlijke lieden die eigen macht en winst voorop zetten de verscheidenheid in aanpak van de relatie tussen God en de mens teniet doen. Volgens Claudius is één van de verdiensten van Rogerius dat hij zich met de Bramines in een taal onderhield die ze goed beheersten en daarbij vooral luisterde. Het lijkt wel een praktische toepassing van één van de tien geboden van Comenius. Claudius vindt hierin ook een ondersteuning voor de woorden van Spinoza dat God's aanwezigheid niet door wonderen maar door de orde in de natuur wordt bewezen. En Natuur is in dit geval verscheidenheid. Claudius is het er volledig mee eens dat mirakels een aanwijzing zijn van menselijke onwetendheid.

Claudius is ook van mening dat vrije wil meer is dan enkel de aanloop tot een niet uitgelegde handeling als gevolg van onwetendheid. Eén van zijn dromen is het universeel christendom van de Collegianten te kunnen uitbreiden tot een universeel spiritueel beleven van het Goddelijke. Van de Collegianten apprecieert hij de relativering van dogma's en theologie en de mogelijkheid om vrijuit te spreken tijdens hun maandelijkse colleges.

***

"Het is dus waar dat Descartes op de *Index Librorum Prohibitorum* is gezet door Clemens X en dat Innocentius XI en Alexander VIII daar niets aan veranderden," zegt Pieter.

"Juister is te zeggen dat de *Heilige Congregatie van de Index* de lijst van verboden boeken bijhoudt en aanpast. Maar ja, het merendeel van wat Descartes schreef is al 25 jaar verboden. Het staat op de index *donec corrigator,*" merkt Claudius op.

"*Corrigator*… Dat juist maken is eigenlijk een uitnodiging tot vervalsing", meent Hildegarde. "Het is de unilaterale eis om de ideeën van eender wie in overeenstemming te brengen met wat als juist beschouwd wordt door wie de Kerkelijke Macht bezit, zelfs als die juistheid onjuistheid is."

"Je zou het zo kunnen stellen, ja," beaamt Claudius.

"Maar beperkt de *Index* zich niet tot geloofsaangelegenheden?" vraagt John.

"Uiteraard is sinds Trente het geloofsdispuut een belangrijke aanleiding om boeken op de verboden lijst te zetten. Maar het is niet de enige reden. Men kan moeilijk beweren dat René Descartes ooit Lutheraan of Calvinist zou zijn geweest."

“Als ik het goed voor heb zijn de werken van Descartes pas na zijn dood op de *Index* gezet,” merkt Wolfgang op.
“Op de index van 1681 vond ik met de vermelding ‘*tot het juist is*’ *Meditationes de prima philosophia, in quibus Dei existentia et anima humana a corpore distinctio demonstrantur; In Belgio editum cum hoc titulo: Explicatio mentis humana sive anima rationalis* en *Opera philosophica.* Verder staat de Latijnse versie van *Les passions de l’âme (Passiones anima. Gallice ab auctore conscripta, nunc autem latina civitate donata*) op de lijst. Verder ook twee brieven: een aan de provinciegouverneur van de Jezuïeten in Frankrijk en een aan Gisbert Voetius waarin Descartes twee van diens boeken behandelt”.
“Tot het juist is?” vraagt John.
“Ja, op de *Index* staan veel teksten die volgens de Heilige Congregatie moeten verboden worden tot de inhoud juist is, of tot bepaalde delen van de boeken gewist zijn. *Donec corrigator* wordt vaak aangevuld met *Donec expurgentur*. In dat geval worden boeken verminkt. Hele hoofdstukken en addenda moeten vaak verdwijnen om een boek uit de lijst te krijgen. Zo moet *De algemene academische Leuvense studies van Fasti* juist gemaakt worden, maar moeten van de werken waarin Erasmus de religie behandelt deels gewist worden.”
“Omdat ze in het Vlaams geschreven zijn?” vraagt Henriette.
“Nee, die twee titels zijn in het Latijn. Maar het is inderdaad zo dat sommige werken verboden zijn enkel omdat ze de volkstaal gebruiken of waarvan de schrijver als ketter te boek staat. Je vindt op de lijst bijvoorbeeld de *Christelycke Leeringhen gedeelt in diversche liedekens, seer dienstigh voor de ouders ende haarlieder*

kinderen. Uytgegeven door eenen liefliebber van den Catechismus, om in de selve gebruickt te worden. (Christiana doctrina plures in cantiones divisa, valde utilis pro parentibus, eorumque filiis, edita per amatorem catechismi, ut illis sit usui) en *Comparaison de l'Évangile du pape avec l'Évangile de Jésus touchant la rémission des péchéz et la consécution de la vie éternelle,"* gaat Claudius verder. "Wie de verdediging opneemt van een in de ogen van de Heilige Congregatie criticus of afvallige komt uiteraard ook op de index. Denk maar aan de tekst van de Blanc-Mont, die het voor Jean de Labadie opneemt in *Première apologie pour Jean de Labadie et pour la justice de sa déclaration.* Een tekst zoals *Réflexions sur la cruelle persécution que souffre l'église réformée de France, et sur la conduite et les actes de la dernière assemblée du clergé de ce royaume* is uiteraard onaanvaardbaar. En wie de regels van de *Index* onderzoekt kan niet anders dan op diezelfde *Index* komen. Ik denk hier aan het werk van Daniel Fancus, *Disquisitio academica de papistarum indicibus librorum prohibitorum et expurgandorum* dat kan vertaald worden als *Academisch onderzoek naar de Paapse indicaties voor verboden en uitgebannen boeken*."

"Zijn er op de lijst ook geen algemeen verwerpelijke boeken geplaatst?" vraagt Hildegarde.

"Hier open je natuurlijk eerst de discussie over waar de grens ligt tussen wat om ethisch religieuze redenen verwerpelijk is en wat ironie en spotternij is. Denk maar aan een titel zoals *Discorso piacevole che le donne non siano della specie degli Uomini, tradotto da Horatio Plato romano*. (*Leuke toespraak dat vrouwen niet tot het soort Mens behoren, vertaald door Roman*

Horatio Plato). Ik heb het zelf niet gelezen," voegt Claudius er snel aan toe wanneer hij de vlammende blikken van Henriette en Hildegarde ziet.
"Drukkers krijgen vaak verwittigingen. Geleerden die een andere argumentatie aanvoeren dan wat theologen uit de bijbel afleiden zijn vrijwel zeker van de veroordeling. Denk maar aan *Entretiens sur la pluralité des mondes* van Fontenelle of *Brevis anatomia hominis,* van Fromondus Libertus. Ook Johannes Schollius staat op de Index met zijn *Praxis logica, sive schole et exercitationes dialecticae (De praktijk van de logica, of scholing met oefeningen in dialectiek)*. Het volledige werk van Snellius en bijna het hele œuvre van Vossius staat op de Index", voegt Wolfgang hieraan toe.
"Dat is met geschiedschrijving ook dikwijls het geval", herneemt Claudius. "Zowel De *Histoire des papes et souverains chefs de l'église depuis S. Pierre jusqu'à Paul,* als de *Histoire ecclésiastique des églises réformées* van Gilles Pierre zijn afgekeurd. Het *Examen bulle papalis qua Innocentius X abrogare nititur pacem Germanea* van Johannes Hoornbeeck kan niet door de beugel omdat de tekst kritiek op de Paus inhoudt. Joannes Pontanus Isacius is als onafhankelijk geschiedschrijver met zijn *Reruni et urbis Amstelodamensium historia* niet welkom. *Tractatus de regio patronatu ac aliis non-nullis regaliis, regibus catholicis in Indiarum occidentalium imperio pertinentibus (Een verhandeling over koninklijke patronage en andere niet-koninklijke katholieke koningen met betrekking tot de regering van West-Indië)* van Frassus Petrus is duidelijk onaanvaardbaar. Ook de historicus Louis Maimbourg die het schisma en de teloorgang van het

Heilig Roomse Rijk beschrijft is ondanks zijn kritische noten over het calvinisme op de *Index* opgenomen. Blijkbaar is het beter om niet over iets dat verkeerd is te spreken dan er aandacht aan te besteden om er kritiek op te geven. Uiteraard kan alles wat de inquisitie belicht niet openbaar gemaakt worden en dat is ook het geval met de indulgentie-politiek. Op de index staan vele epistels zoals *Lettre d'un avocat au parlement à un de ses amis, touchant l'Inquisition qu'on veut établir en France, à l'occasion de la nouvelle bulle du pape Alex. VII.* en *Lettre écrite de Rome à un docteur de Louvain, au sujet du nouveau décret et du bref de N. S. Père le pape Innocent XII, aux évêques des Païs-Bas, touchant le formulaire contre Jansénius*. Er is ook *Lettres des fidèles du marquisat de Saluces envoyées à Messieurs les pasteurs de l'église de Genève, contenantes l'histoire de leur persécution* en *Lettres historiques contenant ce qui se passe de plus important en Europe et les réflexions nécessaires sur ce sujet*. Dit zijn slechts enkele voorbeelden onder vele andere."

"Door die geschriften niet openbaar te maken, verarmt de hiërarchie toch sterk de filosofische en theologische discussie", merkt Henriette op.

"Je kan het ook op een andere manier bekijken," vindt Wolfgang. "Wil de hiërarchie de filosofische discussie wel voeren? Als het er enkel om gaat een dogma te bevestigen dan is de scholastiek voldoende en dan zijn discussie en dialectiek enkel storende elementen. Ik vind het een duidelijk teken dat niet alleen filosofen, maar zelfs een filoloog als Martinius Mathias op de *Index* staat. Zijn *Lexicon philologicum, precipue etymologicum et sacrum* kan er niet door. De connecties die de

auteur met de Kerk van de Boheemse Broeders onderhield zijn daar wellicht niet vreemd aan. En toch is Martinius ook de auteur van andere filologische werken waaronder het vaak heruitgegeven *Graecae linguae fundamenta*. Via zijn leerling Johann Heinrich Alsted droeg hij in grote mate bij tot de spirituele vorming van Ian Comenius."

"De *colloquia familiaria* van Desiderius Erasmus staan nog steeds op de verboden lijst. *Moria encomium; Lingua, sive de lingua usu, atque abusu; Christiani matrimonii institutio; De interdicto esu carnium; Adagia.* In de toegestane editie van Paul Manutius moeten verdachte delen worden gewist. *Parafrasi sopra S. Matteo tradotte da Bernardino Tomitano* en alle werken waarin Erasmus over religie handelt zijn niet toegelaten teksten," zegt Claudius. "Je kan je afvragen in hoeverre de *Index* geen koren op de molen is van wie dogmatisch nog arroganter is dan de Kerk zelf. In plaats van disputen te laten lezen, worden ze weggestoken. De hele polemiek tussen Laurentius Jacobus en Hugo Grotius blijft gewoon verborgen. Door teksten te verbieden, geeft de kritiek op het verbod soms meer bekendheid aan een tekst dan wat die intrinsiek waard is," voegt hij er nog aan toe.

"Sommigen moeten meer kritiek ontgelden dan anderen. Het lijkt me vrij vanzelfsprekend dat de Heilige Congregatie Narciso de Peralta met *De la potestad secular en los eclesiásticos por la economia, y politica (Van de seculiere macht onder de geestelijkheid ten aanzien van economie en politiek*) op de Index zette. Ook de kritiek op de orde van de Jezuïeten is vaak verboden lectuur. Denk maar aan *La Morale pratique des Jésuites,*

représentée en plusieurs histoires arrivées dans toutes les parties du monde.
De orde der Jezuïeten roert zich trouwens snel om zichzelf te beschermen. Ze krijgt bij wijze van voorbeeld genoegdoening wanneer de Paus Magnus Valerianus verbiedt. Hij is van de orde der Kapucijnen, verdediger van Descartes en komt op tegen verkeerde meningen van Aristoteles, verbiedt. De echte reden is dat de Kapucijn opkomt tegen de corrupte moraal van enkele theologen van de Sociëteit van Jezus. Eerst krijgt hij schrijfverbod. Wanneer hij dat naast zich neerlegt en *Apologia contra imposturas jesuitarum* publiceert laat de Paus hem gevangen zetten. Pas vele jaren later komt hij terug vrij nadat de Keizer voor hem tussenkomt."
"De hele Index lijkt wel bedoeld om elke openbare kritiek onmogelijk te maken," merkt John op.
"Deels wel. Ik gaf jullie bij wijze van voorbeeld een heel klein overzicht van wat zoal door Rome verboden werd de laatste tachtig jaar," besluit Claudius. "Verder bestaan er ook plaatselijk verboden boeken zoals van Bartolomeu de las Casas. Ondanks de paapse bul die de slavernij veroordeelt is las Casas die hieromtrent uitweidt en de weinig christelijke houding van de Spaanse veroveraars aanklaagt in Castilië verboden."
"Is er niet die episode waarin Bartolomeu beschrijft hoe God's wraak een goudtransport laat zinken, waarbij niet alleen veel Spanjaarden het leven laten, maar ook een enorme staaf goud verloren gaat?"
"Ja. En je kan natuurlijk redeneren over die beschrijving van de wrekende God. Las Casas stelt de inboorlingen gewoonlijk voor

als vredelievende en gastvrije mensen die door de Spanjaarden als primitieven werden beschouwd. Al snel kreeg hun koning stank voor dank en moest hij het binnenland invluchten. Kort daarop hoort Las Casas van een monnik en priester een verhaal dat hem de haren ten berge doet rijzen. Die monnik heeft het met een door de Spanjaarden ter dood veroordeelde *Cacique* over de Eeuwige Glorie en Rust die hij zal hebben als hij zich vóór zijn dood bekeert. De man denkt een poos na en vraagt of de Spanjaarden ook in de hemel worden opgenomen. Wanneer de monnik antwoordt dat de hemel openstaat voor alle goede en godvrezende lieden, zegt de veroordeelde onmiddellijk dat hij dan de hel verkiest, uit vrees om in de hemel eeuwig te moeten samenleven met zo'n bloeddorstig volk. Dat is de wijze waarop de Spanjaarden God en het Heilig Katholiek geloof vereren, besluit Las Casas."

"Maar denk je dat de Kerk zelf hiervoor verantwoordelijk is?" vraagt Wolfgang.

"De Kerk is door mensen gemaakt en staat niet noodzakelijk voor waar God voor staat," antwoordt Claudius. "Maar gezien de mensen van de Kerk God's woord gebruiken zouden zij Zijn woorden meer in daden moeten omzetten. De moord op de indianen om wereldlijke redenen bedreven door figuren van verdacht allooi die toch in de kerkgemeenschap opgenomen blijven gaat onverminderd voort. En ik kan me moeilijk voorstellen dat zoiets God's wil is."

***

"Ik kreeg vandaag een brief van mijn vriend abt Claude Fleury. Hij denkt na over evangelisatie en vertelt over zijn briefwisseling

met de Bisschop van Métellopolis. Daarin heeft hij het over het trage bekeringsproces in de Nederlanden en het Karolingische Rijk en daarna over de bevolking van Siam," kondigt Claudius aan.

"Waarom die vergelijking?" verwondert Pieter zich.

"Hij vergelijkt de brute en wilde gewoontes van de volkeren hier met het zachte en beleefde volk ginds. Toch maakt juist die zachtheid hen lui en onverschillig beweert hij. Maar luister wat hij schrijft: '*We hebben gehoord over de fierheid van de chinezen en de opinie die ze over hun kennis hebben. De barbaren hier in het westen erkenden tenminste hun onwetendheid en respecteerden de Romeinen. Wat altijd moeilijk is met ver afgelegen naties is dat ze gewoontes en opinies hebben die je moeilijk kunt overwinnen. Wat van de andere kant van de wereld komt lijkt ons nauwelijks serieus. De Koning van Siam en zelfs de Koning van China lijken wel bijna koningen uit het theater. De eerste reactie is om te lachen als we mannen van zo'n andere kleur en figuur zien. We moeten er in de ogen van de Indiërs net zo merkwaardig uitzien als zij bij ons. Mannen met lange habijten, van wie men slechts een blank gelaat ontwaart, moeten er als spoken uitzien en het verwondert me dus niet dat de eerste reactie van de Siamezen is om te vluchten als ze missionarissen zien*'."

"Maar wil dat zeggen dat je vriend ervan uitgaat dat de Siamezen zich enkel uit angst niet tot het christendom willen bekeren?" vraagt Wolfgang.

"Ik denk het niet", antwoordt Claudius. "Zoals ik hem ken, vermoed ik dat hij eerder aanraadt om voorzichtig en bedachtzaam te werk te gaan. Niet klakkeloos herhalen, maar

observeren en dan handelen."
"Waarom zeg je dat?" vraagt Henriette.
"Ik zeg dat omwille van iets wat hij me vroeger schreef toen hij het had over de kennis van de natuur. Hij zei dat men gewoonlijk de Kennis baseert op de autoriteit van Aristoteles en zijn commentatoren met hun gesloten en dove algemene redeneringen. Maar men zou Kennis op onderzoek en ervaring kunnen baseren. Men zou moeten beginnen met zich te verzekeren over de aard der dingen. Hij erkent wel dat het tot voor kort moeilijk was voor wijzen en geletterden om experimenten uit te voeren. Dat waren immers grotendeels arme monniken of geestelijken opgesloten in hun abdijen en colleges, hetzij omwille van hun activiteit, hetzij bij gebrek aan fortuin. Dat verklaart volgens hem het geloof in het oneindig aantal fabels waarmee de wereld nog altijd vergeven is; zoveel imaginaire eigenschappen van planten en dieren, zoveel occulte versies, zoveel sympathieën en antipathieën. Alles samen versterkte dat geloof de invloed van magie en astrologie die toch al groot was. De doctrine van die invloed van anderen was een onbetwistbare waarheid. Claude Fleury stelt daarentegen dat de natuur er is om ons te helpen begrijpen hoe ze in elkaar zit. Hierbij is geen bovennatuurlijke uitleg nodig zelfs indien God de magiërs soms toelaat de mensen te verwarren en illusies te verkopen…"
"Je vriend heeft dus kritiek op doctrinair handelen," merkt Pieter op. "Ik begrijp al waarom het je vriend is."
Claudius lacht. "Enkele van zijn opmerkingen worden door de Curie en door medeleden van de Sociëteit van Jezus niet in

dank afgenomen. Hij zegt namelijk duidelijk dat de macht over de koningen, het vermengen van spirituele oneindigheid met tijdelijke eindigheid, het grote aantal ex-communies, de rijkdom van de geestelijkheid, de relikwieën handel, de gewapende intolerantie, de kruistochten, de militaire ordes, de inquisitie, de brandstapels en de *Index* de belangrijkste redenen zijn voor de decadentie van het christendom."

"En toch is hij niet als ketter veroordeeld?"

"Hij heeft tot heden geen enkele veroordeling maar verschillende van zijn werken staan op de *Index*", zucht Claudius.

"Een vaak terugkerend iets tijdens onze maaltijden, die *Index,*" merkt Henriette op. "Hildegarde, onze tafelgesprekken komen er ook nog op terecht vrees ik."

***

Wanneer men Claudius binnen enkele jaren gaat vragen waarom hij uiteindelijk besloot uit de kerk te stappen dan zal hij vaak antwoorden dat bovenstaande tafelgesprekken samen met het lezen van Zera Yacob zeker hun rol speelden. Aan Pieter vertrouwde hij ooit toe dat de brief, die hij dat najaar van 1690 aan Claude Fleury schreef, een soort keerpunt is.

Mijn lieve en gewaardeerde vriend,

Zoals steeds heeft je brief me lang doen nadenken over onze plaats in het Universum. Ik lees je wijze opmerkingen over de ontmoeting van volkeren uit verre streken. Zelf ben ik onlangs in het bezit gekomen van een merkwaardig boek met de gedachten van Zera Yacob uit Abessinië. Hij is voor mij een verfrissende geest die in zijn beschouwingen verder gaat dan Europese humanisten, hervormers

en remonstranten.

Ik probeer me te duidelijk te maken. Ik las in een verslag voor de Heren Zeventien en de Kerkenraad in de Noordelijke Nederlanden dat het bekeringswerk van de Oost-Indische Compagnie op Formosa met enige problemen te kampen heeft. Met name de Japanse autoriteiten nam haar deze activiteit kwalijk: 'Men beschuldight ons d'inhabitanten van Formosa Christenen (te) maecken en tselve met de Portugees gemeen hebben' *staat in het verslag. De Japanners laten het volgens de schrijver van dienst niet bij dat ene verwijt. Hij laat weten dat* 'Ons onrecht en gewelt wert aengedaen'. *De Hollandse predikanten op het eiland werden naderhand wel te verstaan gegeven het christendom zonder ophef te preken.*

Maar jij hebt me vaak gesproken over de kracht van de contemplatie. Wist je dat veel van de gedachten van Yacob rijpten toen hij als eenzaat in een grot woonde en enkel met de plaatselijke bevolking contacten onderhield? Hij stelt ons de suprematie van de rede voor. Voor hem zijn alle mannen en vrouwen mensen die als gelijken werden geschapen. Daarom verzet hij zich tegen slavernij. Hieromtrent geeft hij kritiek op alle godsdiensten. De schepping is groter dan wat eender welke godsdienst bevat zegt hij.

Zera heeft een mildere kijk op niet-Christenen en op de verschillende groepen Christenen dan de humanisten. Zera aanvaardt de atheïsten beter dan Thomas Morus in zijn Utopia. En je weet dat Descartes van de 'trouwelozen' en ongelovigen zei dat ze eerder arrogant dan geleerd waren. Toch, weet je nog waarde vriend, was ik opgetogen toen ik voor het eerst de rationele aanpak van Descartes las. Ik vond zijn uitspraken in Meditationes *dat de*

menselijke ziel niet met het lichaam sterft en dat het een bewezen feit is dat God enkel door middel van Geloof bestaat, verfrissende stellingen. Maar wat mij nu nog meer boeit bij het lezen van Zera Yacob is dat die zijn onderzoekende geest gebruikt om op een veel opener manier over de Universele Schepping te spreken. Op de simpele vraag 'Is alles wat in het Heilige Schrift staat waar?' *antwoordt hij dat elke godsdienst zichzelf als waar beschouwd. En zo, vervolgt Yacob, zegt iedereen dat, vermits het eigen geloof juist is, allen die een ander geloof hebben Gods vijand zijn. Dat zou uiteindelijk betekenen alle gelovigen in de ogen van alle andere gelovigen Gods vijand zouden zijn. En dan, mijn waarde vriend, denk ik dat God die menselijke naijver enkel kan betreuren. Daarom geloof ik niet dat er zoiets bestaat als predestinatie. Dat zou van God een arrogante kerkleider maken. Neen, ik lees de woorden van Yacob die zegt dat zijn schepper hem het oor gaf om te luisteren, de rede om te redeneren. Dat is het wat ons toelaat te vragen waar we vandaan komen, of leven zonder creatie mogelijk is, en indien wel, of dit er dan zou uitzien zoals het leven dat we kennen eruit ziet.*

Yacob houdt dezelfde redenering aan wanneer hij over religieuze wetten denkt. Zijn dat wetten van de Schepper, of zijn het menselijke wetten? Hij stelt bijvoorbeeld dat de Schepper in zijn wijsheid zorgt dat er maandelijks bloed uit de vrouwen hun schoot loopt, wat aantoont dat ze nog kinderen kunnen baren. Moses' wet dat die vrouwen onrein zijn is dus tegennatuurlijk en tegen de Schepper, want die bevlekt het huwelijk, de wederzijdse hulp en liefde bij het opbrengen van kinderen.

Slavernij kan niet van God komen zegt Yacob. Het zijn niet Zijn

woorden die in het evangelie staan en ook niet wanneer Mohammedanen beweren dat het juist kan zijn een man te kopen. Met onze intelligentie weten we dat zo'n wetten en uitspraken niet van de Schepper kunnen komen. Die maakte ons gelijk, als broeders, en zei ons allemaal om hem Vader te noemen.
Mijn lieve vriend. Nadat ik Yacob las nam ik terug de geschriften van Descartes op. Was het niet in 1637 dat hij zei: 'Je révérois notre théologie, et prétendois autant qu'aucun autre à gagner le ciel: mais ayant appris, comme chose très assurée, que le chemin n'en est pas moins ouvert aux plus ignorants qu'aux plus doctes.' *Ik kan niet nalaten te denken dat het van een zekere arrogantie getuigt om de weg naar de hemel open te laten voor wie niet is als wij en het stempel ignorant krijgt. Die arrogantie is misschien niet dodelijk maar niet minder neerbuigend. Daarom noemde ik de redenering van Yacob een verademing.*
De wijze waarop Yacob de Schepping scheidt van de wetten van de mens is een andere verademing voor mij. Zou het niet zo zijn dat de Wet enkel van de mens is en dat de Schepping geen wetten heeft maar een zichzelf regelend geheel vormt? Dat we (nog?) niet over woorden beschikken om haar te beschrijven? Descartes haalt op een bepaald moment 'de échte godsdienst' aan waarbij enkel God alles regelt. Hij geeft als menselijk equivalent de organisatie van Sparta: 'Comme il est bien certain que l'état de la vraie religion, dont Dieu seul a fait les ordonnances, doit être incomparablement mieux réglé que tous les autres. Et, pour parler des choses humaines, je crois que si Sparte a été autrefois très florissante, ce n'a pas été à cause de la bonté de chacune de ses lois en particulier, vu que plusieurs étoient fort étranges, et

même contraires aux bonnes moeurs; mais à cause que, n'ayant été inventées que par un seul, elles tendoient toutes à même fin'. *De regels van de Schepping zijn geen wetten. Het lijkt me een behoorlijke verenging de wetten van Lycurgus van Sparta te vergelijken met de regels van de Schepping van het Universum. In hoeverre dient deze argumentatie het behoud van de strenge hiërarchie? Ik mediteer over broederschap. Hoe kan broederschap samengaan met het volgen van de wetten van wie zich als leider opwerpt. God wordt vermenselijkt en dan als een soort meer capabele Lycurgus voorgesteld. Is een leider waaraan je onverbiddelijk moet gehoorzamen geen dictator?*

Ik kan niet anders dan een zekere concordantie tonen met mijn vriend Wolfgang in verband met de voorstellen van Comenius. Er is een duidelijk verschil tussen diens voorstellen voor de organisatie van de scholen voor arme en kleine lieden en het spellend lezen van stichtelijke verhalen wat er tegenwoordig norm is. Dogma kan nooit wetenschap zijn, morele instructie is geen inleiding tot kennis en inzicht. Toch is ook Comenius' voorstel er niet één van algemene inleiding.

Is het de taak van de school op te leiden tot het beheren van twijfel of tot het radicaal uitsluiten ervan? Spreken we over de pluraliteit der werelden, of spreken we er niet over? Religieuze hervormers zoals Luther en Calvijn veroordelen alle verwijzingen naar de beweging van onze Aarde en hiervoor baseren ze zich op Prediker 1:4-5 'Het ene geslacht gaat, en het andere geslacht komt; maar de aarde staat in der eeuwigheid. Ook rijst de zon op, en de zon gaat onder, en zij ijlt naar haar plaats, waar zij oprees.' *Ze halen verder het boek van Jozua 10:13 aan:* 'En de zon stond stil, en de

maan bleef staan, totdat zich het volk aan zijn vijanden gewroken had. Is dit niet geschreven in het boek des oprechten? De zon nu stond stil in het midden des hemels, en haastte niet onder te gaan omtrent een volkomen dag'. *Wolfgang zegt mij dat Comenius eerder evasief was. Hij zei dat God de zon had geschapen opdat we niet alleen de zon zouden zien en erdoor worden verblind, maar opdat we door het zonlicht ook de rest van Gods werk kunnen ontwaren. Kennis, zei hij, begint met onze zintuigen en is daarna in ons intellect ingebracht. Daarmee denk ik kunnen we alle kanten uit. We kunnen ons laten verblinden door valse kennis en laten verlichten zodat we de ware kennis zien. Maar voor dogmatici kan wat vals is waar zijn en wat waar is vals.*

Wat kan ik je nog zeggen, mijn vriend? Ik kan alleen maar akkoord gaan met Ian Amos wanneer hij zegt dat de mens geschapen werd om voor de schepping te zorgen. Indien we iedereen onderwijzen om dit in gedachten te houden, schrijft hij, dan zal het mogelijk zijn de wereld van vele afschuwelijke en weerzinwekkende misbruiken te verlossen. Kunnen onze huidige heersers, ook in de kerk, die gedachten opbrengen?

Met deze twijfel die mijn hart pijnigt neem ik vandaag afscheid.

Je toegenegen Claudius.

***

Het zijn de laatste dagen van de familie Lesmeister bij Wolfgang en Hildegarde. Pieter en Henriette nemen uiteindelijk het voorstel van Claudius aan om samen per koets terug te keren naar Köln. Ze geloven hem niet helemaal als hij zegt dat de *Berline* bijna even comfortabel is als de schuit maar het kort de reis wel gevoelig in. En dat laat hen

toe hun verblijf bij Pieter's ouders nog enkele dagen te rekken.

"Zullen we met onze onderwijsplannen enkel vooruitgang boeken als we de scholen aan de controle van dogmatische machthebbers kunnen onttrekken?" vraagt Pieter.
"Wie zijn de dogmatische machthebbers? De kerkelijke overheden? De wereldlijke overheden? De leermeesters en onderwijzers?" stelt Henriette als tegenvraag.
"Het is misschien een paradox maar het lijkt erop dat juist wie macht verkrijgt en wil behouden doordrongen is van het belang van opvoeding en onderwijs. De scriba's wisten het, de geestelijkheid weet het, de verlichte adel wist het, de opkomende patriciërs weten het. Maar die verlichting verdringt wel wie over geen macht of nog niet over macht beschikt," denkt Claudius. "Ergo. Opdat dezen geen macht zouden verkrijgen knuppelt men hen gehoorzaamheid en onderworpenheid in."
"Inknuppelen!", verwondert John zich.
"Ja. Dat is een oude gewoonte. Luister wat Erasmus meer dan 150 jaar geleden schreef. Hij had het over de kloosterscholen voor de geestelijkheid en de stadsscholen voor de armen. In die stadsscholen konden de *literatores* vaak zelf nauwelijks lezen. Erasmus stelt vast: '*Je zou niet denken in een school te zijn, maar in een martelkamer; er is niets anders te horen dan suizende stokslagen, jammeren en snikken en ruwe bedreigingen.*'
"Maar hij wil wel dat iedereen kan leren of niet?" vraagt Wolfgang.
"Zeker wel. Hij heeft het wel over de noodzaak tot *fingere* dat je

kan vertalen als *boetseren*. En dat moet vroeg gebeuren. Kinderen moeten volgens hem leren studeren. En dat begint met het leren van een zuiver gesproken taal. '*Een echte kans om een taal zuiver te leren, krijgt men vooral door te praten en dagelijks om te gaan met mensen die haar correct spreken, en ook door de voortdurende lectuur van auteurs die hun taal goed beheersen*' zegt hij. Daar kunnen preceptoren of schoolmeesters voor zorgen, maar het moet wel op een boeiende manier gebeuren. Goede begeleiding zal tot goede leerlingen leiden, beweert Erasmus. Hij zegt hierover dat jonge kinderen zich eerder laten leiden door intuïtie dan door overleg, iets wat de heidense filosofen zoals hij ze noemt ook al hadden opgemerkt. Volgens Erasmus konden zij de reden ervoor niet achterhalen. Daar heb je immers het christelijk denken voor nodig, vervolgt hij. Hierdoor weten we dat de neiging tot kwaad ons ingeworteld is sinds Adam, de eerste mens. Dat stond voor Erasmus buiten kijf. Maar, ging hij verder, het grootste deel van dat kwaad vloeit voort uit verkeerd gezelschap en een gebrekkige opvoeding in de eerste levensjaren."

"Comenius had het ook steeds over het belang van de 6 eerste jaren van de moederlijke opvoeding," herinnert Pieter zich.

"In zekere zin zouden onderwijzers en leermeesters tijdens hun vorming moeten nadenken over de zonden en deugden. Moraal en ethiek aanpakken met kinderen kan wellicht door *Prudentia, Justitia, Temperantia, Fortitudo, Fides, Spes* en *Caritas* tegenover *Superbia, Avaritia, Luxuria, Invidia, Gula, Ira* en *Acedia* stellen."

"Ik denk dat mijn goede vriend hier een beetje te snel als bisschop reageert," lacht Wolfgang, "maar ik begrijp de

gedachtegang. Het zou al een hele stap vooruit zijn mochten we lesgevers zelf laten denken over hun eigen deugden en zonden en ze middelen geven om zich evenwichtig te gedragen. Daarbij zouden ze zeker *ira, invidia* en *acedia* moeten vermijden tijdens hun werk met hun pupillen en leerlingen. Als ze dan nog *prudentia, justitia, temperantia* en *fortitudo* opbrengen zouden we al een heel eind op de goede weg zijn."
Claudius lacht. "Ondertussen heb je *Fides, Spes* en *Caritas,* die je wellicht te Rooms vindt, netjes weggemoffeld. Maar ik begrijp wat je me wil zeggen. De obsessie voor moraal en juiste godsdienst doet meer kwaad dan goed. Misschien moeten kerkelijke overheden minder greep hebben op scholen. Mag ik nogmaals naar onze oude Erasmus teruggrijpen? Die zei al honderd jaar voor Comenius dat de rede de mens maakt. Nu moet je hem wel in zijn tijd zien, hij denkt hoofdzakelijk aan de opvoeding van aristocraten maar toch heeft hij ook aandacht voor de opvoeding van het gewone volk. *Fingere.* En kinderen zijn kneedbare massa gelijk vanaf hun geboorte. Ze leren vaak door imitatie, zo stelde hij vast. Dus is het van groot belang dat hun opvoeders een goede kennis hebben van de eigen taal. En dat de kinderen snel Latijn en Grieks kunnen leren."
Wolfgang voegt hieraan toe: "Maar Erasmus pleitte ervoor dit op een verstandige manier te laten gebeuren. *Nec multa sed optima* was de richtlijn bij het geven van informatie. Liefst met beeltenissen. Bovendien is de kwaliteit van de leerkracht een algemeen gegeven. Verder stond Erasmus een universeel karakter van de opvoeding voor. *Oportet scholam aut nullam esse aut publicam,* een school die niet voor iedereen is, is geen

school."
Claudius merkt op: "Terwijl Erasmus over de ideale school en de goede meester dacht was de macht van de Kerk wel aanwezig. Tijdens de contra-reformatie werden inquisitie-processen gevoerd tegen meesters enkel omdat ze het ware geloof niet voorstonden. Ik vond in Rome het verslag van de veroordeling van Pieter Mol in 1527 lesmeester in de stad Ypres vandaag in *Belgium Regia*. Verder zorgde het vermoeden dat dorpsmeesters nieuwe christenen konden zijn voor veel dergelijke processen. Wat opvalt is dat de inquisitie zich enkel zorgen maakt over godsdienstige aspecten. Men beschrijft wel de slechte voorbereiding van de meesters, maar daar tilt de kerk niet te zwaar aan. In een verslag uit Iberische contreien las ik: '*Wat de opleiding betreft, verklaart Tomás Leal de Sousa dat hij niet meer kan dan lezen en schrijven en nooit enige wetenschap studeerde.*
João Gonçalves zei iets gelijkluidend: hij kan lezen en schrijven maar niets meer. João Gonçalves accumuleert het lesgeven met het maken van dekens.
*Pedro Cabral beheert de boerderij van zijn vader en Teotónio do Bom Sucesso was tegellegger in de São Paulo wijk van Lissabon'.*Deze mannen waren geen goede leermeesters. Zoals gezegd geeft de inquisitie daar geen kritiek op. Dat doen auteurs zoals João de Barros in 1539 bijvoorbeeld wel."
"Dus als de kerkelijke overheid tussenkomt dan komt dat niet noodzakelijk de opvoeding van de kinderen ten goede," stelt Henrietta vast. "En hoe zit het met de tussenkomst van de wereldlijke overheid?"
"De wereldlijke overheid zal liever hebben dat schoolmeesters

zo weinig mogelijk weten. Stel je voor dat men overal zou horen dat na de dood van Koningin Isabella in 1504 veroveraars veel lelijker gingen huishouden in de nieuwe wereld, nu geen kwaad meer ter ore kon komen van deze koningin. Stel je voor dat kinderen zouden leren wat Bartolomeu de Las Casas schreef. Dat men in de mond van Christus, zoon van God die het lijden van de hele mensheid op zich nam, die woorden zou leggen: ‘ga en leer aan alle volkeren dat ongelovigen die vredig en stil in hun eigen land leven tot bekering gedwongen moeten worden, op straffe van confiscatie van al hun goederen, landen en ten koste van hun vrijheid’. Stel je voor dat de kinderen van de christelijke wereld uit de verhalen van Las Casas zouden leren dat tussen 1518 en 1530 Spaanse moordenaars een heel continent met speren, vuur en zwaarden uitroeiden. Dat deze veroveraars in twaalf jaar tijd vier miljoen mannen, vrouwen en kinderen vernietigden met hun veroveringen (want onder dat woord maskeren ze hun wrede daden, legt Las Casas uit). Volgens Las Casas waren ze wreder dan wat je van Turken kan zeggen over wie toch wordt gerapporteerd dat net zij de Katholieke Zaak ten gronde richten met hun invasies en onrechtvaardige oorlogen in strijd met en veroordeeld door zowel goddelijke als menselijke wetten. De indianen werden gewoonweg uitgemoord uit hebberigheid omdat ze goud bezaten, of uit teleurstelling omdat ze het niet hadden. Dat is wat volgens Las Casas in Guatemala gebeurde.”

“Dan zouden ook patriciërs en handelaars liever willen aangeven tot welke informatie schoolmeesters toegang krijgen. Het is natuurlijk perfide om op school, zoals in de pamfletten,

kwaad te spreken van de anderen en goed te spreken van zichzelf," denkt Pieter.

"Dat alleen houdt het drama in stand waarover Erasmus het in 1517 had, toen hij in *Querela Pacis* schreef over de vijandigheid onder de volkeren: '*Wat kan er slechter zijn dan volkeren die elkaar bestrijden alleen omdat ze andere namen hebben? Er zijn zoveel zaken die hen tot elkaar zouden moeten brengen. Waarom zijn ze als mensen niet welwillend tegenover hun medemensen? Waarom zijn ze als christenen niet vriendelijk gestemd tegenover mede-christenen?*'," merkt Claudius op.

"Daar sprak Jacobus me veertig jaar geleden over", zegt Wolfgang. "Het lijkt hopeloos om mensen tot verstandhouding te brengen. Zeker als de school er geen aandacht aan mag besteden."

"En toch gaan er stemmen op in die richting. Maar er is wie die stemmen niet graag hoort. Kennis en inzicht zouden de verstandhouding moeten verbeteren. Volgens Spinoza zijn er nog andere condities aan verbonden. Als natuurfilosoof verwerpt hij radicaal elke vorm van openbaring of profetie. Volgens hem spreken profeten niet namens God maar hebben ze gewoon een grote verbeeldingskracht. Volgens hem zijn God en Natuur als oneindige substantie equivalent. Inzicht in de natuur verhoogt dus de kennis van het Goddelijke."

"Dat verklaart uiteraard je bedenkingen in verband met de *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Iesu,*" zegt Henriette lachend.

"Je kan moeilijk van een niet dogmatische aanpak van het onderwijs spreken als je hun regels bekijkt," antwoordt Claudius. "Mijn kritiek gaat voornamelijk naar de wijze waarop

ze het curriculum vernauwen. Ik heb een zekere bewondering voor de wijze waarop de Jezuïeten in de Spaanse en Portugese bezettingen Brasilia, Chili en Patagonia *Reducciones* houden en hiermee de plaatselijke bevolking doorgaans beschermen tegen slavernij en dwangarbeid. Het is een vorm om het ingevoerde kwaad slechts enigszins te beperken. Want het geeft de plaatselijke bevolking geen zelfbeschikking over haar geloof en cultuur. Maar om naar Europa en het onderwijs terug te keren. Hier bepalen hun regels voor de theologie-meesters Thomas van Aquino als belangrijkste referentie. Het Heilige Schrift, het Hebreeuws, dogmatische theologie, geschiedenis van de kerk, canoniek recht en moraal maken het curriculum uit. Voor de meesters in filosofie, fysica en mathematica is Aristoteles de voorgeschreven auteur. In de *Studia Inferiora* bestaat het curriculum uit Latijn en Grieks, grammatica en syntax, retoriek en geesteswetenschappen. Bijkomende vakken zijn geografie, geschiedenis en oudheidkunde."

"Geschiedenis als bijvak", merkt Hildegarde op.

"Ja, en het gaat niet om de bijdragen van de vrouwen in de geschiedenis, Hildegarde. Het gaat om geduide zinnen."

"Kunt U een voorbeeld geven", vraagt John.

"In de *Ratio* vindt je een model voor commentaar op Cicero's *dulce ac decorum est pro patria mori.* Je kan ermee over zeden en gewoonten praten, als wel over het eerbetoon van in de strijd gesneuvelde soldaten, zoals dat in Athene, Sparta en Rome het geval was. Cicero studeren kan gewoon te maken hebben met het interpreteren van Latijnse uitdrukkingen zelfs niet noodzakelijkerwijze in hun context. Zo kan Cicero's *uno aspectu*

intueri lang voor de geboorte van Jesus geschreven aangepast worden aan het kruis. De uitdrukking zou betekenen dat we in één oogopslag kunnen kijken naar degenen die God zeer dierbaar waren — *Hoc accommodari posset ad Crucem, apud quam possumus uno aspectu intueri eos, qui Deo erant longe carissimi,*" besluit Claudius.
"We zullen de *Ratio Studiorum* indachtig zijn en ondertussen Ratke, Comenius, Erasmus en Spinoza niet uit het oog verliezen," zegt Wolfgang.
"En daar zullen we het werk van mijn dierbare vriend voor kunnen raadplegen," merkt Claudius op. "Als ik het goed voor heb, heeft Johannes Magister order gegeven om het zetten ervan te beginnen."
"Mijn bijdrage is miniem", antwoordt Wolfgang. "Als ik jullie een raad mag geven verdiep jullie dan in wat we de volgende jaren van John Locke mogen verwachten."

De eeuw loopt ten einde

Pieter, Henriette en hun kinderen zijn terug in Köln. Pieter vult zijn lessen op de *Artistenfakultät* aan met debatten in private studiegroepen thuis. Die studiegroepen zijn bedoeld voor toekomstige lesmeesters. Henriette organiseert en begeleidt ze. Met Claudius en Wolfgang onderhoudt het koppel gesprekken en correspondentie over onderwijs en opvoeding.
Pieter blijft informatie verzamelen over scholen en scholing op verschillende plaatsen in de wereld.
Uit Frankrijk verneemt hij dat edelen kunnen kiezen voor een

opleiding in de ruiteracademie. Dat is een soort rivaal van de universiteit. De academie biedt een curriculum aan dat de adel nuttiger lijkt dan wat de universiteit te geven heeft. Men leert er de kunst van het paardrijden, het schermen, het uitbouwen van fortificaties en het dansen. In het spoor van de Academie die Pluvenil honderd jaar eerder oprichtte, heb je nu ook het Quatre-Nations college van Mazarin, naast andere colleges buiten Parijs. Dat is onder meer het geval in Saumur, Orléans en Angers.
De Amsterdamse predikant Balthasar Bekker breekt een lans ter verdediging van kennis en tegen het bijgeloof. In *De betoverde wereld* zet hij zich heftig af tegen het geloof in duivels en heksen. De ignoranten nemen hem dat niet in dank af en slagen erin hem uit zijn ambt te ontzetten. Maar het boek zorgt er toch voor dat de heksenvervolging geleidelijk afneemt.

Van Hildegarde verneemt Henriette dat Maria Sibylla Merian van Wieuwerd naar Amsterdam verhuist. De Labadistische commune kampt met geldgebrek. De heruitgave van haar rupsen- en vlinderboek geeft haar de nodige middelen en brengt haar ook in contact met andere natuuronderzoekers.

In Rome heeft Innocentius XII Alexander VIII opgevolgd. Die door Lodewijk XIV gestuurde paus had in zijn tweejarig durend beleid de besluiten van Innocentius XI naast zich neergelegd. Claudius had het in die periode vooral moeilijk met het openlijke nepotisme van de Venetiaan. Claudius spreekt nu zijn hoop uit over Innocentius XII. Die probeert met zijn pauselijke bul te bekomen wat zijn voorgangers niet konden of wilden

doen. Maar hij denkt dat het lang zal duren vooraleer de kerk niet arrogante leiders in zich zal verzamelen. En ondertussen blijft het kerkelijke standpunt rond de slavernij halfslachtig.

Lieve ouders,

We schrijven vandaag 18 oktober 1692 en we ruimen nog altijd puin na de grote aardschok een maand geleden. Wij stellen het goed maar de twee jongens hebben nog altijd nare dromen. We weten dat de trilling van de aarde zelf tot bij jullie te voelen was. In Belgium Regia zijn enkele dorpen volledig verdwenen. Bij ons is de toren van de Augustijnerkerk ingestort. Veel huishoudens hebben af te rekenen met gebroken aardewerk en vernietigde meubels.

Niet alleen de aarde schokt. Ook, in de universiteit zijn schokkende gebeurtenissen gaande. Naarmate de Roomsen steeds minder tolerant zijn tegenover hun andersdenkende christenbroeders, verzoekt men steeds meer lesgevers waarvan men denkt dat ze er 'ketterse sympathieën' op na houden dringend hun post te verlaten. Uiteraard is er veel gekonkel, vooral door wie mogelijkheden ziet zelf in de hiërarchie op te klimmen. Claudius gaat zich uit Köln terugtrekken, vooralsnog voorlopig, zegt hij. Zijn Amsterdamse vrienden zijn druk bezig om een gepaste broodwinning voor hem te vinden, wellicht in Amsterdam zelf en zo niet in Leiden of Utrecht. Wij zullen het moeten stellen zonder mijn opdrachten in de Artistenfakultät nu we als vrienden van Claudius worden nagewezen. Maar de opleidingen die we thuis verzorgen lopen goed. Alleen zullen we wellicht bij de familie moeten aankloppen of een Amsterdamse drukker zoeken voor nieuwe publicaties.

Jullie erg genegen zoon Pieter.

Lieve kinderen en kleinkinderen,

We zijn verheugd te vernemen dat jullie zonder kleerscheuren de aardschok hebben overleefd. Over de kleerscheuren door intolerantie en arrogantie veroorzaakt kunnen we uiteraard niet zo vrolijk doen. Ook hier is het grotere gewicht van de contra-reformatie voelbaar. Steeds meer boeken worden als ongeschikt afgedaan omdat ze een hervormende signatuur zouden hebben. Dat maakt de boekenmarkt in Frankfurt minder interessant voor Amsterdamse handelaars en geleerden ondanks de lange traditie hier de boekdrukkers op de boekhandelsbeurs te bezoeken. Wie zoekt naar de publicatie van nieuwe ideeën in het Duitse Rijk gaat steeds vaker naar Leipzig. Onze neven en Wolfgang bewaren wel de winstgevende handel met het drukken van almanakken en van kleine boekjes. Zoals vele andere drukkers willen we niet het risico lopen om met onverkoopbare producten te blijven zitten gewoon omdat ze plots op de index librorum prohibitorum *verschijnen. Dat maakte het beroep intellectueel zeker minder aantrekkelijk. We kunnen enkel hopen dat zoals de Calvinistische Hugenoten voorheen, ook nu de meest dogmatische Katholieken Frankfurt vrijstad te klein vinden en dat ze, in Palts of elders, voor hen aantrekkelijker woongebieden opzoeken.*

We kijken uit naar de volgende brieven van Claudius uit Amsterdam of omstreken. Hij zal er John Locke niet meer vinden. Over hem hoorden we dat hij met de prinsen van Oranje naar Engeland terugkeerde. Ik hoop dat Claudius zich in zijn vrijwillige verbanning gaat thuisvoelen, nu hij besloot zijn bisschopsmantel af te leggen en uit de Rooms-Katholieke kerk te stappen.

Wolfgang en ik omhelzen jullie en de kinderen in gedachten.

Het zijn de laatste jaren van de 17de eeuw.
In 1694 wordt de bank van Engeland gesticht. Het jaar daarop overlijdt Maria Stuart. In Florence experimenteert Bartolomeo Cristoforo met een nieuw instrument dat gaandeweg het klavecimbel zal vervangen. Het krijgt de naam piano-forte of hammerklavier.
In een aantal naties waar de Hervormde of Lutherse Kerk de officiële kerken zijn slaat men in februari van het jaar 1700 tien dagen over waarmee ook daar de juliaanse kalender door de gregoriaanse wordt vervangen.
Tegen 1700 worden er jaarlijks vijftigduizend slaven getransporteerd. Oorspronkelijk verdween in Europa zelf de slavernij grotendeels omdat die handel immoreel gevonden werd en uiteindelijk inging tegen de christelijke normen en waarden. Maar dat veranderde snel met de trans-Atlantische slavenhandel. Rechtvaardiging werd opnieuw in de Bijbel gezocht. Genesis 9 zegt dat de nakomelingen van Cham tot slavernij vervloekt worden. Martin Luther stelde dat Cham de stamvader was van alle kleurlingen. Zo hadden de Lutheranen een basis om de slavernij te rechtvaardigen. De opbrengsten van de nieuwe mensenhandel verhoogt de welvaart in Europa die zo haar handelsbalans met Azië in evenwicht krijgt. De transatlantische driehoekshandel laat de Europese expansie toe en de ontwikkeling van de verrijking op basis van bezit en verhandeling van bezit. De Europese machthebbers en avonturiers begonnen rond 1450 hun bezittingen uit te breiden eerst met de plaatselijk tot slaaf gemaakte bevolking en vandaag

met ingevoerde slaven. Zo'n negen a tien miljoen mensen zijn al als slaaf verscheept. Ongeveer anderhalf miljoen stierven tijdens de reis nog vóór ze verkocht en verder geknecht en mishandeld konden worden. Onder de dynastie van Avis en de Habsburgers, en nu van Bragança en Bourbon domineren Portugese en Spaanse handelaars reeds lange tijd de Europese handel in hoofdzakelijk zwarte mensen. Die Iberische handelaars krijgen al snel gezelschap uit bijna alle Europese naties, onder ongeveer alle koningshuizen. Winstbejag zorgt voor nieuwe concurrentie. Pieter verneemt van missionarissen dat op de grote bezittingen overzee ook slaven als dieren gekweekt en verhandeld worden, wat de aanschaf van werkkrachten goedkoper maakt. De slaven hebben het doorgaans behoorlijk slechter dan de toch al miserabele horigen en lijfeigenen in Europa. Edelen, geestelijkheid en patriciërs blijven doof en blind voor de onmenselijke toestanden van de arme lieden omdat die net hun welstand mogelijk maken.
Humanisten, filosofen, lesmeesters en andere intellectuelen zitten bewust of onbewust vast in een netwerk van verknechting die hun eigen intellectuele arbeid bekostigt.

Pieter en Henriette wonen nog steeds in Köln. Claudius heeft zich definitief in Amsterdam gevestigd. Uit Frankfurt komen berichten over de slechter wordende gezondheid van Wolfgang. John is 22 en op reis. Henriette grapt dat hij op *Petit Tour* is. De Grand Tour is immers die van kinderen van patriciërs, edelen en gegoede burgerij. Voor het ogenblik verblijft John in Frankfurt op vraag van zijn grootouders na enkele ervaringen aan de

oostgrens van het Duitse Rijk en een door Claudius begeleid bezoek aan *Belgium Fœderatum*.
Hiervoor heeft hij ook enkele steden van *Belgium Regia* bezocht. Hij kon ondermeer op 1 mei 1698 meemaken hoe in Brussel een klein beeldje, dat de naam *Manneken Pis* draagt, met een echt tenue aangekleed wordt. Het is een cadeau van de landvoogd, Maximiliaan II. Naast dit jolige verhaal, schrijft hij ook over zijn verblijf in Antwerpen, Gent en Brugge. Hij bezoekt het aan de Mare Germanicum gelegen Oostende, waar hij de plannen verneemt voor het oprichten van een scheepvaartmaatschappij voor handel met Indië.

Mijn goede vriend en meester Claudius,

Henriette en ik willen je nogmaals bedanken voor de wijze waarop je John hebt begeleid bij zijn Petit Tour *zoals Henriette pleegt te zeggen. Hij schrijft ons dat hij verbaasd was vast te stellen dat op de meeste dorpsscholen die jullie konden bezoeken nog steeds enkel de plankjes of hoornboekjes te vinden zijn en zelfs niet het Haneboek. Het lijkt wel of de Kleine Schooltjes in de tijd zijn blijven stilstaan. John is nu bij zijn grootouders en je kan je wel voorstellen hoe treurig dit nieuws is voor Wolfgang die er zo van overtuigd was dat tenminste in Belgium Fœderatum het werk van Comenius snel opgang zou maken. Kan je je dat voorstellen, lieve vriend? Comenius is beter gekend in Batavia of in de Molukken dan in Gelderland of Zeeland.*
Uit Engeland verneem ik dat, op aanraden van John Locke, workhouses *worden ingericht, voor kinderen van drie tot viertien jaar. De bedoeling is dat armen de armoede even onwenselijk zullen vinden als de gegoede bevolking. En daarom, zegt men, moeten de*

kinderen zo snel mogelijk tot werkwilligheid worden opgeleid. Ik weet niet wat Locke zelf denkt over de praktische uitwerking van zijn voorstel, maar ik krijg treurige verslagen. Doorgaans vind men elke opleiding tot kennis en wetenschap onnodig. Enkel de opleiding tot handwerk is gewenst. Als ik het zo hoor lijken de workhouses een nog povere bedoening dan de Petites Ecoles *van Charles Démia waar we het enkele jaren geleden over hadden. Ze zijn een mindere heruitgave van initiatieven zoals de* Grey Friars of Christ's Hospital *en andere instellingen voor wezen en armen, die tegenwoordig de iets meer gegoede werklui bedienen.*
Uit Frankrijk komt steeds hetzelfde nieuws. Men is enkel begaan met de morele en religieuze opvoeding van de kinderen zodat de verschillende bevolkingsgroepen in relatieve rust samenleven en de schade die armoede en armen aan rijken berokkenen beperkt blijft. Ik zie nog het epistel voor me waarin Demia aanhaalt dat de seminaries en colleges niet aan de armen besteed zijn: 'Les pauvres n'ayant pas le moyen d'élever ainsi leurs enfants, ils les laissent dans l'ignorance de leurs obligations: le soin qu'ils ont de vivre fait qu'ils oublient celui de leur faire apprendre à bien vivre et eux-mêmes ayant été mal élevés, ils ne peuvent communiquer une bonne éducation qu'ils n'ont jamais eue. [. . .]
Ils se soucient fort peu que leurs enfants apprennent les bonnes mœurs et les devoirs du christianisme qu'ils ignorent. [...] Ainsi l'on voit avec un sensible déplaisir que cette éducation des enfants du pauvre peuple est totalement négligée, quoiqu'elle soit la plus importante de l'état.'
De liefdadigheid dient vooral diegenen die met hun liefdadigheid te koop lopen. Liefdadigheid of godsdienstige bezorgdheid. Ik kreeg

van een Portugese missionaris en botanist te horen dat ook in het Portugese Rijk de bezorgdheid omtrent de opvoeding van de kinderen al honderd jaar dezelfde is. Hij citeerde me een bekommernis van de stadsbestuurders van Lisboa: 'Het er ons erg om gelegen [zeggen die] te weten welke kwaliteiten en gewoontes de schoolmeester van de kinderen hebben en welk leven ze leiden. Want het kwam ons ter ore dat in sommige Rijken en Provincies afvalligen hun slechte doctrine in de kinderschool uitzaaien'. Als die ketters net zo denken als die anderen die beweren de voorstellen van Locke in praktijk te brengen dan hoeven de machthebbers zich geen grote zorgen te maken. Maar ik moet je eerlijk bekennen dat ik te weinig weet van de ideeën van John Locke. Als wat ik hierboven beschreef juist is stemt me dit alles tot nadenken. Misschien hadden Jacobus en Wolfgang het bij het verkeerde eind, toen ze elk op hun eigen manier vol hoop naar zijn werk uitkeken.

Je toegenegen Pieter en Henriette.

Mijn lieve lieve vrienden,

Ik vraag jullie vergiffenis dat ik jullie zo lang op een antwoord deed wachten. Mijn lieve lieve vrienden. Wat een treurig nieuws bereikt ons uit Frankfurt. Jullie hadden het zien aankomen zo vernam ik maar het blijft hard. Met het overlijden van Wolfgang verloor jij, Pieter, een lieve vader en ik een trouwe vriend. Hij heeft dus net de volgende eeuw niet gehaald, zoals hij zelf voorzag nu tien jaar geleden tijdens onze lange tafelgesprekken. Ik hou hem in gedachten en in mijn gebeden tot de Almachtige met de zekerheid dat eeuwige rust en vrede voor hem is weggelegd.

Zo, Henriette heeft dus een nieuw begrip ingevoerd: de Petit Tour.

Ik hoop dat die meer bijbrengt aan wie hem beleeft, dan de Petite École *aan wie ertoe verplicht wordt.*

Je stelt je vragen omtrent de gedachten van John Locke. Ik heb Some Thoughts Concerning Education *gelezen uit 1693. Twee jaar geleden verscheen het ook in de nederlandsche taal onder de titel* Enige bedenkingen over de opvoeding der kinderen. *Ik stuur jullie hierbij een exemplaar op.*

In zijn recente Essay Concerning Human Understanding *komt Locke terug op het aristotelische idee dat een mens ter wereld komt zonder inhoud. Hij vergelijkt* tabula rasa *met een wit vel papier, en heeft* het *over de onbevlekte geest en ziel. Jullie weten hoe ik denk over fenomenen waarvoor men beroep doet op onbevlektheid…*

Hoe dan ook, Locke argumenteert dat de ontwikkeling van het kind rechtstreeks afhangt van de ouders die door hun wijze van optreden zullen beslissen of het kind goed of slecht zal zijn. Een kind moet opgevoed worden in vier zaken volgens Locke: deugd, wijsheid, goed gedrag en geleerdheid. De geneesmeester komt ook tussen als hij het over gezond lichaam en leven heeft. Zwemmen, buitenlucht en maaltijden zonder vlees zijn verplichte ingrediënten. De zonde des vleses heeft verschillende smaken. Het is duidelijk dat Locke het enkel heeft over de opvoeding van jongens uit hogere kringen, wanneer hij in paragraaf zes (§6) zegt: 'Ik gebruik hier het woord Hy, omdat het voornaamste oogwit van myne Redeneringh hier op ziet, hoe een jonge Zoon van aanzienelyke Ouders van zyne jonkheyt af moet opgebragt worden, 'twelk altijt niet overeen komt met de opvoeding der Dogters'.

De filosoof stelt dat het verboden moet zijn kinderen te slaan, omdat dit een niet efficiënte opvoedingswijze is. Kinderen moeten

leren gehoorzamen en men moet ze dus kort houden, maar streng straffen brengt geen voordeel met zich mee. In §36 pleit hij ervoor teder met kinderen om te gaan. Ze moeten kunnen spelen en over speeltuig beschikken. Men moet wel vermijden dat ze ergens om schreeuwen of hen zomaar alles te geven waar ze begerig naar zijn. In §52 herhaalt hij dat slaan en andere lichamelijke straffen zeker niet tot edelmoedige mensen leidt. Dat brengt ons naar het in §70. Blijven de zonen thuis of gaan ze naar school? Houdt men ze kinderlijk als men de jongens thuis houdt? Zal men hen naar school sturen? Zijn ze onwetender van de wereld als ze thuis blijven? Zullen ze door school te lopen besmet worden met onbeschoftheid en ondeugd? Een leer- of tuchtmeester thuis waakt over 2 of 3 kinderen, een leermeester op school over zijn 50 tot 100 schooljongens. Dat is een onmogelijke opgave, zelfs voor de schranderste leermeester. Hoe dan ook, gaat Locke verder in §71, doe niets in hun aanwezigheid dat ze niet mogen navolgen. Eender wat we fout vinden en ons ontsnapt zullen ze nabootsen en zich beschermen door te zeggen dat ze een voorbeeld navolgen. Ik kan me voorstellen dat Henriette hier als moeder zeker wat over te zeggen heeft, horen jullie mijn ironie?

Locke twijfelt eraan of natuurkunde ooit een wetenschap zal worden. De natuur, zegt hij, is door zo'n wijs wezen geschapen dat zij wellicht nooit zal doorgrond worden. Kan natuurkunde (fysica) van bovennatuurkunde (metafysica) gescheiden worden? Toch, vervolgt hij, kan er vooruitgang zijn: 'Kijk maar naar het uitmuntende boek van de Heer Newton, die met de wiskunst van de natuur sommige dingen die ons duister waren kan verlichten.' *Maar…* 'Hoewel Latijn en Geleerdheid tegenwoordig

de kroon spannen zijn dat wellicht zaken die een braaf Heer in zijn beroep weinig zal nodig hebben.' *Daarentegen moet hij de kennis hebben* 'om een yverigen werkzaam man te zijn, in een gedrag over een komende met zyne rang, als mede uitmuntend en nut te zijn voor zijn Land na de staat daar hy in is'.

Wat te doen vraag ik me af vrienden om kinderen geen Grieks of Latijn te moeten laten leren? Ervoor zorgen dat deze talen overbodig zijn om wijsheid en geleerdheid op te doen? Dan is er wel een onderwijs in levende talen van doen, samen met een grote nood aan vertaalwerk. Van dat eerste is Locke een grote voorstander. Maar, zeg ik zelf, gebruik alsjeblief niet het argument dat de ambachtsman tijd verliest met het leren van talen die hem tot geleerdheid kunnen brengen. Leer talen, ook Latijn indien nodig, spreek ze en maak er gebruik van eerder dan door er een studie van te maken.

Hoe dan ook, waarschuwt Locke in §120, mag men geen enkele vraag van kinderen verachten en moet men er ook zorg voor dragen hen nooit een bedrieglijk of bespottelijk antwoord te geven.

En hoe zit het met de redevoering. Je voelt een zekere kritiek op Seneca. Locke zegt uit de woorden van Seneca op te maken dat we met redevoeringen niet leren leven maar leren redetwisten en dat dergelijke opvoeding nuttiger in de hogeschool dan in de wereld. De indianen, zegt Locke, geven ons het voorbeeld waar het om de redevoering gaat. Ze luisteren naar iemand tot die ophoudt met spreken en vallen elkaar niet in de rede. En wij? Wij tonen vaak enkel een onvolledige opvoeding, die de overblijfselen van onze barbaarsheid aan het licht brengen.

Ook over het kwaad spreekt Locke zich uit. Om dat te vermijden

moet de tuchtmeester of lesmeester beschaafde manieren hebben en over wereldkunde beschikken. Hij moet zelf bekwaam zijn in die wetenschappen waarvan hij wil dat zijn leerlingen bekwaam worden. En hij moet in opvoeding bekwaam zijn. Kinderen beminnen de vrijheid vanaf de geboorte, maar ook heerschappij en bezit. Geef dus een kind niet waar het om smeekt of om huilt. En wees attent op het voortdurende gevaar dat ze leren kwaad doen. De geschiedenis, zegt Locke, staat vol verhalen die eindigen met vechten en doodslaan. Overwinnaar zijn soms de grootste beulen van het menselijk geslacht, maar zij krijgen de voornaamste eretitels. Die titels verleiden de jeugd die zich dan inbeeldt dat doodslag het loffelijkste ambt op de wereld is en mensenmoord de grootste heldendaad. Hier komt de mensenliefde van Locke naar voren, zou je kunnen zeggen. Toch spreekt hij zich soms tegen, als je zijn eigen liefde voor het bezit bekijkt. Wat moet je denken van de rechtvaardiging van particulier eigendom op basis van landbouwarbeid? Locke gaat ervan uit dat eenieder een deel van de overvloedig voorradige braakliggende grond in bezit kan nemen door deze te bebouwen of te laten bebouwen. Hij is als investeerder betrokken bij de kolonisatie van Amerika. De oorspronkelijke bewoners die nu erg opportuun voor Locke geen redenaars meer zijn, maar jagers-verzamelaars, kunnen zonder probleem onteigend worden, omdat er genoeg land overblijft. Blijkbaar weet hij weinig over de uitmoording van de indianen. Locke verstaat onder arbeid voor het bewerken van de natuur ook ingehuurde arbeid, of, zoals in zijn voorstel voor een grondwet voor de Carolina's, arbeid van horigen en slaven ten bate van de bezitters.

Lieve vrienden, ik wijk nu toch wel af van onze bekommernissen over opvoeding en school.
Ik kijk verlangend uit naar jullie berichten en wil jullie nogmaals verzekeren dat Wolfgang in mijn gedachten woont.
Ik schrijf vandaag ook nog naar Hildegarde.

Jullie toegenegen Claudius.

Goede vriend en meester Claudius,

Het eerste wat Henriette en ik bespraken, nadat we je brief over John Locke en het bijgesloten Enige bedenkingen over de opvoeding der kinderen *lazen, is dat het moeilijk blijft om filosofen en geleerden te interesseren voor de scholing van kinderen van horigen en knechten. Toch kan je Locke niet verwijten oneerlijk te zijn. Hij zegt immers zelf dat hij over de opvoeding van de jongens van de welgestelde families praat. Ons lijkt het dat uit Engeland nog altijd dezelfde wind waait als uit het Frankrijk van Démia wat de scholing en opvoeding van arme kinderen betreft.*
We denken vaak aan Wolfgang. Het is misschien een magere troost te weten dat hij hier op aarde niet meer de ontgoocheling heeft moeten voelen over de teksten van iemand waar hij het over had, sinds hij Jacobus leerde kennen. Voor onze eigen oriëntatie van ons werk met leermeesters en onderwijzers denken we dat de oudere meester Erasmus en de jongere meester Comenius ons van groter nut zijn. Ik zou zelfs durven beweren dat Erasmus een minder dogmatische kijk had, zelfs op het onderwijs, dan Comenius. Maar ik kan me vergissen. Misschien zal onze zoon John hierover een beter zicht krijgen. Sinds zijn bezoek aan Amsterdam is hij immers volop alle geschriften aan het bestuderen van wie zich de laatste

tweehonderd jaar met opvoeding en onderwijs heeft bezig gehouden van alle kinderen onafgezien hun afkomst.

We moeten je bekennen dat we wat ontgoocheld zijn met het beeld van de ziel van het kind als onbeschreven blad, dat inderdaad niets anders is dan een hedendaagse versie van de tabula rasa *van Aristoteles. Hoewel Locke duidelijk zegt dat je geen vragen van kinderen onbeantwoord moet laten, blijft hij het idee aankleven dat kinderen alles moet ingeprent worden, op een wel overwogen manier. Nogmaals lijkt het ons meer over didactiek dan over mathetiek te gaan. Je kan je afvragen of kinderen zonder oorspronkelijke inprenting dan geen vragen stellen. Henriette beweert dat zelfs boorlingen, vooraleer ze de menselijke spraak machtig zijn, veel vragen stellen en dat wenen of krijsen niet noodzakelijk met bezitsdrang te maken heeft. Misschien is het wenen de wijze om de ouders te zeggen dat ze de vraag naar melk of naar genegenheid niet begrepen. Wel kunnen we akkoord gaan met Locke dat het huisonderwijs zijn voordelen biedt ten aanzien van het naar school gaan om verloren te lopen tussen 50 tot 100 medeleerlingen. Maar niet iedereen kan het huisonderwijs bekostigen. En met huisonderwijs wijken we ook af van het idee van publieke toegankelijkheid tot wetenschap en geleerdheid. Huisonderwijs voor wie het kan betalen is volgens ons een verkeerd antwoord op de slechte kwaliteit van de publieke school, die, zoals Erasmus het zegt, de enige ware school is. Dus in plaats van toe te geven aan de argumenten van onze tijdgenoten Locke en Fénelon, moeten we nogmaals de meer dan honderd jaar oude Erasmus horen. Locke denkt aan de jongens van de welgestelden. Van Fénelon kan je eventueel zeggen dat hij zich ook buigt over de*

meisjes van welgestelde kringen. Erasmus geeft ons het idee om aan de opleiding van leermeesters in het algemeen te werken wanneer hij zegt 'Leren doen we graag bij onderwijzers die ons na aan het hart liggen. Sommige leermeesters zijn echter zo stomvervelend, dat zelfs hun vrouw niet van hen houdt'.

Het is vrij duidelijk dat Locke niet als geneesmeester-filosoof maar als bezitter spreekt over de kinderen van horigen en slaven. Je wees er terecht op dat hij de slavernij niet veroordeelt. Niet enkel stemt hij in met de christelijke traditie dat er rechtvaardige oorlogen zijn, waarbij de krijgsgevangenen tot slaaf kunnen worden gemaakt, maar blijkbaar zijn de oorlogen onder de volkeren van Afrika, al dan niet aangespoord door Europese slavenhandelaars, ook rechtvaardige oorlogen. Het lijkt wel of hij een onderscheid maakt tussen menselijke mensen en dierlijke mensen. Is hij er zich bewust van dat de Fundamental Constitutions *van Carolina de blanken volledige heerschappij geven over de Afrikaanse slaven, alsof het over paarden en andere dieren gaat? Of misschien is hij gewoon, zoals we nog meer zien bij sommige auteurs van vandaag, misleid door die veelvoorkomende gedachte dat de armoede een voorbestemde conditie is die door opvoeding niet kan weggewerkt worden. Tabula rasa, sed non nimis?*

Je toegenegen Pieter en Henriette.

Mijn lieve en gewaardeerde vrienden,

Een klein woordje voor ik Amsterdam voor korte tijd verlaat. Ironische uitspraken over de gedachten van anderen zijn natuurlijk altijd gevaarlijk, wanneer we die gedachten niet weten te plaatsen. Toch kan ik het niet nalaten nogmaals aan Zera Yacob te denken.

Weten jullie nog hoe ik vertelde dat hij zich onderzoekend opstelt over de waarheid van wat in het Heilige Schrift staat? Hij heeft het erover dat iedereen zegt dat zijn geloof het juiste is, wat het geloof van de anderen gelijk onjuist maakt, waardoor ze onmiddellijk vijanden van God worden. Zoals ik al zei, is dit voor Yacob voldoende om voorzichtig te zijn bij het beoordelen van de anderen.
Descartes was niet zo omzichtig. Hij schreef immers dat ontrouwen en atheïsten eerder arrogant dan beleerd zijn.
Locke argumenteert in zijn Epistel over Tolerantie dat atheïsten helemaal niet getolereerd moeten worden.
Mendonça da Silva en Las Casas vertellen ons dat dit steeds een argument is geweest om slavernij van atheïsten of ontrouwen te rechtvaardigen.
Ik kan niet nagaan of dat bij Locke ook het geval is.
In haast, jullie toegenegen Claudius.

John

Van Köln naar Gent

John is terug thuis, na zijn *Petit Tour* en zijn verblijf in Frankfurt. Hij herinnert zich goed de emotionele dagen bij het overlijden van grootvader Wolfgang en het afscheid van grootmoeder Hildegarde. Hij wil in het spoor van zijn ouders stappen en leermeesters opleiden, terwijl hij ook zelf ervaring wil opdoen als onderwijzer.

Het Rijnland is opnieuw onderhevig aan schermutselingen en troepenverplaatsingen. Ditmaal omdat zowel Lodewijk XIV als de Oostenrijkse tak van de Habsburgers allebei Spanje en al haar overzeese bezettingen wil inpalmen, nadat de Spaanse tak van de Habsburgers uitsterft. Een eerder onverwacht gevolg van de groeiende vijandigheid tussen de Europese vorstenhuizen is dat de familie Thurn und Taxis hun bezittingen in de *Belgium Regia* verlaten en zich in Frankfurt vestigen.
In maart 1702 sterft Willem III van Oranje in Londen. Hierop volgt de kroning van zijn schoonzuster Anne tot koningin van Engeland, Schotland en Ierland. Zo belandt Anne Stuart plots middenin de Spaanse Successieoorlog.
In mei 1703 beveelt Peter de Grote tot het bouwen van wat hij de nieuwe hoofdstad van Rusland wil zien: Sankt-Piter-Boerch. Hiermee wil hij Rusland nauwer bij Europa aansluiten. De bouw betekent jarenlange dwangarbeid van Oeigoeren, Kirgiezen, Kazachen, Jakoeten en Tartaren.

John neemt een functie als leermeester aan in Mainz. Zijn neven uit Frankfurt hebben altijd contact gehouden met de familie die Johannes tijdens zijn studies heeft geherbergd. Zo bouwt John snel zijn plaatselijke vriendenkring uit. Het voordeel om in Mainz te verblijven is dat John zowel de Main tot Frankfurt kan opvaren, om zijn grootmoeder te bezoeken, als tijdens de academische pauzes de Rijn naar Köln kan afvaren om zijn familie op te zoeken. Dit zolang de voortdurend dreigende troepenverplaatsingen en het daarbij horende beleg van oeversteden het rivierverkeer niet stilleggen.

Op 2 december heeft John net een bezoek aan Frankfurt beëindigd. Hij praatte er met zijn grootmoeder over de rol van de vrouwen in de opvoeding van de kinderen. Ze hadden het over de hoofdzakelijk mannelijke kijk op wat de rol van de vrouwen is. Hildegarde vergelijkt opmerkingen van haar correspondentievriendinnen met wat in de geschriften van Erasmus, Comenius en Locke te vinden is. John denkt over dit gesprek na en vraagt zich af hoe hij meer inzicht kan krijgen over de vooroordelen waar het de opvoeding van vrouwen betreft, terwijl hij zijn reis naar Köln voorbereidt om er de kerstdagen door te brengen.

Op de ochtend van 7 december scheept hij in. Snel wordt het duidelijk dat de reis onrustig zal zijn als gevolg van de opstekende wind. Zoals vaak gebeurt wanneer de boot heftiger schommelt, beginnen de reizigers met elkaar te praten. Zo raakt John in gesprek met Marianne Grünen, een jonge vrouw die hem vertelt dat ze net 20 is geworden en van Mainz naar Köln trekt om er een tante te bezoeken. Al snel verglijdt hun gesprek

van de meer gangbare onderwerpen onder reizigers naar een gedachtenwisseling over ethiek en over de rol die vredelievende missionarissen zouden kunnen spelen indien ze tot open dialoog werden aangespoord in plaats van tot de opdracht tot bekering. Op een bepaald ogenblik heeft John het over de correspondentie van zijn moeder met Maria Sybilla Merian. Marianne verwondert zich dat John over haar heeft gehoord. Ze vertelt John wat ze gelezen heeft over diens reis naar Suriname met haar dochter. Volgens Marianne liet Maria Sybilla zich scherp uit over wat ze als mens-onterende slavernij beschreef waarbij de blanke heersers de plaatselijke Surinaamse bevolking misbruikt, niet het minst op seksueel gebied. Maria zou van Surinaamse vrouwen de kruiden mengsels hebben leren kennen waarmee ze vermijden kinderen te baren, opdat die later niet onder de Nederlanders zouden afzien. Ze heeft het net over de relatie tussen Maria Sybilla en de '*indianin*' die ze van Suriname naar Amsterdam meebracht, vermoedelijk omwille van haar kennis van planten en vlinders, wanneer een oorverdovende bons de boot doet schokken en alle reizigers tegen de scheepsvloer werpt. Boomtakken vallen op de de schuit neer, onder een felle regen. De schipper doet pogingen om los te komen uit de twee bomen die net voor de boeg vielen. Dat lukt hem niet. Hierop schreeuwt hij om hulp om de boot zo vlug mogelijk aan wal te brengen. John en Marianne waren er zich niet van bewust, maar de vallende bomen verbraken het tuig dat de trekpaarden met de boot verbindt. Nu komt het erop aan niet naar het midden van de snel zwellende rivier te glijden. Hoewel het nog maar kort na de middag is, zorgen de

loodzware hemel en de felle regen dat het bijna even donker is als bij het vallen van de nacht. Met man en macht gebruikt men stokken, riemen en zelfs bagage om de boot bij te sturen. Na enkele bange momenten die wel eindeloos lijken, zet de boeg zich krakend vast in de oever. Het jaagpad is nauwelijks te zien onder de hoeveelheid takken, modder en slijk dat van de heuvels naar beneden gleed. Marianne en John klampen zich aan elkaar vast terwijl ze het jaagpad proberen te bereiken. Dan voelen ze reikende handen die hen optrekken. Doornat omarmen ze elkaar stevig, vooraleer ze allebei nu ook hun vrije hand reiken naar andere reizigers die proberen uit de boot naar het jaagpad te klimmen. Na bijna een uur door de klei te kliederen en te glijden, bereikt de natte angstige groep een klein dorp. Daar is men al op hun komst voorbereid. Eerst verschenen de losgebroken trekpaarden en wat later hun verweesde menners. John en Marianne krijgen onderdak in de smidse. Zonder valse schaamte helpen man en vrouw de twee jonge mensen om zich droog te wrijven. Daarna gaan ze in lakens gewikkeld dicht bij elkaar voor de kleine vuurpot zitten, waarin houtskool brandt terwijl ze een hete kruidendrank slurpen.
Enkele dagen later komen ze in Köln aan. Ze hebben het grootste deel van de tien mijl vanaf de plaats van de schipbreuk te voet afgelegd. Ook de stad toont sporen van verwoesting. Huizen en kerken zijn beschadigd, daken werden afgerukt en overal liggen nog bomen op de grond. Zowel John’s ouders als Marianne’s tante beweren dat men zaterdagmorgen de aarde heeft voelen trillen, alsof het om een aardbeving ging. Uiteraard is het gevolg van de gebeurtenissen dat John en Marianne

elkaar vaak opzoeken. John's ouders stellen Marianne en haar tante voor samen Kerst door te brengen.
Rond de Kerstdagen krijgen Pieter en Henriette ook een brief van Claudius. Verontrust door een bericht uit de *Opregte Haarlemsche Courant* wil hij weten of ze het goed stellen. De Courante schrijft immers dat erin Köln "*gelijck op andere plaetsen een horrible storm geweest waardoor veel schade aen huysen, kerken en andere gebouwen geschiet is. Alom zijn veel bomen uyt d'aerde geruckt; en zaterdag morgen bespeurde men een soort aerdbeevinge*".
In dezelfde brief merkt Claudius op dat de intolerantie ten aanzien van andersdenkende leermeesters in de katholieke landen zeker nog niet is afgenomen. Hij vertelt dat hij van een Portugese nieuw-christen, die ondertussen naar Amsterdam verhuisde, vernam dat de inquisitie in Portugal de laatste jaren 17 dorpsmeesters onderzocht, waarvan negen wegens judaïsme werden veroordeeld.

Twee jaar na de gebeurtenissen die ondertussen '*De Grote Storm van 1703*' worden genoemd, komt uit Delft het bericht dat Nicolaus Cruquius informatie over het weer verzamelt met regelmatige metingen van de temperatuur, de luchtdruk, de vochtigheid en de neerslag.

Kort daarop trouwen John en Marianne in Köln. Ze brengen vervolgens twee weken door bij Hildegarde. Ze weten niet dat het hun laatste bezoek aan Hildegarde zal worden. Het jonge koppel heeft hoe langer hoe meer zin om naar Vlaanderen te verhuizen. Het ziet er immers naar uit dat de patriciërs van de

belangrijkste steden van de Zuidelijke Nederlanden betere voorwaarden creëren voor handel en nijverheid dan de stadsbestuurders in het Rijnland. En dit ondanks de aan de gang zijnde 'kleine oorlog' die de vorstenhuizen voeren omwille van de Spaanse successie. John weet van vrienden dat niet alleen wie verbonden is aan het *Collegium Medicum Gandavense* naar goede preceptoren zoekt voor hun kinderen. Rijke handelaars in laken en specerijen hebben veel contact met de Republiek. De meest verlichte onder hen verkiezen preceptoren die hun kinderen voorbereiden op hogere studies in andere contreien boven het strenge en dogmatische onderwijs van het augustijner- of jezuïetencollege. En dat ondanks de sinds 1701 door de Fransen aan banden gelegde handel met Engeland en de Republiek. In september 1703 en januari 1704 gold zelfs een algemeen verbod nog handel te drijven met respectievelijk Engelsen en Hollanders, behoudens speciale toestemming hiervoor. Maar ondertussen nam de Grote Alliantie Gent terug in. En hoewel die inname niet zo vreedzaam was als gewenst, bloeit de economie toch terug op.

En dus beginnen John en Marianne in de nazomer van 1706 hun gezamenlijk avontuur wanneer ze zich in Gent vestigen. De veldslag van Ramillies is voorbij en ook aan de kust lijkt het strijdtoneel minder woelig. Wel hoort John dat Oostende bijna volledig verwoest werd door de Alliantie.

John en Marianne zullen een herenhuis delen met een koppel waarmee John bevriend raakte tijdens zijn 'Petit Tour'. Marianne is zwanger van hun eerste kind dat in februari van het jaar daarop geboren wordt. Dolblij geven de 29-jarige John en de

24-jarige Marianne hun zoon de naam Dieudonné. Marianne wordt bijgestaan door Jan Palfijn. Het koppel leerde de verloskundige en meester-chirurgijn kennen toen John huisleermeester werd van de kinderen van enkele van zijn collega's. Uit Köln komen gelukwensen en de opmerking van Henriette dat de jongen ook Jeandonné had kunnen heten.

Marianne verdeelt haar tijd tussen het zogen en spelen met Dieudonné en het systematiseren van de vele nota's over opvoeding en scholing waarover John en zijzelf beschikken. In een van haar dagboeken schrijft ze: *"Het is ondertussen wel duidelijk dat de school voor de jongsten hoe langer hoe meer ingeburgerd wordt. Dat heeft ondermeer te maken met het concept kindertijd dat filosofen en opvoeders de laatste honderd jaar verder ontwikkelden. Nu blijkt dat de school zelf heeft bijgedragen tot het definiëren van de kleine en jonge mens. Op school zijn jonge mensen geen zonen - of, meer uitzonderlijk, dochters - van hun ouders, maar kinderen uit een welbepaalde leeftijdsgroep. Het zijn jonge mensen, weliswaar afhankelijk van oudere mensen, maar hier hebben ze geen huishoudelijke verantwoordelijkheden en staan ze buiten het economische en werkcircuit. Dit laatste is vooral het geval voor de nakomelingen van edelen, patriciërs en gegoede burgers. De anderen worden wél vaak aan het werk gezet in hun kindertijd, ofwel uit hun ouders noodzaak tot overleving, ofwel omdat ze hiertoe bevolen worden door wie zegt rechten over hen te hebben zoals over hun ouders, de horigen waar ze van afstammen.*
Waar komt die inburgering van de school vandaan? Is het omdat aan de kinderen - of toch aan sommigen onder hen - een ander statuut toegekend wordt dan dat van onmondige zoon of dochter?

Gaat het om een nobel voorstel van wie de kinderen als vrij van erfzonde ziet? Van wie de kinderen ziet als leergierige jonge mensen die best met elkaar kunnen omgaan onder begeleiding van één of meer volwassenen? Of gaat het om een arrogante verplichting van wie zijn macht en autoriteit bedreigd voelt? Dan zou de publieke stadsschool enkel nuttig zijn ter bevordering van blijvende knechting van werkvolk, kleine luiden, horigen en slaven. John toonde me De ratione studiis puerilis *van de van Spaanse afkomst geleerde en humanist Juan Luis Vives, tijdgenoot van Erasmus. Ondanks zijn kritiek op de scholastiek, ziet hij de kleine school wel als een middel ter bestrijding van ledigheid en landloperij. De school, zegt hij, socialiseert de kinderen beter dan de onwetende ouders en brengt ze respect voor orde bij. Door de slechte invloed van het gezin tegen te werken - elk arm kind is immers een potentiële zwerver en een last voor de publieke orde - kan men ook de negatieve vormen van armoede bestrijden: bedelarij, weigeren van werk, rebellie. De school is het middel om de opmars van landlopers tegen te houden. Dat lijkt me het recept te zijn dat Démia verder uitwerkte.*
Toch heeft Vives het ook over de nood aan een aanschouwelijke manier om kinderen moraal en godsdienst bij te brengen en ze te leren lezen. Is het daarom dat Comenius, na Vives te citeren, schrijft: 'de theorie is eenvoudig en kort en biedt alleen maar verrukking; de praktijk daarentegen is zwaar en tijdrovend, maar zeer nuttig.'?
We denken hierover na."

Ondertussen leest John in een zaterdageditie van de *Antwerpsche Postttijdinge* dat Papin uiteindelijk een model voor een

nieuw soort boot ontwierp. Volgens dit bericht stelde Papin een door een stoomcilinder en spierkracht aangedreven schoepenradboot die, langs de Fulda en de Weser, Kassel met Bremen zou verbinden. Maar het project van de schoepenradboot werd op 24 september 1707 door de Schippersgilde van Münden tegengehouden bij een geschil over doorvaarrechten en uiteindelijk vernietigd. Volgens hetzelfde bericht, week de familie Papin hierna naar Londen uit. John denkt terug aan het gesprek tussen vader en broer toen ze zeventien jaar geleden de Rijn opvoeren van Köln naar Mainz. Hij schrijft er Pieter over aan en vraagt of de *Acta Eruditorum* meer over de uitvinding schrijft, nu die blijkbaar effectief werkt.

Onrustige tijden

Gent komt na Ramillies weliswaar opnieuw onder het gezag van de Grote Alliantie, maar Lodewijk XIV wil zich niet zonder slag of stoot gewonnen geven. En dat ondervinden de Gentenaren al snel. De Franse koning belastte zijn kleinzoon de hertog van Bourgondië om met de hertog van Vendôme hun troepen gezamenlijk Gent en Brugge te laten heroveren. En zo is de Franse herbezetting van Gent op 5 juli 1708 een feit. Dat brengt problemen mee voor graaf Marlborough van de Grote Alliantie. De aanvoerlijnen voor zijn legers, van en naar Holland en Engeland, lopen immers over de Schelde via Antwerpen en Gent, over Zee via Oostende en Brugge en over land via Brussel naar Antwerpen. Doordat de Franse legers zich tussen de Engelsen en de zeewegen naar Engeland nestelden dreigt

de provisie zowel via Brugge als via de Schelde en Gent, droog te vallen. Maar de Alliantie zit niet stil. Prins Eugène de Savoie keert uit Duitsland terug met zijn leger en vervoegt dat van graaf Marlborough. Deze coalitie vormt nu een directe bedreiging voor de troepen van Bourgogne en Vendôme. Graaf de la Motte die de in Gent verblijvende Franse troepen aanvoert, geeft bevel om de stad te verlaten, waardoor deze zonder slag of stoot wederom onder het gezag komt van de Alliantie. Wel was de Staten-Generaal niet te spreken over de voorgaande houding van de Gentse bevolking, meer bepaald over het geringe verzet tijdens de Franse inname van de stad. En hoewel de schepenen van Gent in een document, "*het faict van de surprise*" aanhalen om hun houding te verklaren, nemen de Nederlanders als vergelding enkele stedelijke notabelen gevangen. De Engelsen nemen de zaak luchtiger op. Ze raden aan niet van de bevolking te vervreemden, al was het maar omwille van commerciële redenen. De Staten-Generaal willen echter geen gezichtsverlies lijden bij het eventueel herroepen van hun eerder gegeven bevel. Het compromis is een amnestie-verlening waarbij de gevangenen worden gerehabiliteerd.

Graaf Marlborough en Prins Eugène trekken ondertussen verder zuidwaarts en gaan over tot het beleg van Rijsel. Maar deze stad heeft moderne vestingwerken en een sterk Frans garnizoen. Een tekort aan munitie dreigt een voortijdig staken van het ze het beleg tot gevolg te hebben. De enige bevoorradingslijn is die vanuit het koninkrijk Engeland. Marlborough beveelt daarom een groot konvooi via Oostende te

laten overkomen. Hierbij moeten 700 trage wagens vanuit de havenstad een tocht van ruim 16 Belgische mijlen door Vlaanderen maken. Het transport wordt begeleid door 6000 manschappen te voet en 1500 te paard, onder leiding van de Engelse generaal-majoor Webb. Graaf de la Motte die, sinds hij Gent verliet, in Brugge is gelegerd, krijgt lucht van de onderneming en trekt het konvooi met ongeveer 24.000 manschappen tegemoet. De onderschepping vindt plaats in Wijnendale, op 5 en een halve mijl van Oostende. De gevolgen van de veldslag zijn zwaar voor beide partijen. Het menselijk lijden is enorm, maar de Alliantie wint de slag. Dus bereikt het konvooi hierna ongehinderd Rijsel en kan de belegering voortgezet worden. Drie weken later, op 22 oktober 1708, valt de stad. De oorlogsmaneuvers verplaatsen zich richting Parijs. Discreet worden onderhandelingen opgestart om een einde te maken aan de vijandigheden tussen de koningshuizen. Alle partijen de oorlog beu. Het getuigt van een zeker cynisme dat er niet zozeer over de menselijke verliezen wordt gesproken maar wel over de kostprijs om de legers te onderhouden. Die is iedereen te duur geworden.
Op de financiële aderlating die de troepenverplaatsingen en de belegering van steden met zich meebrengt volgt een andere, wanneer het die winter van 1709 drie maanden lang keihard en onafgebroken gaat vriezen. Van Scandinavië tot Italië en van Frankrijk tot Rusland zijn rivieren en meren dicht. In januari is de gemiddelde temperatuur op sommige plaatsen van het Duitse Rijk maar een halve graad op de schaal van Rømer en in de Nederlanden is die 4,8 graden. Dat is ver onder de 7,5

graden waarbij ijs smelt. In de Nederlanden bevriest de grond tot meer dan een meter diep. Het vee sterft in de schuren, loofbomen splijten open door de kou en reizigers vriezen onderweg dood. Wijnvaten bevriezen in de kelders, fruitbomen en zelfs eiken gaan kapot. Tot overmaat van ramp ging kort voor de vorst intrad ook de graanoogst grotendeels verloren.

Hildegarde zal het officiële einde van de successieoorlog in 1713 niet meer meemaken. Een jaar na de koude winter, komt uit Frankfurt en Köln het bericht dat ze op 14 juni overleden is. John voelt zich gedurende maanden vreselijk ongelukkig. Hun verhuis naar Gent en de aanhoudende troepenverplaatsingen, zowel vanuit Frankrijk en de Walen als vanuit Beieren, maakten de laatste zeven jaar familiebezoeken onmogelijk.

Belgium Austriacum

Kort voor het officiële einde van de vijandigheden tussen de strijdende vorstenhuizen, komt uit Engeland het bericht dat Thomas Newcomen een praktisch werkende stoommachine heeft ontworpen.
In Vlaanderen sleept de afwikkeling van de regels aan in verband met wederzijdse schuldenlasten en vergoedingen die openstaan als gevolg van belegeringen en inkwartiering. Ondertussen ondergaat Gent een nieuwe economische inzinking die hoofdzakelijk te maken heeft met invoerregelingen en tolheffingen.
Sint Petersburg wordt officieel ingewijd als de nieuwe hoofdstad

van Rusland, hoewel de bouw van de stad nog niet beëindigd is. Men telt onder de dwangarbeiders reeds 100.000 doden.
John overweegt bitter dat over de opvoeding van deze dwangarbeiders en hun kinderen wellicht nooit een woord te vinden zal zijn. Onder hen vind je wellicht geen geschoolden, behalve dan misschien enkelen die later in hun leven tot dwangarbeid werden veroordeeld om één of andere reden. Wanneer hij het hierover heeft met Marianne, merkt ze treurig op dat de wereld blijft draaien op dwangarbeid en horigheid of erger. Ze heeft de laatste jaren, met de hulp van Claudius, inzicht gekregen op verfoeilijke octrooien, als het op menselijke waarden aankomt. Eén van de redenen van het faillissement van de West-Indische Compagnie heeft te maken met het verliezen van de voordelen verbonden aan de *Asiento de Negros*, een contract met de Spaanse Kroon dat voorrechten geeft bij de handel in negerslaven. In 1686 had men in Spanje beslist dat de *Asiento* de katholieken en niet de ketters ten goede moest komen. Dus kregen de Portugese handelaars het monopolie voor de handel in de gebieden onder gezag van de Spaanse Kroon. Toch werd toen in het geheim nog met de West-Indische Compagnie werd gewerkt. Dit veranderde in 1701. Jean du Casse verwierf die Asiento voor de Fransen. En nu, met de vrede van Utrecht, gaat het contract naar de Britten. De laatste brief die Marianne van Claudius kreeg, kort voor zijn dood in 1714, bevat een exemplaar van de *Asiento or contract for allowing the subjects of Great Britain the liberty of importing negroes into the Spanish America, signed by the Catholic King at Madrid*. Het *Asiento de Negros* is goed voor 30 jaar. Daarmee gaat de *Asiento*

terug over in niet katholieke handen. Het contract is immers nominaal toegekend aan de Anglicaanse Queen Anne. De Britten zullen de Spaanse koloniën voorzien van 4.800 eenheden per jaar. Mannelijke slaven worden als één eenheid beschouwd, vrouwen en kinderen als fracties van een eenheid. Groot-Brittannië mag kantoren openen in Buenos Aires, Caracas, Cartagena, Havana, Panama, Portobello en Vera Cruz om de Atlantische slavenhandel te regelen. Jaarlijks mag ook één schip met maximaal 500 ton algemene handelsgoederen naar één van deze plaatsen worden gestuurd. Een kwart van de winst is voor de koning van Spanje. De aanvang van het contract houdt twee extra afvaarten in. Marianne weet dat de handel wordt opgenomen in de activiteiten van de South Sea Company. Omwille van het nakende bankroet van Groot-Brittannië, wordt aan de schuldeisers van de Britse Marine voorgesteld hun schulden om te zetten in aandelen in deze nieuwe maatschappij. De beheerders ervan zijn niet erg opgetogen met de slavenhandel, die volgens hen verlieslijdend is. Maar uiteindelijk zal de South Sea Company in 1720 verdwijnen als gevolg van een zeepbel-constructie, gebaseerd op de fictieve waarde van de aandelen. Het *Asiento*-contract voor de slavenhandel zal wel gelijk worden overgenomen door een andere Britse maatschappij.

John krijgt steeds vaker een gevoel van onmacht naarmate hij er zich meer bewust van is dat Kennis en Geleerdheid aan een groot deel van de mensen onthouden blijft. Wat hem schokt is dat de macht en het bezit van enkelen de onwetenheid of de desinformatie van velen bestuurt en dit hoofdzakelijk door de

inhoud van de scholing te bepalen. Hoelang zal het duren vooraleer de aangekweekte onwetenheid aan de controle ontsnapt. En wat zal daar dan het gevolg van zijn?

Mijn lieve lieve vader,

Wat een verschrikkelijk nieuws bereikt ons nu. Toen we je ijlbericht kregen begonnen we allemaal gelijk te beven, zelfs vóór Marianne de brief kon openen. Ja, mijn vingers trilden teveel. Moeder is plotseling overleden. Zeventig jaar… Plots worden een aantal pilaren onder mijn voeten weggemaaid. Grootmoeder, Claudius en nu moeder.

En wat een slag voor jou, lieve vader. Drie van je trouwe gesprekspartners ben je op korte tijd verloren. Woorden schieten ons tekort. Het troost ons toch een heel klein beetje te weten dat je voor de kinderen van Johannes en Martin de grootvaderrol hebt overgenomen, na het overlijden van Leopold. We hopen dat dit je dagen nieuwe zin kan geven.

En je gesprekken… Als je er nood aan hebt om over opvoeding en scholing van gedachten te wisselen, weet dat we hiervoor altijd klaar staan. Marianne en ik hebben gaandeweg heel wat samen gesprokkeld over de tegenstrijdige manieren waarop met de opvoeding van kinderen wordt omgegaan. Hypocrieten leggen anderen op wat ze zelf niet aanhouden. Missionarissen die in Amerika waren en waarmee we contact hebben vertellen ons dat lokale bewoners een uitdrukking hebben die je kan vertalen als 'met een gespleten tong spreken'. Dat lijkt heel toepasselijk op wie vanuit een machtspositie of een meerderwaardigheidsgevoel zo dubbelzinnig over opvoeding tot christelijke waarden praat.

Helaas.
Lieve vader, we omhelzen je in gedachten,
Je toegenegen zoon en schoondochter.

De volgende jaren passen de Zuidelijke Nederlanden zich aan een nieuwe realiteit aan. *Belgium Regia* is nu *Belgium Austriacum* en steden en ambachten willen in de eerste plaats hun rechten en privileges veilig te stellen.
Eugenius van Savoye is landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden, maar de zaken worden door Markies van Prié waargenomen. Die legt de steden nieuwe belastingen op en stelt hun privileges in vraag. Maar ondertussen blijven de vergoedingen van de verschillende vorstenhuizen voor de oorlogsverrichtingen uit. Dit maakt dat veel steden in moeilijkheden raken en dat de armoede toeslaat. Toch willen de Oostenrijkse machthebbers niet van de nieuwe belastingen afzien, om barrières te bekostigen. Die moeten bescherming bieden tegen nieuwe mogelijke oorlogsdaden van de buren.
De ambachten zijn machtig genoeg om de belastingen tegen te houden. Wanneer de Oostenrijkse machthebbers hierin verandering willen brengen, loopt het mis. Markies De Prié ziet zich verplicht te beloven oude voorrechten te herstellen. Het blijft echter bij woorden. Het volk wordt dit gewaar en het komt tot opstand en rellen in Gent, Antwerpen, Mechelen en Brussel. Deken Frans Anneensens wordt hierop gevangen gezet. Onder de ambachten van Brussel bestaat veel twijfel over het aandeel van zijn bij het oproer. Wellicht is hij niet de aanstoker ervan. Maar Anneensens wordt in een schijnproces schuldig bevonden en vervolgens onthoofd. Volgens sommigen gaat het om een

krachtmeting met de regerende ambachten die niet van de vorst uitgaat, maar wel van de arrogante Markies de Prié die hiermee een voorbeeld wil stellen.
In Groot-Brittannië volgde de keurvorst van Hannover, onder de naam George I van Engeland, Queen Anne op. Het Britse vorstenhuis komt nu dus, zonder oorlog, in Duitse handen…
En uit Köthen, geboorteplaats van John's grootvader, komt muzikaal nieuws. Daar is Johan Sebastian Bach op 31-jarige leeftijd tot kapelmeester aan het hof van de muziekminnende vorst Leopold van Anhalt-Köthen benoemd. Zijn salaris is even hoog als dat van de hofmaarschalk, de op een na hoogste functionaris aan het hof. John vindt het alvast fijn dat wie muziek maakt zo gewaardeerd wordt. Misschien zullen geleerden ook een kans krijgen in de academies, en, wie weet, worden dorpsonderwijzers ooit ook beter betaald. Maar hiervoor zullen ze eerst de kunst van het lesgeven onder de knie moeten krijgen en dat kan nog wel even duren.
Van de vrienden van het *Collegium Medicum Gandavense* vernemen John en Marianne een hoopvol bericht voor het groot aantal slachtoffers van de pokken. De vrouw van de Britse ambassadeur in Constantinopel, Lady Mary Wortley Montagu leert aldaar dat in China al lang gedroogde pokkenkorsten in de neus van de kinderen worden ingebracht. Hierop worden ze weliswaar lichtjes ziek maar daarna kunnen ze de ziekte niet meer krijgen. Lady Montagu, die zelf de pokken overleefde, maar er op een oog blind door werd, liet de techniek die de naam *variolatie* kreeg, met succes op haar zoon toepassen. Dat zorgde er dan weer voor dat er in Engeland proeven worden

genomen op ter dood veroordeelden. Een vergelijking toont aan dat waar bij de niet-beschermden drie op de tien mensen aan de ziekte overlijden, onder de beschermden slechts drie op de honderd sterven.

Oostende

Tot 1723 blijft de familie Lesmeister-Grünen in Gent wonen. In die tijd kreeg Dieudonné, die nu 16 jaar oud is, er een zus en een broer bij, die nu respectievelijk 12 en 10 jaar oud zijn.
Het is zomer wanneer de familie een ruime woning betrekt in de Kaaistraat in Oostende. Na de eerste drukke dagen om het huis op orde te brengen, gaat de familie op namiddaguitstap. Het is zonnig en men wandelt de richting van de haven uit. Er komt net een schip binnen, met goederen uit Oost-Indië. Voor enkele families is de terugkeer van het schip geen feest. Onder geween en gejammer vernemen moeders, vrouwen en kinderen het lot van twee mannen die overboord gingen bij het ronden van de Kaap der Stormen. Vooraleer de rest van de bemanning haar familie vervoegt, gaat iedereen in stilte naar de kapel gewijd aan de Heilige Maagd Maria van Loreto. De aalmoezenier van het schip draagt samen met een van de priesters van de Kapucijnenkerk een dankmis op voor de veilige terugkeer van het schip en het overgrote deel van zijn bemanning die van piraterij en schipbreuk gespaard bleven. Er wordt ook gebeden voor het zieleheil van beide mannen die op zee omkwamen. Enkele bemanningsleden vertonen ernstige huid- en mondbloedingen als gevolg van scheurbuik. Toch zullen ze volgens de aanwezige barbier-chirurgijn snel genezen

nu ze volop terug *xitomatl* en aardappelen kunnen eten.
Na de bedankingsmis heeft niemand haast om huiswaarts te keren. Er wordt verteld. Van de stuurman hoort John dat men op de heenreis een ontmoeting had met een Hollands schip. Van die bemanning vernam men dat wat meer dan een jaar geleden, op Paaszondag, een ander Hollands schip onder leiding van Jacob Roggeveen aanlegde bij een eiland in de *Pacificum Mare*, waar bij hun weten nog geen Nederlanders, Britten of Fransen hadden aangelegd. De plaats die de naam Paaseiland kreeg, schijnt bewoond te zijn door mensen die de scheepsbemanning vriendelijk tegemoet kwam.

John en Marianne zijn tevreden met hun beslissing om aan de kust te komen wonen. Ze hopen op frequente ontmoetingen met scheepslui die hen verhalen kunnen vertellen over hun reizen en hun ontmoetingen met andere culturen. Voor Dieudonné maakt de verhuis niet veel uit. Nauwelijks in Oostende geïnstalleerd, gaat hij, zoals al was beslist, enkele tijd naar Utrecht, en daarna naar Leuven, waar hij hoofdzakelijk filosofie zal studeren. Zijn broer begint de Latijnse school in het college van de Oratorianen. Voor zijn zus is in deze eerder kleine stad van het katholieke *Belgium Austriacum* voor het ogenblik enkel huisonderwijs weggelegd.
John had in Gent al een tijdje de discussies gevolgd over de heropbouw van Oostende en oudere plannen voor een plaatselijke compagnie van wie de handel met Indië op het oog heeft. Tussen 1718 en 1722 startten handelaars uit Antwerpen, Gent en Oostende de Oostendse Oost-Indiëvaarders. Naast Indië, varen ze ook op Mokka. Maar men was al vroeger

begonnen. Onmiddellijk na de Spaanse Successieoorlog en het sluiten van de vrede van Utrecht, waarbij de Zuidelijke Nederlanden onder het gezag van het Oostenrijkse vorstenhuis kwamen, werd al door particuliere scheepvaartondernemingen op Azië gevaren met de *Prince Eugène*, de *Marquis de Prié* en de *Saint-Mathieu*, De namen van de kapiteins Gollet de la Merveille, De Winter, Bécu en Filips Van Maastricht zijn in die scheepsmiddens niet onbekend. In 1715 vaarden er twee schepen naar Indië, in 1716 ook naar China. Verder heeft het manifest van *Le Grand Dauphin,* die in oktober 1717 Oostende binnenloopt, over een grote lading thee en zijde, Chinees porselein en kleingoed dat met *chinoiserie* wordt aangeduid. Het gaat om lakwerk, paarlemoerschelpen, magische wortels en andere artikelen zonder groot praktisch nut. Het is het laatste grote schip dat Oostende aandoet voor de winterstormen, van 1717, hoewel de haven geen last kreeg van de kerstvloed, die vooral in het Noorden van de *Mare Germanicum* lelijk huis hield. In 1718 zeilt één schip naar Suratte en een ander naar Bengalen. In 1719 stevenen reeds zeven schepen naar Indië en men voorziet dat het verkeer zal blijven toenemen.

In 1723 is het eindelijk zover dat eender wie in *Belgium Austriacum* aandelen kan kopen van de *Generale Keizerlijke Indische Compagnie*. Het kapitaal van 6 miljoen gulden is op zeer korte tijd onderschreven, bijna uitsluitend door inwoners van de Oostenrijkse Nederlanden. Twee derden ervan zijn Antwerpenaars. John tekent in op twee ondeelbare aandelen van 1000 gulden. Het is een vrij grote investering. De prijs van die twee aandelen komt ongeveer overeen met tien jaarlonen

van een dorpsonderwijzer in *Belgium Fœderatum*. Op korte tijd zullen de aandelen een intrest van 15 gulden per honderd opleveren. De buitenlandse deelname in het kapitaal is klein omdat de autoriteiten van Groot-Brittannië, Frankrijk, Holland en Zeeuws-Vlaanderen al in 1723 verbieden te investeren of dienst te nemen in de *Generale Keizerlijke Indische Compagnie,* kortweg *Oostendse Compagnie,* of er handel mee te drijven.
In de academische middens wordt er geredetwist over het recht op vrij verkeer naar aanleiding van de Compagnie. Van Dieudonné hoort John een voorval op de rechtenfaculteit van Utrecht waar student Nicolas Hupka uit Frankfurt am Main bij betrokken is. Dieudonné schrijft zijn vader: *'Na de derde ondervraging van Nicolas en vooraleer de voorzitter tot de stemming kon overgaan, rees bezwaar van de kant van de promotor, de weledelgeboren Heer Otto. Volgens hem was een van de bijstellingen, die de kandidaat aan zijn dissertatie had toegevoegd, niet opportuun, omdat ze niet scheen te passen in de heersende politieke situatie. De inhoud van die bijstelling was dat krachtens het volkerenrecht het altijd en immer zal toegestaan en geoorloofd zijn dat alle volkeren en dus ook de volkeren van Oostenrijks België een zeevaartakkoord sluiten met handelsoogmerk op het verre Indië. De commissie, die door de voorzitter om zijn mening werd gevraagd, meende nu dat deze materie de Belgen van de Verenigde Provinciën tegen de Belgen van het Oostenrijks gebied in zeer hevige twisten in het harnas jaagt, vindt deze bijstelling inopportuun en onduldbaar, omdat ze zouden kunnen menen dat wij ons het recht aanmatigen in dit geschil een rechterlijke uitspraak te vellen. Daarom menen wij dat de*

kandidaat niet tot doctor mag promoveren als die bijstelling niet wordt weggelaten bij het herdrukken van die twee bladzijden, die de bijstellingen bevatten, en als de kandidaat niet zou beloven dat hij er zal voor zorgen dat dit zo zal gebeuren.
Nicolas verklaarde zich daartoe bereid en werd gepromoveerd tot Juris utriusque doctor.'

Ondertussen werkt Keizer Karel VI aan wat bekend zal worden als de Pragmatieke Sanctie. Hij wil er zich van verzekeren dat hij door zijn dochter kan worden opgevolgd en zodanig het Habsburgse patrimonium onverdeeld zal blijft. De uiteindelijke aanvaarding van die erfopvolging door de andere europese grootvorsten zal het officiële einde betekenen van de Oostendse Compagnie. Diens succes was onmiddellijk na haar oprichting al een doorn in het oog van de Engelse vorst en de Staten-Generaal. John vindt in de archieven de volgende tekst over de hele rel: *"De Staten-Generael willende de Oost en Westindische maetschappyen, met alle kracht ondersteunen, gaven den 24 Juny 1723 een placcaet uit, waerby aen al hunne onderdanen verboden word, direct of indirect deel te nemen in den handel van Oostende, en dienst te aenvaerden op de schepen dezer compagnie. Alle wervingen voor gemelde maetschappy werden op lyfstraffe en eeuwig ballingschap verboden.*
Zy vermochten geene schepen voor haer te huren, te kopen, of equiperen; geene inlage of deel in deze compagnie te hebben , op verbeurte van viermael de waerde der inlage; ook zouden geene makelaers zich met den handel der actien mogen bemoeien, op de boete van 1000 guldens.
Het fransch en engelsch gouvernement ondersteunden de eischen

der Vereenigde Provintien. De koning van Vrankryk gaf in Oogst 1723, op verzoek van den heer Hope, een diergelyk verbod aen zyne onderdanen. En ten einde de koning mochte toonen deze zake ernstig ter hart te nemen, gaf hy in 1724 aen het magistraet van Duinkerke bevel om Balthazar Ronse, Cajaphas, en Carpentier, drie onderdanen des konings en inwooners van die stad, die, in dienst der compagnie van Oostende ieder met een schip naer Oostindie waren vertrokken, hun proces op te maken. In Engeland nam het lagerhuis ook diergelyk besluit, en verbood strengelyk op verbeurte van goederen en andere zware straffen, uitgenomen de dood, van deel in deze inschryvingen van de compagnie van Oostende te nemen.

In weêrwil aller deze moeilykheden en tegenkantingen, neemt de handel te Oostende meer en meer toe, en de vlaemsche en brabandsche uitreeders dringen onvermoeilyk in het hof van Weenen er op aen, om den keizer tot het oprechten eener handelmaetschappy te verwilligen. Hun verzoek werd door den prins Engenius van Savoye, en den markgraef De Prié, zoo krachtig ondersteund dat de keizer de opene brieven van octroi, den 19 December 1722, te Weenen, onderteekende; duch slechts in de maend Juny van het volgend jaer werden zy naer Brussel overgestuerd, en dan eerst ten uitvoer gebracht."

En nu aanvaardt de Keizer uit eigenbelang de opheffing van de Compagnie als tegenprestatie voor de Pragmatische Sanctie die de erfopvolging in zijn eigen familie houdt.

Kort voor de aankomst van John en zijn familie, telt Oostende iets meer dan 6800 inwoners.

Je vindt meer herbergen dan scholen in de stad. Dichtbij het

schippershuis liggen *Den admiraal van Vlaenderen, t' Coninginneken* en de *Gouden Leeuw*. Vlak tegenover het schippershuis, in de Sint Franciscusstraat heb je ook *Herberg Den Enge*l, waar de bemanning werd aangeworven van de Oost-Indiëvaarder *De Keyserinne* met kapitein Jan Willemsen, voor een reis naar Moka. Van de Weststraat tot aan de Westpoort heb je *Den Gouden Aren*t, de *Gouden Handt* en het *Gouden Hooft.* Meer goud vind je tegen het hospitaal aan, waar de *Gouden Draecke* en *Den Hert* liggen. In de Langestraat heb je *De Bootsghesellen Maeltijdt* en de *Gloyenden Oven*. Aan de Kaaipoort liggen De *Fonteyne* en *het Guldenvlies,* in de Kaaistraat *de Croone.* Op de Oostmolenwal staat de *Drie Viskens,* vlakbij de Kapucijnenstraat heb je de *Groenen Herder.* De *Gouden Appel* vind je op de nieuwe markt. Daar heb je ook de enige nachtverlichting die Oostende rijk is. Twee olielampen walmen naast het stadhuis.

Maar Oostende is de ideale werkplaats voor John en Marianne, Ze organiseren tussen 1723 en 1730 niet alleen hun eigen brieven en nota's maar ook alle brieven en nota's van Wolfgang, Hildegarde en Claudius. Ook verzoeken ze John's vader kopieën te bezorgen van wat volgens hem nuttig kan zijn voor het *Opera Omnia* dat ze voorbereiden over opvoeding van kinderen. Marianne heeft een oude raad van Claudius aan haar schoonmoeder opgevolgd en zoekt het Begijnhof van Brugge op. Daar maakt ze kennis met de jonge Begga de Bruges. Beide vrouwen beginnen een drukke correspondentie. Ondertussen luistert John in de herbergen naar verhalen van zeelui over wat overzee gebeurt. Beiden blijven brieven uitwisselen met hun

vele contacten in Europa.

Marianne houdt alles bij. Zo vinden we in haar Notaboek IX:
“Vernomen van Begga de Bruges
Portugal:
Van 1668 tot 1720 verschenen 13 kindermeesters voor het tribunaal van de Santo Ofício in Lisboa, Coimbra en Évora met leeftijden tussen 20 en 58 jaar. Slechts vier waren oud-christenen en slechts van één van hen was ook de vader lesmeester. De meesten hielden er bijberoepen op na.
Frankrijk
De jezuïeten beheerden in 1619 36 scholen, in 1640 waren er dat er al 93. Vandaag is het hele koninkrijk van Frankrijk min of meer voorzien. Aan de andere kant zijn er slechts 14 protestantse colleges, allemaal in de Gereformeerde Sikkel. De Jezuïeten gaan met een derde van de Franse hogescholen en 40.000 studenten de Oratorianen en de Doctrinairen voor, die niettemin toch enig succes boeken.
De broeders van de Christelijke Scholen hebben in Frankrijk tussen 1678 en 1719 22 scholen geopend, hoofdzakelijk in het Noorden van het rijk. Vorige eeuw hebben zowat alle katholieke congregaties gepoogd om contracten af te sluiten met de steden om colleges op te richten of over te nemen..
Spanje
In Madrid is de Estudio, waar Cervantes les volgde Keizerlijk College van de Jezuïeten geworden honderd jaar geleden. Toen bezat de orde al 110 instellingen voornamelijk in Castilië.”

Lieve vader,
Marianne en ik zijn druk bezig met de voorbereidingen voor ons

Opus Omnia waarin we onze inzichten over opvoeding en onderwijs meegeven. We denken nog twee tot drie jaar werk voor de boeg te hebben. Maar we hebben nu al besloten dat we het werk aan jou en moeder opdragen en niet aan één of andere plaatselijke hoogwaardigheidsbekleder. We hebben contacten met drukkers in Amsterdam en Leipzig, maar zullen natuurlijk ook onze familie in Frankfurt raadplegen. We denken dat onze geschriften zullen moeten uitgegeven worden daar waar de katholieke kerk met haar Index Librorum Prohibitorum *geen invloed heeft.*

Vorige maand namen we de Conduite des Écoles Chrétiennes *van La Salle volledig door. Het is een verhelderend document. De bedoelde scholen leggen een intellectueel keurslijf op aan kinderen en jongeren, dat kan niet anders. Wat het onderricht zelf betreft, het is of Erasmus en Comenius nooit hebben bestaan. En dat kan ons geenszins verwonderen. Verder is er geen verwijzing naar enig aanschouwelijk onderwijs, zelfs niet naar Vives. We vinden enkel strikte instructieregels. Die starten met het opleggen van zoveel mogelijk niet verbale communicatie. Woorden worden alleen voor het lesgeven zelf gebruikt.*

'Le premier maître ou Inspecteur des écoles aura soin de commettre un écolier des plus sages pour remarquer ceux qui feront du bruit pendant qu'ils s'assemblent, et cet écolier ne fera alors que remarquer sans parler, et dira ensuite au maître ce qui se sera passé sans que les autres s'en puissent apercevoir.'

Er is trouwens een hoofdstuk met 41 regels over de te gebruiken signalen, zodat kan vermeden worden dat de meester moet spreken. Zelfs straffen wordt liefst niet met woorden gedaan:

'Correction Par parole: Comme une des principales règles des

Frères des Écoles Chrétiennes est de parler rarement dans leur école chrétienne, l'usage de la correction par parole y doit être très rare; il semble même qu'il est beaucoup mieux de ne point s'en servir du tout'.

De schooltijden zijn heel precies bepaald en worden per signaal ingeleid. Voor elk moment zijn er welbepaalde rituelen, zoals bijvoorbeeld bij het begin van de dag: 'Les écoles se commenceront toujours à huit heures du matin précisément, et après-midi à une heure et demie. Au dernier coup de l'heure de huit heures et au dernier timbre d'une heure et demie, un écolier sonnera la cloche des écoles, et, au premier coup de cloche, tous les écoliers se mettront à genoux, les bras croisés dans une posture et un extérieur très modestes.'

Niets wordt aan het toeval overgelaten, zelfs niet de variaties in de hoeveelheid brood dat voor de armen wordt opgehaald:

'S'il y a plus ou moins de pain dans le panier que ceux qui sont pauvres n'en puissent manger raisonnablement, le maître s'informera du Frère Directeur, de ce qu'il devra faire dans ces occasions.'

Er zijn negen soorten les die elk ook aan zeer strikte regels onderworpen zijn. De lessen zijn als volgt benoemd:

'1ère leçon: La carte d'alphabet; 2ème La carte des syllabes; 3ème Le syllabaire; 4ème Le premier livre; 5ème Le second livre dans lequel ceux qui sauront parfaitement épeler commencent à lire; 6ème Le troisième livre qui sert à apprendre à lire par pauses; 7ème Le psautier; 8ème La Civilité; 9ème Les lettres écrites à la main.'

De leermeesters mogen niets aan de lessen veranderen.

‘Les maîtres ne changeront jamais ni de leçon, ni d'ordre de leçon, aucun écolier de leur classe; ils présenteront seulement à l'Inspecteur ceux qu'ils croiront en état d'être changés.’

‘Le maître prendra surtout garde de ne se point familiariser avec les écoliers, de ne leur point parler d'une manière molle et de ne pas souffrir que les écoliers lui parlent qu'avec un très grand respect.’

De leermeesters bepalen dus ook niet wanneer een kind van les verandert. Ze dragen ze voor aan de inspecteur of Eerste Meester, die de beslissing neemt. Ook afwijkingen aan de standaardregel, wanneer een kind moeite vertoont, zijn in strikte algemene regels opgenomen:

‘Lorsque quelqu'un aura de la difficulté à retenir une lettre, il la lui faudra faire répéter plusieurs fois de suite, et on ne le changera pas de ligne, qu'il ne sache parfaitement cette lettre aussi bien que toutes les autres.’

Het lezen begint met het memoriseren van de naam van de letters, en daarvoor zijn vijf precieze regels, ondermeer om de letters juist uit te spreken en geen dialectische verbuigingen toe te laten. Tot aan de vijfde les mogen de kinderen niet lezen, maar enkel memoriseren.

‘Dans le syllabaire, les écoliers ne feront qu'épeler les syllabes et ne liront point; il sera nécessaire de leur faire connaître d'abord ces difficultés qui se rencontrent dans la prononciation des syllabes, et qui ne sont pas petites dans le français; il faudra pour cela que chaque maître sache parfaitement le traité de la prononciation.’

Vermits het niet aan de leerlingen is toegelaten te lezen vooraleer ze

in de vijfde les het tweede boek beginnen, moeten bovendien gebeden gememoriseerd worden.

'Les écoliers qui apprennent les lettres ou syllabes dans les cartes ou dans le syllabaire, et qui épellent et lisent dans le second livre, répéteront les prières pendant le déjeuner et goûter, non seulement les deux premiers jours de la semaine, mais aussi les deux jours auxquels ont doit répéter le catéchisme.'

Voor de leeftijd van 10 wordt er niet geschreven.

'On fera en sorte que les écoliers n'apprennent pas à écrire qu'ils n'aient atteint l'âge de dix ans.'

Aan het leren schrijven zijn trouwens nog twee voorwaarden verbonden. Enerzijds moeten de kinderen zelf het papier meebrengen waarop ze hun schrijfoefeningen zullen uitvoeren, en anderzijds moeten ze eerst frans en latijn kunnen lezen.

'Lorsque les écoliers sauront parfaitement lire, tant dans le français que dans le latin, on leur apprendra à écrire, et dès qu'ils commenceront à écrire, on leur enseignera à lire dans le livre de la Civilité.'

Beloningen zijn strikt geregeld en hebben vooral te maken met goed of christelijk gedrag. De beloningen hebben drie graden bestaan, met de hoogste beginnende, uit:

'- des livres

- des images de vélin, des figures de plâtre, comme des vierges, des agnus et autres petits ouvrages faits à la main,

- des images de papier et des sentences en gros caractères.'

Over straffen en strafprocedures zijn in de Conduites niet minder dan 188 regels opgenomen. De eerste regel zegt welke straffen er bestaan: 'Par parole, par pénitence, par férule, par les verges, par

le martinet, en chassant hors de l'école'

Ik had het al eerder over het gesproken woord. Het is het minst gebruikte strafmiddel, daar spreken doorgaans vermeden wordt. Daarentegen zijn er vijftien regels over het gebruik van de plak op de handpalm en meer dan dertig over het straffen met de stok of het zweepje, zoals bijvoorbeeld:

'Le martinet est un bâton long de huit à neuf pouces, au bout duquel il doit y avoir quatre ou cinq cordes; au bout de chacune desquelles il y aura trois noeuds. Il doit être fait en cette forme. On s'en servira pour donner le fouet aux écoliers.'

Het is enkel als men aan de livre de la Civilité komt, dat het cijferen wordt aangeleerd en dat gekozen literatuur en geschiedenis wordt onderwezen. Op dat ogenblik zijn de kinderen al minstens 10 jaar oud, vermits de Civilité pas wordt aangepakt als men begint te schrijven. En hier ligt niet een adder, maar een grote wurgslang onder het gras: dit wil immers zeggen dat de meeste volkskinderen niet aan het schrijven of cijferen zullen toekomen. Op die leeftijd worden ze vaak als leergasten opgenomen in een ambacht of beginnen ze hun werk als dienstbode. Ze komen dan ook zelfs niet toe aan de gekozen literatuur, laat staan dat er van enige kennisvergaring of geleerdheid sprake kan zijn. De broeders van de Christelijke Scholen houden, met de Conduites door Jean-Baptiste La Salle bijeen geschreven, de arme kinderen misschien wel van kwade avonturen af, maar brengen ze tot hun tiende niet veel meer bij dan het memoriseren van letters en gebeden, eventueel aangevuld met het lezen van stichtende spreuken en tekstfragmenten. En ze worden stevig geïnstrueerd waar het straf en beloning betreft. Men beweert dat één van de vernieuwingen

van de Christelijke scholen is dat kinderen voortaan leren lezen in hun eigen taal. Dat is niet waar. Zowel de Petite École van Port-Royal, als de scholen die Ratke en Comenius volgen, deden dit al uit. Daar heeft grootvader Wolfgang het uitvoerig over gehad. We zoeken verder informatie bijeen over het invoeren van aan de klas gerichte lessen in plaats van individueel onderwijs.
Lieve vader, je ziet dat we, hoewel we met open geest zoeken naar modellen voor het opleiden van onderwijzers en leermeesters, we niet kunnen vermijden op te merken hoe de contra-reformatie modellen voorstelt die de mensen knecht en niet bevrijdt, hoewel theologen vaak het tegengestelde beweren als ze het hebben over inwijding tot god en godsdienst. Ik weet niet of dit wil zeggen dat te weinig theologen zich met didactiek en mathetiek bezighouden, of dat men enkel is geïnteresseerd in de metafysische bevrijding van de ziel.
Ander nieuws uit Belgium Austriacum om te eindigen. Het lijkt erop dat de steden stilaan een zeker financieel evenwicht terugvinden. Onze vrienden uit Gent vertellen ons dat de kosten voor de stad, verbonden aan bezettingen van Alliantie en Fransen op ca. 117000 tot ca. 233000 guldens werden geschat. Na veel afdingen wist de Franse overheid het bedrag vast te leggen op wat minder dan 50000 guldens. Dat werd in schijven uitbetaald tot in 1725. Toch, zeggen mijn vrienden, zijn daarmee ongeveer de helft van de geleden verliezen terugbetaald. Uiteraard vergoedt dit niet de persoonlijke offers van de bevolking die onder opeenvolgende bezettingen heeft geleden. Hier in Oostende ligt de zaak anders. De stad werd, zoals je weet, grotendeels heropgebouwd na de verwoesting van 1706. Dank zij de Oostendse Compagnie is er op

dit ogenblik geen tekort aan handel en havenactiviteit. Toch blijft het een kleine stad, ook voor onze kinderen. Dieudonné is kort geleden uit Leuven teruggekomen, maar vertrekt volgende week naar Parijs. Johannes is op dit ogenblik in Leuven en Maria brengt meer tijd in Brugge door, bij Begga, dan bij ons thuis.
Je toegenegen zoon en schoondochter, John en Marianne.

Lieve jongen,
Het is wel duidelijk dat de droom van Comenius nog lang niet te verwezenlijken valt. Niet iedereen heeft toegang tot al wat geweten is. En velen die zichzelf macht toe-eigenen, eender welk soort macht, werken mee om die ongelijkheid in stand te houden.
Misschien interesseert het je wat ik uit Rusland verneem. Daar heeft men de Tchin, of tabel der Rangen uitgewerkt, die de graad van waardigheid van de adel bepaalt door middel van de toebedeelde hiërarchische functies. Er zijn 14 graden, waarvan de 8 hoogste de erfelijke adel uitmaken. Peter de Grote deed wel enige concessies aan plaatselijke edelen, die nu de locale besturen waarnemen. In ruil krijgt hij garanties voor 7-jarige legerdienst, 10-jarige burgerdienst of 15-jarige dienst in handel en industrie. Ondertussen duiken er ook wel scholen op, maar de lijfeigenschap bestaat overal en verergert nog. Klein bezit verdwijnt naarmate grote landgoeden het bezit en de macht van een minderheid ten goede komen.
Uit Groot-Brittannië hoorde ik dat de Asiento *niet zo verlieslatend is als de beheerders van de toenmalige desastreuze South Sea Company lieten uitschijnen. De slavenhalers verschepen volop mensen als koopwaar, niet alleen naar Spaanse, maar ook naar*

Britse bezittingen, in wat hypocriet de Nieuwe Wereld wordt genoemd.

En een klein familiebericht om te eindigen. Martin heeft zich een piano-forte aangeschaft. De klank van het instrument is heel wat aangenamer voor mijn ouder wordende oren dan de klavecimbel. Ik ben heel blij twee van Martin's kinderen regelmatig te horen spelen. Ze leggen zich vooral toe op een boek met preludes en fuga's in alle 24 toonsoorten. Het boek werd Johann Sebastiaan Bach in 1722 in ons oude Köthen gepubliceerd. Men vertelde me dat Bach dit boek hoofdzakelijk schreef om klavieronderricht te verzorgen. Hier in Martin's huis is het alvast een succes.

Je toegenegen vader,

Pieter

EINDE VAN BOEK 02

een vreemde brief

Lieve Pascal

We maken gebruik van kleine haperingen in het ruimte tijd continuum om je een saga te laten geworden van opvoeders, pedagogen en antropogogen. De saga werd voor de eerste maal gepubliceerde in 122.15 (holocene kalender), wat overeenkomt met het jaar 2215 volgens de kalender die jullie in de XXI eeuw gebruiken.
De dynastie loopt over 20 generaties, van 1630 tot 2222 in jullie jaartelling.

Toen we jouw eeuw bestudeerden bij de voorbereiding van het werk, vonden we jou naam en je interesse in het dialogiserend leren. Dat is de reden waarom we je vriendelijk vragen de documenten, die we opsturen telkens we er de kans toe krijgen, verder te verspreiden.

Je mag gerust zijn. De hapering in het continuum zal geen enkele invloed hebben op het verleden en de toekomst van levende mensen. Er kunnen enkel documenten doorheen gestuurd worden.
In naam van de ploeg schrijvers,

Maria Liber

Babitha Chakma is historica. Ze heeft de relatie onderdrukker - onderdrukte als studieveld gekozen. Babitha bestudeerde ook de invloed van de arrogantie van de 117de en 118de hectojaarse machthebbers van Zone 2 West op het lijden van lokale bevolking en de bevolking uit de geko-loniseerde zones.
Delun Huang interesseert zich voor de geschiedenis van het gedrukte woord en de dialogiserende interactie. Tegenwoordig verzamelt hij informatie over Claudius Cardinalis en andere critici ten aanzien van de macht in geloofsaangelegenheden.

In dit tweede deel van de Magister-Auctor sage kennen we de eerste drie generaties van de dynastie van antropogogen. We volgen de gesprekken van Wolfgang, Pieter en John en hun familie en vrienden tegen de achtergrond van godsdienstoorlogen, toenemende slavernij en horigheid en de evolutie van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. We volgen ook de evolutie van de inplanting van de school van 1630 AD tot 1730 AD. Voor humanisten en intellectuelen is het de plaats om geleerdheid tot gemeengoed te maken, voor wie de macht heeft een middel om de knechting van het gewone volk te vergemakkelijken.